מספורי הסבתא

מאת

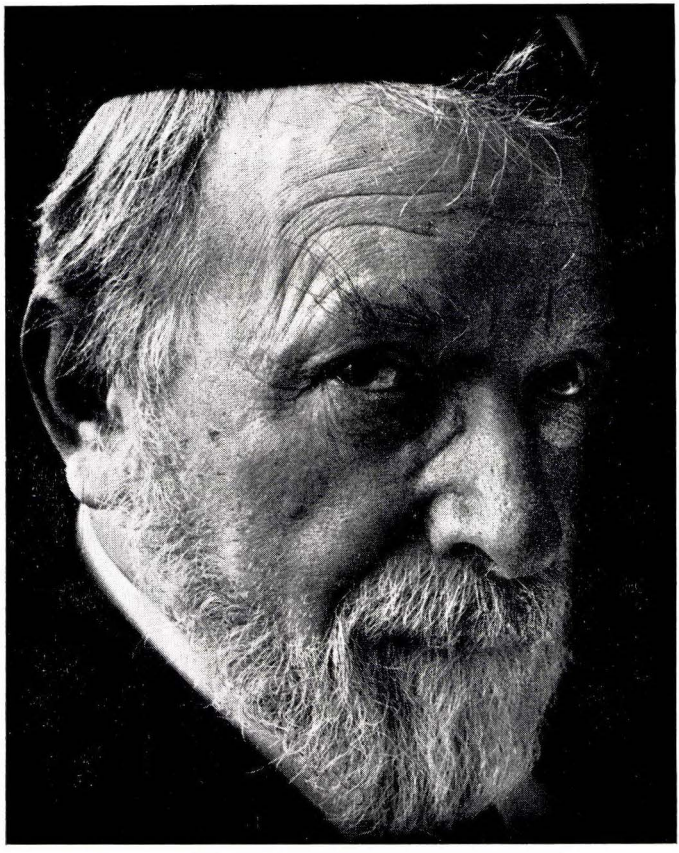
מרים שפרבר

ירושלים, תשמ"ו

מרים שפרבר

מספורי הסבתא

יואל אורנט

הרב שמואל שפרבר זצ״ל, תרפ״ד—תשמ״ד

מספורי הסבתא

מאת

מרים שפרבר

ונספח לו

לקט מתוך כתביו של

הרב שמואל שפרבר ז"ל

הוצאת

אמרי שפר

ירושלים, תשמ"ו

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

GRANDMOTHER'S TALES

An autobiography

by

MIRIAM SPERBER

מהדורה מצומצמת בת 350 עותקים
עותק זה הוא מס' 261.....

התמונה בעטיפה הקדמית
מאת יואל פישמן

©
כל הזכויות שמורות
למרים שפרבר

נדפס בדפוס "דף חן" בע"מ
ירושלים תשמ"ו

ונר אלקים טרם יכבה (בימי שמואל)
(שמואל־א׳ ג׳ ג׳)

לילדי

הייתם משוש החיים לאביכם זצ״ל ולי
בימים הטובים ההם
ואתם לי למשען ולנחמה עכשיו
בימי הזקנה והבדידות.

אביגיל בתי, דרכך האצילה
של הצנע לכת
עם השם ועם בני אדם,
נפשך המלאה אהבה,
עשו אותך למופת לילדיך
ונטעו גם בלבותיהם אהבה וחסד בלי גבול.

אביגדור בני, טוב לבך
שאיפתך לאמת וצדק
עשו אותך לנסיך בין בני אדם
בכל תהפוכות חייך
ואם בבריחה מצל של שקר
נטית מאם הדרך
שוב תשוב אליה.

דניאל הבן־הבונה שלנו,
אתה מדליק אור תורה בהיכל התבונה
ומרבה תבונה בהיכל התפילה.
מעשי החסד שאתה זורע בצנע
ינובו ויצמיחו פירות בפרהסיא.

לולא העדוד והעזרה שלך
לא היה ספר זה רואה אור.
יהא גמולך מן השמים.

תוכן הספר

מבוא 1—3

ספר ראשון : זכרונות מרים שור, 1900—1930

הילדות 3—18

הנעורים (אודסה) 18—40

אחי נחום אהרון 40—46

האינסטיטוט 46—53

העבודה ברומנובקה־קישינוב 53—65

ספר שני : זכרונות מרים שפרבר, 1930—1986

הארוסין והחתונה שלנו — יאסי 67—74

לונדון בבית הדוד 75—83

לידת אביגיל 83—92

לידת אביגדור 93—100

גריך קסטל 100—114

מנצ'סטר 114—124

חזרה ללונדון 124—135

אתניה — מחלתי	141—135
שוב הביתה עד הבר־מצוה של אביגדור	158—145
אביגדור, אביגיל	180—158
דניאל ומסעותיו	187—180
דמות דיוקנו של הרב	199—187
העליה ארצה — פעילות הרב בישראל	206—199
שני ספורים על ר' שלמני	208—206
השנה האחרונה	218—208
נספחים	257—219
מסמכים ותמונות	בסוף הספר

מספורי הסבתא

מבוא

נולדתי בשנת 1900 ברוסיה — עכשו השנה היא 1986 ואני בירושלים. דרך ארוכה בזמן ובמקום עברתי בחיי. את ראשיתה עשיתי עם הורי ז״ל ואחרי כן יחד עם בעלי מו״ר ז״ל, חבר חיי במשך חמישים ושלוש שנים.

כאשר אני מסתכלת עכשו על דרך זו שעשיתי נדמה לי כי עברתי אותה ברכבת מהירה. הרכבת חלפה על ערים ומדינות, עידנים ותקופות. העולם של המאה הזאת, בשינוייו העצומים, נגלה אלי מבעד לאשנב קטן שבתא, בשברי שברים — פעמים דוקרים, פעמים מלטפים. חלק קטן מהם נשתמר בזכרוני.

בתא שלנו היו זמנים של צמצום וזמנים של רווחה, אך מעולם לא היתה לנו הרגשה של מחסור. בימי הצמצום היינו שמחים במעט שהיה לנו ומודים להי׳ יתברך על זה, ובימי הרווחה היינו שמחים על השפע ומודים להי״ת על חסדיו אתנו.

במשך השנים שעשינו את הדרך יחד, בעלי מו״ר ז״ל ואני, היה התא שלנו מלא אור תורה ושמחת חיים.

הגיעו הימים והי״ת חנן אותנו בילדים יקרים ורב הגיל וגדל האור. חלפו השנים, גדלו הילדים, הם עזבו את תא ההורים, עלו לישראל ובנו להם בתים משלהם והיו לברכה בארץ.

במעוננו בגולה לא פסקו האור והשמחה של לימוד תורה, אך גם הכמיהה לישראל והגעגועים לילדינו לא פסקו. בא המועד ועלינו גם אנו לישראל וזכינו להתיישב בירושלים עיה״ת ת״ו. חיינו בתוך עמנו והיינו קרובים לילדים, לנכדים ולניניים, שהי״ת חנן אותנו בהם.

במשך שלוש־עשרה שנה היה הבית שלנו בירושלים לפינת ששון, שבה למדו רבים תורה, אהבת ישראל וחבת הארץ באווירה של אחווה ורעות. הרבה תורה הרביץ הרב שפרבר ז״ל, רבים קירב לאביהם שבשמים, לאחְדים עזר למצוא את עצמם ואת דרכם בחיים על־ידי הדת.

ארבעים שנה פעל הרב שפרבר את פעולתו הברוכה בלונדון ושלש עשרה שנה בירושלים ונאסף אל עמו. הרבה תלמידים השאיר וגם אותי בניהם.

הרכבת שלי הגיעה לסוף הדרך ועמדה. הנסיעה נסתיימה. כבה האור באשנבי, ואינו מאיר לו עוד. סגרתי את אשנבי ופניתי לאחורי לראות את הדרך שעברתי בה להסתכל בשנים שחלפו.

מתוך כאב וגעגועים מודה אני להקב״ה על חלקי בחיים, על בית אבות בו גדלתי באווירה של יראת שמים ודרך ארץ, באהבה רבה לאבי ז״ל הישר והתמים ואמי ז״ל הצדקנית ועל שזיכה אותי הי״ת בבעל תלמיד חכם, מלומד וצדיק בלב מלא אהבה לכל אדם שנברא בצלם, וחנן אותי בצאצאים הממשיכים את דרך המשפחה של תורה, מדע, יראת שמים ומעשים טובים.

שלמי תודה

מודה אני מקרב לבי לאיש היקר משה שפרבר על הטרחה שהשקיע בעברו על כתב יד הספר — זרק, מחק ותקן, בירר הפסולת מתוך הסולת. יהא גמולו מן השמים.

ספר ראשון

זכרונות מרים שור

1900—1930

הילדות

נולדתי הבת השניה להורי. אחותי חיה'ני הגדולה ממני היתה ילדה מאוד יפה ונבונה. ואחי שנולד אחרי נחום אהרן היה ילד מלא חן והבן היחיד במשך שנים רבות, אחי הצעיר יוסינקה נולד הרביעי אחרון.

לפיכך עוד בימי הילדות הרגשתי כי אני פחות "חשובה" ופחות אהובה מאחותי ואחי. התאוננתי על כך לפני אבי זצ"ל. צחק אבא ז"ל ואמר: את כן חשובה לנו מעתה אקרא לך ר' מרים. הבינותי כי אבא ז"ל לועג לי ולא התאוננתי יותר על הענין. אך בלבי החלטתי: אמנם אני פחות חשובה, אך אם אהיה ילדה טובה יאהבו גם אותי הרבה. והשתדלתי להיות ילדה טובה.

ספרה אמא ז"ל: הייתי ילדה שקטה וטובה אף אם הייתי עיפה לא דרשתי דבר. קרה ובשעת טיול יחד עם אמא הייתי נרדמת בדרך, אמא מחזיקה בידי ומרגישה שאני הולכת בכבדות ומגלה שנרדמתי ואני ממשיכה ללכת מתוך השינה.

הוצאלעס

נולדתי בתחילת המאה העשרים בשנת תר"ס (פברואר 1900) בעיירה הקטנה הוצאלעס בפלך חרסון שבדרום רוסיה.

אבא ז"ל היה סוחר עשיר ממשפחה מיוחסת, נין לרבי ישראל

מרוזין זצ״ל. אמא היתה בתו של האדמו״ר ר׳ מרדכי זיסי, נכד לר׳ אברהם המגיד מטריסק.

את העיירה הוצאלעס כמעט שאיני זוכרת. זכורה לי החצר הגדולה שבה היו הדירה שלנו והדירה של הורי אמא ז״ל — הסבא ר׳ מרדכי זיסי והסבתא חוה גיטעלע עם ארבעה בנים ושש בנות. הדודים והדודות היו מאוד חביבים עלי — אלה בגלל עליצותם, ואלה משום טוב לבן וחריצות ידיהן.

הרבה סיפורים שמעתי על שובבות הבנים, דודיי. פעם נסעו הסבא והסבתא עם הבנות מהבית והבנים נשארו לבדם, הם נכנסו למטבח ומצאו שם הרבה חלב חמוץ. החליטו לגבן ממנו גבינה, אבל יעשו את המלאכה מהר ולא יחכו יום שלם עד שיסתנן כל החלב. מה עשו? מצאו בחצר אבן, שמו את החלב בשקית, קשרוה והניחו אותה על האבן. מעל השקית שמו עוד אבן ועליה התיישב הבן הגדול שלומוניו, עליו ישב הבן השני דוד׳ל על ברכיו, הבן השלישי לייב׳נו ובחיקו האח הקטן איצינו.

ישבו כמה שישבו והגבינה אמנם נעשתה מהר. על צורת הגבינה ועל טעמה לא סיפרו, אבל אמרו שהיה שמח מאוד.

ככה היו הבנים מתבדרים אחר השעות הרבות של לימוד תורה עם ר׳ יואל, מלמד הגמרא.

הוצאלעס היתה עיירה יהודית טיפוסית, רחוקה מהלך שעתיים נסיעה מתחנת רכבת. כבישים ומדרכות לא היו בה. בימי הגשמים היה הבוץ עמוק, ובימי הקיץ היתה כל עגלה העוברת ברחוב מעלה ענן של אבק.

על־יד הבתים וברחובות לא היו לא עצים ולא ירק. רוב תושבי העיירה התפרנסו בדוחק. אך היה בעיירה ״חדר״, שבו למדו הילדים תורה, והיה רב תלמיד־חכם בעל תבונה יתרה, שאבא ז״ל כיבדו מאוד.

הרב חי בדוחק והיה ידוע ייסורים. אשתו היתה משותקת ושכבה כל הזמן במיטה. היו לו שלוש בנות שהגיעו לפרקן ובת גרושה שגם היא גרה עם בתה הקטנה בבית אביה. היו בעיירה זו רופא ובית מרקחת.

החצר שלנו ושל בית הסבא זצ״ל היה בקצה העיירה. מאחו־

ריו היו משתרעים שדות. אנו הבנות אהבנו ללכת שמה לטייל יחד עם אמא ע״ה וחברתה ברכה בת הרב, והיינו מלקטות פרחי בר. צמאות היינו לפרח, לירק.
לחצר שלנו הגיעו תכופות עגלות עם יהודים שבאו לסבא לבקש ממנו עצה וברכה, ועגלות עם חסידים שבאו לשבת או לחג להיות עם הרבי.

אנו עוזבים את הוצאלעס

תקופת המגורים שלנו בהוצאלעס לא ארכה זמן רב. בשנות 1905—1906 פרצו ברוסיה פרעות. מדי יום ביומו היו מגיעות ידיעות על פוגרומים בערים ובעירות שבתחום המושב. בפוגרום שבפרוסקורוב היה טבח איום ונהרגו, בין השאר, ההורים של הדודה בזלה, גיסתה של אמא, ושתי בנותיה הקטנות שבעקה ואהקה הי״ד. העיירה הוצאלעס אמנם ניצלה מפוגרום, אך הפחד נשאר. הדרכים לעיירה היו בחזקת סכנה ; העגלות עם חסידים וסתם יהודים שהיו באות לסבא — חדלו לבוא.
אז החליטה משפחת הסבא וגם שלנו לצאת את רוסיה ולנסוע לרומניה, שם גרו הוריה ואחיה של סבתא טברסקי וגם סבתא אמו של אבא, הרבנית שרה צפורה ז״ל ובעלה אביו החורג של אבא, האדמו״ר ר׳ אברהם מתתיהו פרידמן זצ״ל.
הסבא ר׳ מרדכי זיסי והסבתא חוה גיטלה עם בנם הקטן איציניו נסעו לבוהושי והתיישבו לזמן קצר בחצר הדמו״ר ר׳ יצחק פרידמאן זצ״ל, אבהי של הסבתא ז״ל. הבנים והבנות חולקו ונשלחו לאחיה של סבתא, האדמו״רים מפשקן, אדז׳וד, וסלוי, אנטנו ורדיקנן.
אנו נסענו לשטפנשטי שברומניה לחצר האדמו״ר אביו החורג של אבא. אחרי זמן קצר של שהיות בבוהושי קבע הסבא ר׳ מרדכי זיסי את מקום מושבו ביאססי, והבנים והבנות שבו לבית הורים.
את המשפחה שלנו הביא אבא לסבתא בשטפנשטי והוא בעצמו חזר לאודסה שם היה לו יחד עם עוד שותף מסחר של יצואן תבואה.

שהינו אצל הסבתא שנה לערך וכאשר המצב ברוסיה השתפר וסר פחד הפוגרומים בא אבא לשטפנשטי וחזרנו יחד אתו לרוסיה. ברם, לא חזרנו להוצאלעס, אלא נסענו לאודסה לדירה ששכר אבא והעביר אליה חפצינו ורהיטינו מהוצאלעס.

אודסה

באנו לאודסה וההורים התחילו תיכף לדאוג לחינוך שלנו. לפני שנסענו לשטפנשטי כבר ידעה אחותי חיה'ני, הגדולה ממני בשנתיים וחצי, להתפלל בסידור וגם לקרוא ולכתוב רוסית, ואני טרם התחלתי ללמוד. לא ידעתי להתפלל בסידור, ומאוד התביישתי בשל עם־הארצות שלי. אכן באודסה ההורים מהר מצאו לי מלמד שלימד אותי להתפלל בסידור. ברם, שמץ של הרגשת הנחיתות בקשר לבקיאות בסידור ובמחזור לעומת אחותי הגדולה נשאר בלבי.

כנגד זאת היו סיפורי הטייטש־חומש, שאמא היתה קוראת לפנינו בכל שבת וחג, מאוד מאוד חיים בלבי. הסבל היהודי והגבורה היהודית, כפי שנשתקפו באגדות חז"ל המובאים בטייטש־חומש, שבו את לבי וגרמו לי חוויה עמוקה. רציתי גם אני להיות גיבורה ולעשות גדולות לעמנו. אבל ספק כרסם בלבי אם אהיה מסוגלת גם אני לסבול ייסורי גוף ולעמוד בנסיונות שבהם עמדו גיבורי האומה, כרבי עקיבא, חנה ושבעת בניה ושרופי ספרד.

אכן, כשהייתי בת תשע או עשר החלטתי לבחון את עצמי, אם מסוגלת אני לסבול ייסורים ולעמוד בנסיונות. הלבנתי באש חתיכת ברזל והדקתי אותה לזרוע שלי. מאז עברו יותר משבעים שנה ורישומה של צלקת־כווייה זו עדיין ניכר בזרועי. חשבתי כי הדבר נשאר סוד כמוס אתי. והנה עכשו רואה אני כי נודע הדבר. אחותי חיה'ני זוכרת, כאשר ראה הרופא שלנו את הכווייה הוא אמר אלי: רצית להיות הז'אן־דארק היהודית?

הפצע של הכווייה כאב מאוד, אבל אני הייתי שמחה. חשבתי שמסוגלת גם אני להבליג על ייסורי הגוף, אוכל גם אני להיות גיבורה. לא ידעתי שסבל בלבד אינו עושה את האדם לגיבור,

לא ידעתי, כי רק מי שעושה מעשים גדולים למרות הסבל הוא גיבור. הייתי ילדה חולמת בעלת דמיון מפותח. הייתי מזדהה עם הסבל של עמנו, ורציתי לעזור לעם אף אם הדבר יעלה לי בייסורים. ברם, הרבה צער וייסורים נפלו בחלקי. הבלגתי על כאבי הגוף וייסורי הנפש הרבה פעמים, אך גדולות לא עשיתי ולגיבורה לא הייתי.

אורח החיים במשפחה שלנו

בתקופה שגרנו באודסה החלפנו דירות שלוש פעמים, לפי צורך המשפחה שגדלה. אחותי חיה'ני, אני ואחינו נחום אהרני ז"ל נולדנו בהוצאלעס; אחותי ליאלי (מלכה) נולדה ביאסי שברומניה, עת שביקרנו אצל הסבא ר' מרדכי זיסי; אחותי פולינקה ע"ה ואחי יוסינקה שיבדל לחיים נולדו באודסה.

באודסה גרנו תמיד בקומה העליונה, כדי שנוכל לבנות את הסוכה על המרפסת תחת כיפת השמים. ימי החג היו זמן של רוחות חזקות וסערות בים השחור, והרוחות היו כמעט מפרי־חות את הסוכה.

הדירה האחרונה שבה גרנו, עד שעזבנו את אודסה בשנת תרפ"א (1921), היתה מרווחת ובה חדר אורחים, חדר אוכל וכמה חדרי מיטות — להורים לי ולאחותי, לאחי עם הרבי שלו ולילדים הקטנים והנאני שלהם, מטבח, פרוזדור, חדר למבשלת והעוזרת ושירותים.

אף־על־פי שהיינו שישה ילדים ולא הלכנו לבית־ספר ולגן ילדים לא היה נשמע רעש בבית, וגם לא היינו כרוכים אחרי אמא. היינו מבלים את הזמן בחדרים שלנו; או שיצאנו לטייל, ברגיל אני יחד עם אחותי חיה'ני, אחינו נחום אהרני עם הרבי שלו. הלה היה רב מפולניה. הוא גר בביתנו ולימד את אחי תורה, בעיקר גמרא, והיה מטייל עם תלמידו ומשוחח אתו.

חיה'ני ואני למדנו לימודי חול ממורים ומורות שבאו לביתנו — למדנו שפות ויתר הלימודים לפי התכנית של בית־הספר.

הבנות הצעירות ליאלי (מלכה) ופולי (ברכה פרל) היו משחקות בחדר שלהן ויוצאות לטייל יחד. תכופות היתה מצטרפת

אליהן הבת של הדודה רוזה, אחות אבא, יבוצ'קה (חוה גיטלה), שהיתה בת גילה של ליאלי. קראו להן "צוויי לאקשען" (שתי אטריות), מפני שהיו תמיד יחד.

לתינוק יוסינקה היתה נאני פולנית והוא היה מאוד קשור אליה. פעם הסתכסכה הנאני עם העוזרת הרוסית שבביתנו, והנאני החליטה לעזוב אותנו ועברה לעבוד במשפחה אחרת. הילד חלה, הוא חדל לאכול, לא ישן ובכה הרבה. הרופא נתן תרופות ואחרי שאלה לא הועילו אמר הרופא, כי הילד פשוט מתגעגע לנאני שלו. באין ברירה מצאנו את הנאני במקומה החדש וכאשר היא שמעה מה שקרה, חזרה אלינו והתינוק אמנם הבריא. נראה כי אחי זה היה בעל הרגשה עמוקה כבר בהיותו תינוק.

אבא היה קם מוקדם ולומד גמרא לפני התפילה. דבר שגור בפיו היה: אין נכנסים להתפלל במגפיים, צריך הכנה. אחרי תפילת שחרית וארוחת הבוקר היה אבא הולך למשרדו או לחנותו — לפי מה שעסק באותו זמן — וחוזר הביתה לארוחת הצהריים.

את ארוחות הצהריים והערב אכלנו יחד עם ההורים בחדר האוכל. ארוחות אלה היו נעימות עלינו, לא רק בגלל המאכלים הטעימים שתמה — המבשלת שלנו — היתה מכינה, אלא מפני שתמיד היה מעניין לשמוע מה שאבא מספר. לעתים היו גם לנו דברים לספר לאבא או שאלות לשאול אותו. אבא תמיד האזין למה ששאלנו ובתשובותיו נעשו הדברים מובנים וברורים. כיבדנו את אבא מאוד, ואף־על־פי־כן לא היתה שום מתיחות בנוכחותנו, כפי שראיתי במשפחות אחרות. לא היה מרחק בינינו ובין ההורים. היינו ילדים מנומסים ולא קרה שהתקוטטנו בשעת הארוחות או שדיברנו בשעה שאבא ואמא דיברו. רגילים היינו לספר לאבא כל מה שעלה על לבנו, והוא מעולם לא ביישנו, אדרבא, היה משבח אותנו כאשר אמרנו דבר שמצא חן בעיניו. פעמים היה אומר: בדבר זה אתם יודעים יותר ממני; או פשוט אמר: זה אינני יודע.

אף־על־פי שאבא היה עסוק בפרנסה וגם בעבודה הציבורית שלו — היה היושב ראש של "שומרי תורה" — היה לו תמיד

זמן גם בשבילנו, ומוכן להאזין למה שסיפרנו או לשאלותינו. אבא ידע לבטא את רעיונותיו בבהירות רבה, ולהסביר לנו את הדברים עד שנעשו ברורים מאוד.

א מ א

אמא היתה אשה חולנית, סבלה מאבנים בכליות, ומדי פעם היו לה התקפות של כאבים ובחילה. בכל זאת לא הרגשנו שיש לנו אמא חולה, כי אך חלפה ההתקפה ואמא תיכף התאוששה, היתה לבושה יפה, פיאתה עשויה ולא היה אפשר להכיר בה שהיא אשה חולה. כוח חיים וחשק חיים היו לה לאמא ז"ל.

אמא לא עבדה ממש. במטבח שלטה תמה המבשלת. את החדרים ניקתה העוזרת הרוסית, היא גם הסיקה את התנורים בחורף, היתה עורכת את השולחן ומגישה את הארוחות. את הרצפות צחצחו מצחצחי הרצפות "הפולטורים" (מעין מנקי החלונות שבאנגליה). בחורים רוסיים אלה היו באים פעם בשבוע, מתיזים משחה על הרצפה, מסירים את הנעלים ונועלים מברשות והיו "רוקדים" במברשות על הפארקט עד שהרצפה הבריקה כראי. כובסת היתה באה בכל שבוע, לוקחת את הבגדים וכעבור שבוע מחזירה אותם נקיים ומגוהצים.

בקיץ היו קונים את העצים להסקת התנורים. חוטב עצים בא לחצר, מנסר את גזרי העצים, בוקע אותם לפי מידת התנור ומכניס אותם למחסן העצים שבחצר. בחורף היה הוא בא בכל שבוע ומעלה מהמחסן לבית עצים שיספיקו לשבוע ימים.

את השמלות שלנו תפרה תופרת במכונת־התפירה שלנו בביתנו אבל את בגדיו של אבא תפר החייט בביתו. בכל שבוע היתה באה פאנית לעשות את הפאה של אמא.

לבנות הקטנות, ליאלי ופולי, היתה מטפלת, ולתינוק יוסינקה היתה נאני.

אמא היתה דואגת לתלבושת שלנו ולבריאותנו, ומשגיחה שהעבודה בבית והטיפול בילדים ייעשו כתיקונם. אבל הבנות

לא עזרו בעבודת הבית, חוץ מלפני הפסח, כאשר היו צריכים להוציא כל הדברים מהארונות והמגירות לנקות אותם ולהכ־ניסם חזרה.

אהבתי מאוד לעזור לאבא לנקות את ארונות הספרים לפני הפסח. היינו מוציאים כל ספר וספר, מנערים אותו מהחמץ, ודרך אגב היה אבא אומר לנו מה טיב הספר ומי כתב אותו. מדי פעם גם סיפר סיפור על החכם שחיבר ספר פלוני או אלמוני. ככה היתה העבודה של ניקוי הספרים לפסח לשיעור בביבליוגרפיה של חכמינו ז״ל.

פעם שברתי את הזכוכית של דלת ארון הספרים בשעת העבודה הזאת. נבהלתי, אך במקום לגעור בי ולהוכיח אותי הרגיעני אבא ואמר: אל תדאגי, מחר יבוא זגג ויתקן את הדלת. אבא היה אומר: אינני מעניש ילד על שטות שאני יודע שייגמל ממנה, או על אי זריזות שתעבור; אני מעניש על שקר, לזה מתרגלים.

החגים

החגים במשפחתנו היו ימים של שמחה ורוממות הנפש. גם ערבי החגים היו ימים מיוחדים — ההכנות לחג ותפירת בגדים חדשים גרמו מתיחות נעימה של ציפייה לחג. לפני חג הפסח ושבועות היו תופרים לנו שמלות קיציות, ולפני חג הסוכות תפרו שמלות חמות ומעילים לחורף.

לפני חג הפסח היו פותחים את הארגז הגדול ומוציאים את כלי הכסף לפסח — את הסכו״ם, קערת המצות עם הקעריות, הכפיות ששמו על הקערה, גם גביעים וצלחות כסף של פסח.

היו לנו הרבה כלי כסף, אך רובם ככולם היו קשורים עם מצוות החגים או סתם מצוות. לסוכות היתה קופסה לאתרוג מעשה קליעה. לחנוכה — חנוכייה גדולה בצורת עץ עם גזע מחוספס, שמונה ענפים עם גביעים בצורת עלי פרח, שבהם שמו נרות או שמן. היו בתים לתפילין מכסף, קופסה לבשמים בצורת דג. גם התכשיטים הרבים של אמא — הדיאדמה של יהלומים, שהיתה שמה על הפיאה שלה, הסיכות, הטבעות

עם האבנים הטובות שאותן היתה עונדת רק בבית בשבתות וחגים. אכן, הדברים היקרים האלה לא היו לשם מראה העושר, להתפאר בהן, כי אם לשם כבוד החגים והמצוות — סגנון רוז'ין.

שמעתי ביקורת על ההתנהגות המלכותית בחצרות האדמו"רים משושלת רוז'ין. המבקרים ראו בזה חיקוי להתנהגותם של אצילי הגויים. לא, לא חיקוי לאצילי הגויים היה במה שהכניס ר' ישראל מרוז'ין, אלא כמיהה להתקרב לימים הקדמוניים — ימי מלכות ישראל ותפארת המקדש. הם היו ביטוי של הגעגועים המשיחיים. הבעש"ט הכניס לעבודת השם שמחה, ר' ישראל מרוז'ין שם את עבודת השם במסגרת של יופי ונוי, כפי שהיתה בימי המקדש.

במשך שבעת ימי הפסח לא אכלנו מצה שרויה, אך ביום השמיני היו עושים כופתאות מקמח מצה והיו מחליפים ליום זה את כל הכלים. היו כלים מיוחדים בשביל המצה השרויה באחרון של פסח. רק בשנה מעוברת לא היו מבדילים בין כלי שבעת ימי הפסח ובין אחרון של פסח.

הימים הנוראים

קרבת הימים הנוראים הורגשה במשפחתנו בכל חודש אלול. ההורים קמו בחצות ללכת לסליחות. גם אנו הילדים היינו מתפללים ביתר כוונה בהרגשה שמתקרב יום הדין.

היינל שולחים כרטיסי ברכה לשנה החדשה לקרובים בחו"ל ולידידים.

התפילה בבית הכנסת איפה שהתפללו אבא ואמא ז"ל היו נגמרות קרוב לשעה ארבע אחה"צ בראש השנה.

לתשליך היינו הולכים אל שפת הים. מענין שבאודסה מצאנו הרבה אנשים שבאו אל שפת הים ל"תשליך". ביום הכפורים היו ההורים כל היום בבית הכנסת. אע"פ שאמא ז"ל היתה חולנית, היא היתה צמה ביום הכפורים ואינני זוכרת שזה הזיק לה. אנו הילדים היינו מקנאים לבני המשפחה שכבר

הגיעו לגיל המצוות. אבל למרות זאת נהנינו מהאוכל שתמה הכינה לנו לילדים הצעירים.
בצאת יום הכפורים היו פני אבא ז״ל מלאים אור ושמחה.

סוכות

חג הסוכות היה בתקופת הסתו הקר והגשום. את הסוכה שלנו היינו מקימים על המרפסת. היו תקופות שהיינו ממהרים לאכול את סעודת החג בסוכה בין גשם לגשם. והיו ימים שנשבו רוחות חזקים וכמעט שהעיפו את הסוכה מהמרפסת. למרות זאת אהבנו את חג הסוכות. אהבנו לקשט את הסוכה, היו באים אורחים בימי סוכות. חגגנו את אושפיזין והיו שותים ״לחיים״ למי ששמו היו כשם האושפיז באותו יום.

חנוכה

ימי חנוכה היו ימים מאוד עליזים ביחוד אם הדודים (אחי אמא ז״ל) היו אותו זמן אצלנו. אחרי הדלקת נרות חנוכה היו מתאספים ומשחקים ׳בקביטלך״, תמה היתה מגישה לביבות, המיחם רתח על השלחן ואנו משחקים ומתלוצצים.
בראש השולחן ישב אבא ז״ל ומעיין בספר. הוא מעולם לא בזבז את זמנו על משחקים, אנו שמחנו לדמי חנוכה שקבלנו מאבא.
פורים היה שיא השמחה. את המגילה היה אבא ז״ל מקריא לפנינו בבית וסיפור המגילה היה מרתק וחי ורומז ומעורר תקוה למפלת ה״המנים״ שבימינו.
במשך כל היום היו באים משלוחי־מנות, ומנות נשלחות מאתנו לקרובים וידידים. זה היה גם היום שהרבו לבוא פושטי־היד והרבנו בצדקה.
את סעודת פורים התחלנו לאכול מקודם והיא נמשכה עד מאוחר בלילה, בסעודה זו היתה הדודה רוזה ומשפחתה אוכלת יחד אתנו. היו גם אורחים (האורחים שלנו לסעודות היו תמיד אנשים עניים). בזמן הסעודה היו באים ה״פורים שפילערס״

בחורי ישיבה מחופשים, היו שרים ממגילת אסתר ושירים עליזים אחרים. מקבלים כוסית, אזני־המן, כסף והולכים. גם אנו בני הבית הכינונו משלוח־מנות זה לזה.

ימי הנופש

בקיץ היינו עוברים לגור בדצ'ה — דירה ארעית בתוך גן, קרובה לשפת הים. היינו מתרחצים בים יום יום, מלקטים על שפת הים קונכיות וכל מיני אבנים צבעוניות ועושים מהם קישוטים לבית. אחרי הרחיצה בים נחנו בנדנדות התלויות בין העצים או ישבנו בגן וקראנו.

בערב היה אבא בא מהעיר לדאצ'ה ומביא לנו ממתקים מהעיר. את ארוחת הערב אכלנו על המרפסת, לאור מנורת נפט עם גולה ירוקה. הרעש הקצוב של גלי הים נשמע במרפסת, ריח הפרחים היה נודף מהגן, פרפרים נמשכים לאור המנורה. אהבנו את הארוחות על המרפסת יחד עם אבא. תמה מגישה לנו את המאכלים, ואנו מאזינים לחדשות שאבא מספר ממה שקרה במשך היום בעיר.

היו קיצים שנסענו לבקר אצל הסבתא בשטפנשטי והסבא והסבתא ביאסי. הביקורים בשטפנשטי נשמרו בזכרוני כימים של תענוג ואושר. החצר של הסבא ר' אברהם מתתיהו פרידמן, נין לרבי ישראל מרוז'ין, היתה בסגנון המלכותי הרוז'יני — גן נהדר ובו עצי נוי ועצי פרי, טרקלינים מפוארים, בית־כנסת לתפארת עם היכל התפילה של הסבא מלא נוי. על־יד בית־הכנסת היה חדר "היושבים" — יהודים בודדים, על־פי־רוב זקנים שגרו בחצר, למדו תורה ועסקו בחסידות.

היו בחצר רפת לפרות, אורווה לסוסים, עגלות וכרכרות, כמה מטבחים, בית־מרחץ עם מקווה טהרה, חדר זיעה וחדר אמבטיות למשפחה, מחסן לעצים ועוד, חוץ מהדירה של הסבא והסבתא.

בחצר היתה דירה מיוחדת בשבילנו ובה חדר אורחים, חדר אוכל, חדרי מיטות וחדר למשמשים. שתי מרפסות היו בדירה שלנו אחת יצאה אל הגן והאחרת אל החצר מול בית־הכנסת,

במרפסת שממנה הוליכו מדרגות אל החצר. אבא הראה לנו איך כשהיה ילד לא היה יורד במדרגות, אלא גולש על המעקות שבצדדים. סבתא לא הסכימה לדרך ירידה זו ואמרה לקבוע מסמרים במעקה. נקבעו המסמרים, נקרעו המכנסיים והגלישה נמשכה.

אבא היה מספר לנו על ימי ילדותו בחצר זו ומראה לנו את המקום מתחת למדרגות, שם היה משחק במחבואים עם אחיו נחומוני ז״ל ואחותו רייזלה הי״ד.

בימי הנופש בשטפנשטי היינו קמות אני וחיה׳ני השכם בבוקר ויוצאות אל הגן, לשם היו מביאים לנו לשתות חלב טרי שזה עתה חלבו מהפרה.

את הארוחות היינו אוכלים יחד עם סבתא בחדר האוכל שלנו. לסבא היו מגישים את הארוחות לחדרו, חדר הספרים שלו שבבניין הגדול של סבא וסבתא.

בימים החמים נסענו בעגלה של החצר להתרחץ בנהר פרוט. משה הבעל־עגלה היה מביא אותנו לשפת הפרוט. עוד משמש נסע אתנו והם היו מקימים על שפת הנהר אוהל.

משה הבעל־עגלה היה ישן ואוכל באורווה. הוא היה קשור מאוד לסוסים. במזג אוויר גשום היו צריכים לשדל אותו הרבה עד שהסכים לרתום את הסוסים לנסיעה. היו מתלוצצים ואומרים, כי משה הבעל־עגלה רוצה שיקנו ערדליים לסוסים. משה זה היה חבר טוב של אחותי חיה׳ני. כאשר היא לא רצתה לאכול, היתה מסכימה לאכול יחד עם משה באורווה.

בגן של סבתא בשטפנשטי היו ערוגות פרחים יפים, סוכות רבות עם צמחים מטפסים, עצי נוי ועצי פרי. היינו קוטפים את הדובדבנים וסבתא רקחה מהם מרקחת. אהבנו מאוד לראות את סבתא במלאכתה זו, שנעשתה לא במטבח אלא בגן. על מתקן ברזל בן שלוש רגליים העמידו אגן נחושת גדול ובו שמו את הפרי, את המים והסוכר. היינו אוספות קיסמים בגן, מציתים בהם אש מתחת לאגן ומביטות איך סבתא יושבת ובוחשת את התמיסה הרותחת, עד שנעשתה סמיכה וקיבלנו לטעום ממנה. בשבתות ובחגים אכל הסבא ז״ל בשלחן יחד עם החסידים והיו השירים והריקודים נשמעים עד מאוחר בלליה.

הסבא משטפנשטי האדמ"ר
ר' מתתיהו פרידמן זצ"ל

הסבא היה כל היום בחדרו. אינני זוכרת שראיתי אותו אף פעם (חוץ מהליכה לבית הכנסת בשבתות וחגים) מהלך בחצר או בגן.

דרכו היה לקום השכם בבוקר, להאריך בלמוד ולהתפלל בחדרו ולא נכנס אליו איש אף לא הסבתא. ורק כאשר הרים את הוילון בחלון חדרו הפונה לגן, היה הגבאי מביא לו את ארוחת הבוקר ואחרי זה היו נכנסים אליו האנשים והנשים שהמתינו בחדרו, הגבאים עם הקביטליך שלהם, (פתקאות שהגבאים כתבו בהם על מצוקות הבאים בענין בריאות, פרנסה, גדול בנים וכו'), אחריהם נכנסו גם החסידים שהגיעו ממקומות שונים לתת שלום לרבי או לשוחח ולהועץ אתו. את ארוחת הצהרים הביאו הגבאים לסבא ואכל אותה בחדרו.

הסבתא היתה אוכלת את הארוחות ב"מנין הבנים", וכאשר היינו שם אכלה יחד אתנו. בשבתות ובחגים כאשר היה הסבא ז"ל מסב לשולחן עם החסידים, לא נהג לאמר דברי תורה, החסידים היו מרבים בזמירות ורקודים והוא יושב טועם מהאוכל והחסידים אוכלים את השירים, ונוכחותו מאצילה מהקדושה על השולחן. מעין "ויבא אהרן וכל זקני ישראל לאכל לחם... לפני האלקים". ומסביר רש"י מכאן שהנהנה מסעודה שתלמידי חכמים מסובין בה כאלו נהנה מזיו השכינה (ברכות כ"ד). רק אחרי שנים הבינותי כי גם באכילת השירים של הרבי יש זכר לאכילת הכהנים את שירי המנחות והזבחים. כך הפכה החסידות את "שלחן הרבי" לזכר המזבח והקרבנות שבמקדש.

אכן היו הביקורים בשטפנשטי וביאסי מעבירים אותנו לא רק לארץ אחרת אלא אף לתקופה אחרת. מאוד שמחנו לבלות את הימים בחצרי האדמו"רים בשטפנשטי או ביאסי באווירה החסידית.

טוב היה להיות עם הסבתא האהובה ועם הסבא הצדיק אך עיקר השמחה והתענוג של הביקורים בשטפנשטי היה בעובדה

ששם אבא ההי יחד אתנו כל הזמן. לא כן בדצ'ה, שאליה היה אבא בא רק בערבים. במשך היום הוא היה עסוק בעיר והיה מגיע לדצ'ה עייף מהעמידה בתור והנסיעה באוטובוס הצפוף. אנו הילדים היינו מצטערים שבזמן שאנו מתרחצים בים ומתפנקים בגן היה אבא נמצא בחום העיר. אבל בשטפנשטי גם אבא נהנה מהחופשה. כל היום שהה אתנו ועם אמו הטובה, והיה לו די זמן לטייל בחצר ובגן ולשוחח אתנו וזה גרם לנו עונג עצום.

הסבתא עזרה לו לשאת בעול הדאגות לשלום המשפחה, ביחוד לשלומה של אמא. סבתא היתה עושה כל מיני תחבולות כדי לחזק את הבריאות של אמא.

באחד הביקורים בשטפנשטי סידרה סבתא לאמא אמבטיות של "מרק בקר". קנו עצמות בקר, בישלו אותן זמן רב בדוד גדול ואחרי כן עשו ממרק זה אמבטיות לאמא. אלה אמורות היו לחזק ולהוסיף כוח.

א ב א

הנעורים של אבא עברו עליו בשטפנשטי. אבא התייתם בהיותו ילד, וכמעט שלא זכר את אביו ר' אהרן שור. אמו, הסבתא שרה צפורה, נישאה בשנית לר' אברהם מתתיה פרידמן זצ"ל, האדמו"ר משטפנשטי, ויחד עם ילדיה עברה לגור בשטפנשטי. כאן למד אבא תורה יחד עם אחיו נחומוני מהרבי שלהם ר' ישראל יוסי.

האדמו"ר משטפנשטי היה צדיק שהיתה לו דרך מיוחדת בעבודת הבורא. הוא היה מאריך הרבה בתפילה. למד תורה בהתבודדות, לא נהג לומר דברי תורה עת שהיה מסב עם החסידים ב"שולחן", ובענייני העולם הזה היה תמים כילד. אבא לא היה דומה כלל וכלל לאביו החורג.

פעמים רבות חשבתי מי היה זה שהשפיע ועיצב את דמותו הרוחנית של אבא. והנה פעם בהיותי בתל־אביב אצל האדמו"ר מבהושי, ר' יצחק פרידמן שליט"א, שיש בו כתר תורה תפארת

רוז'ין ענוה ופשטות, אמר לי האדמו"ר, שהכיר יפה את אבא: תדעי כי אביך ז"ל ידע הרבה רמב"ם על פה. אז הבינותי כי מי שעצב את דמותו הרוחנית של אבא היה המורה הגדול — הרמב"ם.

סגנון המחשבה והדיבור של אבא היה בהיר מאוד, דייקני ומצומצם. אמונתו היתה צרופה, שמירת המצוות שלו היתה קפדנית, זהיר מאוד היה בשמירת הלשון ושלא לפגום באדם, לא נטר ולא נקם, יראת השמים ובטחונו בה"ית לא נפגעו אף אחרי צער וייסורים רבים. יחד עם זה היה אבא פתוח לעולם. קרא, כתב ודיבר יפה רוסית וגרמנית. הכיר את הספרות הקלאסית הרוסית והעולמית. התעניין במדעים המדויקים, בייחוד במדע הרפואה.

את דרכי המסחר המעשיות למד אבא בבית הספר הקשה של החיים. קרה והיו לו בעסקיו שותפים הגונים וגם קרה שהיו שותפים שרימו אותו וגרמו לו עגמת נפש רבה. אנו הילדים הרגשנו בדבר ולכן כה שמחנו כאשר אבא היה אתנו בשטפנשטי אצל אמו הטובה.

אמא נהגה כרבנית בביתה. היתה מתפללת יום יום ותפילותיה היו תחנונים.

לפני יום הכיפורים עשתה שני נרות שעווה ובעשית פתילות היתה מזכירה בתפילותיה את כל אחד ואחד מהמשפחה ומתחננת לפני הי"ת לצרכיו.

את תכשיטיה הרבים היתה אמא עונדת בשבתות ובחגים בבית. ביתה היה פתוח לעניים. ידידותיה הכי קרובות היו נשים פשוטות שהיו באות ומתנות לפניה את דאגותיהן ואת בעיותיהן, וגם את ההשגים בלמודים של הבנים והבנות.

כה עברו שנות הילדות שלנו בחוג המשפחה בקריאה, בלמוד ובטיולים. קיצים בדצ'ה וקיצים בשטפנשטי אצל הסבתא הטובה — שטפו להם החיים כמימי נחל הזורם בין שדות ירוקים.

אמנם, על שמי התכלת של ילדותינו עברו דאגות לבריאותה של אמא. אך הבקורים הקבועים בכל שבוע של רופא הבית ד"ר רבינוביץ, ובקיאות של אבא בתורת הרפואה נטעו בטחון

בלבנו שהכל יעבור מהר לשלום, גם בשעות התקפת מחלת הכליות של אמא או בזמן שמי שהוא מהמשפחה היה חולה.
הרבה תורה למד אבא ז״ל אבל לא רצה לעשות את תורתו לא קרדום לחפור בו ולא עטרה להתעטר בה. לא בחר להיות לא אדמו״ר ולא רב, אלא סוחר כאביו ר׳ אהרן שור — ברם דרכו במסחר ואורח החיים שלו בבית ובחברה היו אדוקים למצוות התורה ולמוסר חז״ל.

הנעורים

לחיה׳ני אחותי ולי לא היו חברות. החיים שלנו היו מכונסים בתוך המשפחה, הקרובים והחוג המצומצם של ידידי ההורים. עם בנות הידידים נפגשנו מדי פעם, כאשר הן ביקרו לביתנו יחד עם הוריהן, אך הן לא נהיו לנו לחברות. לאחותי הצעירה ממני ליאלי (מלכה) היתה חברה יבוצ׳קה (חוה גיטעלע) בתה של דודה רוזה, האחות היחידה של אבא. יבוצ׳קה היתה בת גילה של ליאלי, והן תמיד היו יחד.
חיה׳ני ואני היינו מקנאות מאוד בבנות המבקרות בבית־הספר. באחד הביקורים שלנו בשטפנשטי, הזמינה לנו הסבתא מורה לצרפתית, שהיתה מלמדת בבית הספר המקומי. הימים היו ימי פגרה ובית־הספר היה סגור. ביקשנו מהמורה שתלמד את השיעור לא בביתה אלא בבית־הספר. היא חייכה והסכימה, קיבלה מהשוער את המפתח ונכנסנו שלושתנו לכיתה הריקה. היתה לנו חוויה נעימה שגם אנו לומדות בבית־ספר.
כאשר התיישבנו באודסה התחלתי ללמוד לימודי חול יחד עם אחותי חיה׳ני הגדולה ממני. לפני שנסענו מרוסיה בימי אי־השקט כבר ידעה אחותי לקרוא ולכתוב רוסית. אני טרם התחלתי ללמוד לימודי חול. לכשחזרנו לרוסיה התברר שבזמן שהותנו ברומניה אצל הסבתא שכחה חיה׳ני מה שלמדה קודם ואני הייתי צריכה להתחיל. ככה התחלנו ללמוד יחד, בשבילה זו היתה חזרה ובשבילי התחלה. וכה המשכנו יחד, קודם בבית, אחרי כן בגימנסיה ובסוף גם באוניברסיטה.

אינני זוכרת שהיתה איזו התחרות בלימודים ביניהם. חיה'ני היתה לא רק גדולה ממני בגיל אלא גם בעלת תפיסה יותר טובה, אך בצניעותה לא היתה מדגישה זאת. להיפך, לי היה הרבה יותר בטחון עצמי בלימוד מאשר לה, וגם אחרי כן, בבית־הספר היו הציונים שלנו שווים. למעשה היא למדה יותר בקלות ואני יותר במאמץ. אך לא הייתי מודעת לדבר שאני "רודפת" אחריה. רק במתימטיקה הדגישו כל המורים את תפיסתה, והבנתה היתירה ממני וגם לגבי כל יתר התלמידות. עכשו נראה לי, כי מבלי להיות מודעת לדבר, הייתי תמיד עושה מאמץ להשיג את חיה'ני בלימודים. ייתכן כי זו היא הסיבה שפיתחתי בעצמי קצב חיים מהיר, השתדלתי תמיד לתפוס את המרובה. עד היום הזה קשה לי להשתחרר מהקצב המהיר שבו אני עושה כל פעולה. ייתכן מאוד כי השורש של תכונה זו באופי שלי נעוץ בריצה להשיג את אחותי בלימודים בימי הנעורים המוקדמים שלי.

לימודי חול שלנו

אבא זצ"ל לא התנגד ללימודי חול. היתה לו ידיעה רבה במדעים המדויקים, בייחוד במדעי הרפואה. הוא גם הכיר יפה את הספרות היפה הקלאסית. ידיעות אלה הוא רכש לעצמו בקריאה ולימוד עצמי. שמעתי פעם מפיו: "לא למדתי ממורה שום דבר חוץ מתורה". בזמן שרוב אנשי שלומנו חששו מלימוד מדעי הטבע (אולי מפני השיטה של דארווין), שמא יגרום ספקות באמונה, לא חשש אבא לכך. להיפך, הוא התעניין הרבה במדעי הטבע ותכופות היה מספר לנו על חכמת האין־סוף שבבניין ופעולה של גוף אדם, באינסטינקט החיות ובחיי הצמחים. לימודי הטבע — היה הוא אומר — מגלים את החכמה הנפלאה שביצירת הבורא.

ברם, חשש הוא מהשפעת חברים לא דתיים או בלתי מוסריים. לכן הוא לא הסכים שנלך לבית־ספר כל עוד אנו קטנות. כל זמן שאתן בבית, אני יכול לבחור את החברות שלכן. לא כן אם תלכו לבית־ספר — ככה היה אומר. משום כך למדנו

ממורים ומורות פרטיים, שהיו באים אלינו הביתה ומלמדים אותנו שפות ולימודי חול, לפי תכנית בית־ספר יסודי ואחרי כן לפי תכנית התיכון.
גם על הקריאה היה אבא שם עינו. אחותי חיה זוכרת איך אבא הלך אתה לספרייה ונתן לספרנית רשימה של ספרים בספרות הקלאסית העולמית והרוסית שעלינו לקרוא. במשך השבוע קראנו ספרים בשפות לועזיות שקיבלנו מהספרייה. אך בשבת אסר עלינו אבא לקרוא לועזית. לכן היינו הולכות לפני שבת לחנות של שוכמן ומקבלות שם ספר לשבת ביידיש, וכעבור שבוע מקבלות ספר חדש.
קראנו הרבה, אהבנו את הקריאה. גם הלימודים עניינו אותנו. למדנו ברצון, לא היה צורך בשום תמריץ להכין את שיעורי הבית. להיפך, פעמים רבות היו ההורים מכריחים אותנו להפסיק הקריאה או הלימוד מפני השעה המאוחרת.
תכופות ביקרנו בתיאטרון או בקונצרטים יחד עם אמא או רק אחותי ואני. אהבנו מאוד את הביקורים בתיאטרון, באופרה ובקונצרטים. ראינו את המחזות של צ'חוב, שמענו באופרה את הזמרים המפורסמים מרוסיה ומאיטליה, שמענו את ישה חפץ מנגן באולם גדול בגיל שש. לפעמים בקרנו בתיאטרון יחד עם אמא, אך יותר תכופות הלכנו לבדינו חיה'ני ואני. היינו מוכנות לעמוד בתור שעות רבות כדי להשיג כרטיסים להצגות שעניינו אותנו.
בקורים אלה בתיאטרון גרמו לנו עונג רב.

הסטודניובקה

שינוי בא לחיים שלנו, שלי ושל אחותי, כאשר נכנסנו ללמוד בגימנסיה בשנת תרע"ו. כפי שהזכרתי, לא הסכים אבא לשלוח אותנו לבית־הספר בעוד אנו קטנות. אבל אחרי שגדלנו ואבא חשב כי כבר התגבשו בנו האמונה וההשקפות הדתיות, הוא נענה לבקשותינו ולבקשתה של אחותו, הדודה רוזה הי"ד, ונכנסנו ללמוד בתיכון לבנות של תרזה יבגניבנה ז'בוטינקיה־קופ (אחותו של זאב ז'בוטינסקי). גימנסיה זו היתה ידועה

בסולם הערכים המוסרי הגבוה שלה ובמגמותיה הציוניות.
כדי שנוכל להתקבל לכיתה ז׳ של הגימנסיה היה עלינו להציג תעודה שסיימנו את הלימודים בשש הכיתות הקודמות. נבחנו כ״אקסטרניות״ לפני צוות מורים ממשלתי וקיבלנו תעודה רשמית שסיימנו שש כיתות, ונתקבלנו לגימנסיה.
בחצי השנה הראשונה כמעט שלא הכרנו את התלמידות בכיתה. היינו מאוד מעוניינות ועסוקות בלימודים בצורתם החדשה, במורים האהובים ובמורים השנואים, וכמעט שלא התקרבנו לתלמידות שרובן הכירו זו את זו מהשנים הקודמות. אבל כשהתקרב סוף החורף וסיום הלימודים בגימנסיה, התחילו הבנות לדון על הסטדניובקה, ובדיונים אלה לקחנו גם אנו חלק. פירוש המלה ״סטדניובקה״ הוא מאה ימים, זו היא חגיגה הנהוגה מאה ימים לפני סוף הלימודים בתיכון, לפני שהתלמידים או התלמידות נפרדות זו מזו בהיכנסן למוסדות חינוך גבוה שונים.
אחרי ימים מספר של שיחות והתלחשויות התברר, כי יש בין תלמידות הכיתה שתי גישות לצורה של חגיגת הסטדניובקה. יש תלמידות הרוצות שנזמין לחגיגה גם גימנסיסטים (תלמידי תיכון), שנלבש שמלות ערב ושיהיו יין וריקודים. ויש קבוצה המציעה שנבוא בביגוד החגיגי האחיד של הגימנסיה (סינורים לבנים במקום השחורים שבכל יום), שלא יהיו לא יין, לא ריקודים ולא גימנסיסטים, ומהמורים נזמין רק את דינה מויסיבנה — המורה לתולדות ישראל. בסופו של דבר הוחלט לערוך שתי סטדניובקות נפרדות, כל קבוצה תחוג לפי רצונה וטעמה.
מובן כי אחותי ואני הצטרפנו לקבוצה השנייה. אבא פקפק אם להרשות לנו להשתתף בחגיגה זו. רק כשנודע לו שתהא שם גם דינה מויסיבנה — אשה דתית, צנועה ועדינה — הוא נתן את הסכמתו.
הסטדניובקה התקיימה בבית אחת התלמידות במולדבנקה. המשפחה פינתה את הבית ומסרה אותו לרשותנו לכל הלילה. לילה זה זכור לי היטב. הבנות כולן בביגוד בית־הספר החגיגי — שמלות כחולות וסינרים לבנים, פני כולן מביעות חוויה חגיגית.

אחדות מהתלמידות הביאו גם את אחיהן. ישבנו, אכלנו את הכריכים, שתינו תה ושרנו שירים לאומיים, רובם שירי פרוג.
אחרי חצות הביאו את דינה מויסיבנה, שעד אותה שעה השתתפה בישיבת המורים. אחרי שבאה דינה מויסיבנה התחילו הנאומים. ראשון נשא את דבריו הסטודנט סברנסקי — אחיה של אחת התלמידות, בחור הרבה מבוגר מאתנו. הוא הטיף לנו מוסר על הפרד שבין התלמידות שגרמו לחגיגות נפרדות. השיבה לו סירקינה. עוד עומדת היא לפני — עיניה השחורות נוצצות, פניה החיוורים הסמיקו, שערותיה סדורות לה, הסינר הלבן מגוהץ, קולה רך ופניה העדינות מביעות רצינות. היא אמרה, כי אין פרד בין התלמידות, זו לא שאלה של אי־חברותיות. ישנן רק גישות שונות. הדרכים שלנו פונות לכיוונים שונים ואינן נפגשות — כך גמרה את דבריה סירקינה.
אחריה דיברו עוד חברות, את דבריהן אינני זוכרת. רושם חזק עשו על כולנו דבריה של דינה מויסיבנה. היא דיברה על התפקיד שיש בזמננו לבת ישראל במשפחה ובעם. דבריה נחרתו עמוק בלבנו והיא נעשתה עוד יותר קרובה לנו באותו ערב. הרגשנו פתאום כי אנו עומדות על סף חיים עצמאיים ועלינו לשאול את עצמנו מה אנו רוצות לעשות בחיינו. דיברנו והחלטנו כי עלינו להתארגן ולהיפגש גם חוץ מכותלי בית־הספר ולגלות לעצמנו, כל אחת ואחת, את דרכה בחיים. דיברנו ושרנו כל הלילה, וכשהאיר השחר כיבינו את העששיות ולאור החיוור של ראשית הבוקר המשכנו לשיר ולדבר.
כשיצאנו מהחגיגה היינו כולנו מאוחדות באיזו שאיפה לא ברורה לאיזו מטרה לא ידועה שעלינו עוד לגלות ולמצוא אותה.
הלכנו הביתה השכם בבוקר. הרחובות היו ריקים, החנויות טרם נפתחו. העיר נראתה שונה מהרגיל, כאילו באותו לילה דבר־מה התחדש בעולם.
בשבילנו — אחותי ואני — היה ערב זה מפנה בחיינו. חוג החברות שלנו התרחב. לילה זה קירב אותנו הרבה לחברות שהיו בסטדניובקה.

בנות ציון

חזרנו לגימנסיה אחרי הסטדניובקה והתחלנו להתייעץ היכן ניפגש ונדון בבעיות החשובות שעלינו לטפל בהן. בסופו של דבר סידרה דוברינה — היא היתה המבוגרת בינינו — את המסיבה הראשונה בבית ארוסתו של רובלסקי.

רובלסקי היה סטודנט מכר של דוברינה. בזמן שפגשנו אותו בבית ארוסתו שרת בצבא והציג את עצמו: "מי שהיה פעם בן־אדם". הוא שאל אותנו מה אנו רוצות, ומובן שלא ידענו לענות על שאלה זו. הוא היה ציוני והציע לנו ללמוד את הבעיות של עמנו. אך נגד זה טענו הרוב: למה דווקא בעיות היהודים, יש בעולם בעיות של כל העמים. אחותי, שהיתה חסידה גדולה של טולסטוי וטורגנייב, הציעה שנלמד על חיי האיכר הרוסי. מוטב שנעסוק בסוציולוגיה, אמרה אסתרקה, אנו כבר איננו קטנות ועלינו ללמוד את בעיות החברה. דוברינה, שאהבה את הספרות היפה, אמרה: מוטב שנלמד את הספרות הרוסית. נגד זה טענו — מי שמתעניין בספרות ילמד אותה באוניברסיטה. פה עלינו לדון בשאלות שהאוניברסיטה לא תיתן תשובה עליהן.

בסופו של דבר הוחלט להיפגש בעוד שבוע, ובינתיים כל אחת ואחת מאתנו תברר לעצמה במה היא רוצה ותביא לפגישה הבאה הצעה ברורה.

עמדה השאלה היכן ניפגש בשבוע הבא. אבא אמר לנו, שאם אנו רוצות להשתתף בחוג זה הוא נותן את הסכמתו בתנאי שהפגישות תהיינה בביתנו. לכן קבענו כי הפגישה הבאה תהיה בביתנו.

לפגישה זו הביאה דוברינה את אחיה, פועל בבית־חרושת, ואת חברו פינקל — שניהם סוציאליסטים. התאספנו בחדר האורחים שלנו, דיברנו והתווכחנו עד מאוחר בלילה, ובסופם של הוויכוחים עדיין לא היו לנו הדברים ברורים והחלטנו להיפגש שוב. ככה נמשכו הפגישות כמה שבועות, ועד שנעשה ברור כי ישנם שתי מגמות, אחת היתה בעד לימוד הבעיות היהודיות, והשנייה נגד "גישה לאומית צרה".

הוויכוחים היו בעיקר לא בין התלמידות, אלא בין רובלסקי הציוני ובין פינקל ודוברין הסוציאליסטים. אנו הבנות כמעט שלא דיברנו, אבל האזנו יפה למדובר בין "הגדולים", ומדבריהם התבהרו לנו הבעיות הרבות שנגעו ללבנו. הדברים היו מעניינים, ואחרי כל אסיפה ציפינו בכליון עיניים לאסיפה הבאה.

בתקופה זו, במשטר הצאר, היו אסיפות של יותר מעשרה אנשים אסורות. אסיפה כזאת בלי רשיון היתה כרוכה בעונש מאסר. אך העניין נראה כה חשוב בעינינו שהסכמנו להמשיך בו למרות הסכנה.

היינו מתאספות פעם בשבוע, ישבנו והתווכחנו בחדר האורחים. על השולחן היו פירות למקרה של ביקור פתאומי מהמשטרה. הוויכוחים נמשכו עד מאוחר בלילה, וכשנגמרה האסיפה היו יוצאים אחד אחד אחרי שהתבוננו סביב וראו שאין שוטר בסביבה.

אחר כמה אסיפות ניתוספו לחוג עוד כמה אנשים. חנה'לה הביאה את אחיה ישה, שלמד קודם בישיבת רב־צעיר באודסה ובעת אסיפותינו היה תלמיד בתיכון היהודי של אידליצקי. ישה בא עם חבר שלו — לוין, גם הוא ציוני. ועמם בא סטודנט למתימטיקה — סטרץ, גם כן ציוני. רובלסקי הביא את אחותו פירה עם החברה שלה ליוביצ'קה (היא נישאה אחרי שנים לישה, אחיה של חנה'לה).

כה נמשכו המסיבות בביתנו מסוף החורף 1916 עד אביב 1917. באביב של 1917 פרצה המהפיכה ברוסיה.

המהפכה

האביב הזה קשה לתאר. הרגשנו כאילו קרה פלא — שמים חדשים נמתחו מעלינו וארץ חדשה משתרעת מתחת לרגלינו. היינו ממשיכות ללכת בוקר בוקר לבית־הספר, אך הלמודים איבדו את חשיבותם. החיים בחוץ הביאו יום יום הפתעות — היה חג בעולם. אסיפות פומביות עם נאומים נלהבים, תהלוכות עם שירי מרסלייזה והתקוה. גם בבית־הספר לא יכלו המורים

לעצור בעד שיחות פוליטיות בשעת שעורי המתימטיקה או הפיסיקה.

רוסיה צהלה לקראת החופש החדש שלה.

היהודים ברוסיה הפכו פתאום מדברי הפקר שכל שוטר היה יכול לבעוט בהם במגפיו — לאזרחים שווי זכויות. נדמה היה כי דף חדש נפתח בתולדות יהדות רוסיה, תור הזהב הגיע. אבל החג הזה לא ארך ימים. פני הדברים השתנו תוך זמן קצר. מהר החלו להגיע שמועות כי שוב יש סכנה של פוגרומים. היהודים בעיירות המוקפות כפרים של איכרים רוסים התחילו להתארגן להגנה עצמית. הסטודנט סטרץ, מהחוג שלנו, יצא לכפרים לשם הסברה בין האיכרים והחיילים שחזרו מהחזית הביתה. אך בכל מקום שהגיע פגשו אותו במטר של אבנים, והוא בנס הציל את חייו. הוא חזר וסיפר בחוג שלנו על השנאה ליהודים שיש בכל כפר וכפר, ועל הפחד השורר בכל עיירה יהודית.

כך נעשה ברור כי המהפכה לא תפתור את בעיות היהודים ברוסיה. גם אחרי המהפכה, כמו לפניה, יהיו היהודים לשעיר לעזאזל. הוויכוחים בחוג שלנו נעשו יותר ברורים — עלינו היה להחליט אם לעמנו אנו או לרוסיה.

הצבענו וההחלטה נפלה ברוב קולות, כי עלינו ללמוד להכין את עצמנו איך נוכל יותר טוב לעזור לעמנו בעת צרה. ברור היה כי שום עם אחר לא יעמוד לנו לעזרה. החוג שלנו החליט לעסוק בבעיות עמנו. קראנו לחוג ״בנות ציון״. אלה שהיו נגד ״גישה לאומית צרה״ פרשו מהחוג. עזבו את החוג סירקינה, פינקל, דוברין ויתר הסוציאליסטים. נשארנו חנה׳לה ואחיה ישה, פריידקה, אסתרקה, דובריגה, יפה אייזנברג, ריבה לרנר, גורלנד, רובלסקי, אחות פירה וחברתה וליובוצ׳קה, שפרה רופינצר, סטרץ, לוין, אחותי חיה ואני.

היינו מתאספות פעם בשבוע. זה היה חוג ללימוד ולא לפעולה. הקורס התחיל בשיחות והרצאות על התנועות השונות בישראל ודרכיהן לפתרון בעיות עמנו.

הנושאים היו: ה״בונד״, טריטוריאליזם, דובנוביזם, אחד־העמיזם, הציונות על מגמותיה השונות. היו הרצאות שהרצו

מרצים מבחוץ והיו הרצאות שהכינו הבנות שלנו. זכורה לי ההרצאה על התנועות המשיחיות בעמנו שנתנה אחותי חיה'ני. המרצים שבאו היה בהם יותר תעמולה מאשר הרצאה מדעית. אחרי כמה הרצאות נוכחנו לדעת כי בכדי שנוכל להבין יפה את הדרכים השונות שבהן משתדלות התנועות השונות למצוא פתרון לסבל היהודים, עלינו לדעת יותר טוב את תולדות ישראל.

בקורת המקרא

החלטנו להתחיל קורס של היסטוריה ישראלית. לקורס זה הזמנו מרצה — סטודנט מהפקולטה להיסטוריה ושמו יוסף מויסיביץ טרוצקי.
הוא התחיל את הקורס בהיסטוריה מהתנ"ך. במבוא לשיחה על התנ"ך הוא דיבר על ביקורת המקרא. אחותי חיה'ני סירבה לשמוע את דברי האפיקורסות ופרשה מהקורס.
אני דווקא רציתי להישאר ולהשתתף בקורס. כבר היתה ידועה לי השיטה של וולהוזן. ממה שידעתי הייתי בטוחה כי הנסיונות "לתקן" את התנ"ך, לקרוע את הפסוקים ולייחס אותם לתקופות שונות, הם התקפה על קדושת התנ"ך ושלמותו מצד הגויים. וצריך, למען השם, להוכיח את השקר שבדבריהם. דיברתי עם אבא ואמרתי לו כי אני רוצה להשתתף בקורס, לא ללמוד את ביקורת המקרא, אלא כדי להוכיח גם לאחרים כי "תורה חדשה" זו יסודה בשנאת ישראל ובחפץ לשלול את הקדושה שבתנ"ך. אבא ראה שאני להוטה לקחת חלק בקורס וחשב שמוטב שאעשה זאת תחת הפיקוח שלו. הוא אמר, כי אני יכולה להמשיך בקורס אלא שאדווח לו על מה שמדובר. הוא גם נתן לי את ספר ההיסטוריה של זאב יעבץ, הראה לי מה לקרוא בו, וגם מאמרים אחרים הדנים בעניין זה. הוא הראה לי פירושי חז"ל הדנים בפסקות הלא ברורות שבמקרא. המשכתי לקחת חלק בקורס לתנ"ך, ובלהט נעורים ובבטחון העצמי שהיה בי בתקופת חיי זו הייתי משתדלת להוכיח את השקר שבביקורת המקרא, שאותה המציאו הגויים לפגוע

בקדושת התנ"ך, והיהודים הרוצים להוכיח את "האובייקטי־ביות המדעית" שלהם הולכים בעקבותיהם.
אינני יודעת אם עלה בידי לשכנע את בנות החוג בשקר שבביקורת המקרא ובקדושה והאמת של כל מלה בתנ"ך. לעומת זאת השתכנעתי אני בדבר וגם הגעתי למסקנה, שאם רוצים לדעת מה להשיב לאפיקורס לא די באמונה — יש צורך בידע רב.
מתוך השיחות עם אבא שהראה לי כי חז"ל כבר טיפלו בקשיים שבמקרא ותירצו אותם על־ידי התעמקות במקורות שבמקומות שונים בתנ"ך, הבנתי כי בכדי להבין את התורה שבכתב צריך לדעת יותר מהתורה שבעל פה. התעורר בי החשק ללמוד יותר תורה, להשתדל להכיר את המפרשים הקלאסיים שלנו וגם את מדרשי חז"ל.
ייתכן מאוד, כי אילו אסר עלי אבא להשתתף בקורס, לא היה חשק זה מתעורר בי.
הפגישות של "בנות ציון" בביתנו נמשכו כשנה וחצי בערך, ונפסקו כשהבנות התפזרו ורובן עזבו את אודסה. חוג זה, שנוסד על־ידי בנות מרקע שונה, הטביע את חותמו על המשתתפות וקבע את העתיד שלהם. מההתחלה האי ברורה אך הכנה לגלות איזו היא הדרך הטובה לכל אחת ואחת שתבוֹר בה, הגיעו רובן לדרך שהוליכה אותן לישראל. כמעט כולן עלו ארצה ופעלו בה פעולה חשובה.
פה רשימה קצרה על "בנות ציון".

החברות של "בנות ציון"

חנה'לה נולדה 1900 — נפטרה 1969

חנה גרצנשטין נעשתה לחברת החיים שלי, ובמרוצת הזמן נישאה לאחי־אמי, דודי נחום יצחק טברסקי (איציניו), ונהייתה לחלק מהמשפחה. היינו קשורות זו לזו כשתי אחיות.
חנה'לה היתה בעלת שכל צלול וחריף, ראיית אמן ולב חם. בגופה לא היתה חזקה, חוט השדרה שלה היה חלש עוד מילדותה. כדי להחזיק את עצמה זקופה היה דרוש מאמץ תמידי, שהיה גורם לה עייפות רבה.

היה זמן, עת שלמדנו יחד באינסטיטוט לגננות של יצחק אלתר־מן, שגרנו יחד בחדר. בכל לילה אחרי חזרתנו מהאינטסטיטוט הייתי רואה את חנה'לה באפיסת כוחות. כששאלתי אותה למה היא כה עיפה, היתה עונה: קשה לחיות יום שלם.
למרות חולשת גופה סיימה חנה את הלימודים באינסטיטוט בהצטיינות, עבדה אחרי כן יחד עם מרים מושנזון בת דודה (אחר כך מרים רבין ע"ה) בגן־ילדים ביאסי ובאותו זמן גם למדה באוניברסיטה שבעיר וקיבלה תואר לפילוסופיה.
אחרי נישואיה לאיציניו בשנת תרצ"א (1931) עלו לארץ־ישראל ונתקבלה כמורה בכיתות מיוחדות לילדים נחשלים. בעבודה זו התמודדה בהצלחה רבה עשרים וחמש שנים. היא אמרה לי פעם: העבודה עם הילדים המסכנים האלה עלתה לי בבריאותי, אך מה שהם לימדו אותי, לזה אין מחיר — הם לימדו אותי לאהוב כל ילד.
אחרי שבעלה נפטר בדמי ימיו מהתקפת לב בכ"ה חשון תש"ב, התמסרה חנה'לה לציור. היא למדה ציור בארץ ובפאריס, סיירה בבירות אירופה, שם ביקרה במוזיאונים. הציור נעשה בשבילה עבודת קודש. בציור שלה — שהיה קודם קונקרטי, אחרי כן הפשטה ובסופו מופשט לגמרי — היא היתה מבטאה את עצמה.
פעם שאלה אותה מראיינת: איך את מסבירה את הופעת הציור האבסטרקטי בזמננו? ענתה חנה'לה: הדור שלנו הוא דור צנוע, לכן הוא מביע את עצמו בציור האבסטרקטי.
בהתמסרות לעבודתה — קודם העבודה עם הילדים המפגרים ואחרי כן לציור — הצליחה חנה'לה להתעלות על עייפות הגוף וכאב הלב ולהשליט בנפשה מנוחה. היא היתה משרה סביבה אווירה של שקט נפשי.
כולנו היינו באים אליה עם הדאגות והבעיות שלנו, והיא האצילה משלוות נפשה גם עלינו.
בשיחה אתה היו העניינים מתעלים מהרובד היומיומי לרובד פחות אישי יותר כללי. תמיד יצאנו מפגישה אתה בנפש יותר מלאה, ובחוויה נעימה. היה טוב להיות אתה בחדרה היפה והשקט.

הדירה של חנה'לה בתל־אביב היתה בת שני חדרים ומטבחון. חדר אחד היה חדר מגורים ובו ספה שעליה ישנה וכורסאות. שם ישבנו ושוחחנו אתה, לשם באו החברות והאורחים השונים. החדר השני היה הסטודיו שלה — מלא תמונות גמורות, וחצי גמורות, מלא בדים רבים וריח של צבע. בחדר זה היתה לחנה'לה מיטה מתקפלת ובה ישנה חנה'לה כשאירחה אורח. כשהייתי באה לישראל הייתי מתארחת אצל חנה'לה. כשעלתה אחותי חיה'ני לישראל שהתה אצל חנה'לה עד שמצאה דירה לעצמה.

לבה של חנה'לה היה מלא אהבה לכל אדם, לכל עץ ופרח. היא מצאה יופי בכל יצור, אבל אהבתה לילדים היתה ללא גבול. לילדים של בתי אביגיל היתה סבתא ממש. בשבילי ובשביל בעלי ז"ל תל־אביב אינה מה שהיתה ללא חנה'לה. יש אנשים שאין להם תמורה—היה אומר הרב שפרבר ז"ל אחרי שחנה'לה ע"ה נפטרה.

פריידקה נולדה 1902 — נפטרה 1967

אביה של פריידקה היה מורה לעברית בווילקומיר שבליטא. בזמן מלחמת העולם הראשונה גלתה המשפחה לאודסה, שם גרו במצוקה גדולה. למרות העניות למדו כל הילדים, שלושה בנים ושלוש בנות, בגימנסיה.

פריידקה למדה קודם בגימנסיה ממשלתית, היא היתה מבקרת בגימנסיה בשבת, אך לא כתבה בשבת. פעם קרא אותה מורה בשבת ללוח וציווה עליה לכתוב. היא סירבה והסבירה לו כי הדת היהודית אוסרת את הכתיבה בשבת. המורה גער בה בגסות. חזרה פריידקה למקומה, אספה את ספריה, פנתה אל הדלת אך לפני צאתה אמרה למורה "גוט שבת" והסתלקה. היא לא חזרה לבית־ספר זה, אלא נכנסה לגימנסיה היהודית של ז'בוטינסקיה־קופ. בכיתה היא הצטיינה בידיעותיה בעברית ותולדות ישראל. היא היתה אחת הבנות שבסטודיובקה.

פעם לא הופיע פריידקה ימים אחדים ללימודים. שאלתי את התלמידות אם הן יודעות למה פריידקה לא באה, ואמרו לי כי נעליה נקרעו ולא ראויים יותר לתיקון ואין לה נעלים לצאת

בהן החוצה. הלכתי לביתה והבאתי לה נעלים שלי וראיתי באיזו דחקות גרה משפחה זו.
אחרי שפריידקה סיימה את התיכון וקיבלה תעודת בגרות היא נכנסה לאוניברסיטה לפקולטה לחקלאות. אך מהר עזבה את האוניברסיטה והתחברה לקבוצת הכשרה חלוצית. עם קבוצה זו היא עברה לצרפת ושם עבדה זמן־מה. אחרי כן היא שבה למשפחתה שבינתיים חזרה לליטא ועבדה שם ב"החלוץ".
"פריידקה עלתה ארצה בשנת 1923, התיישבה בעין־חרוד ונה־ייתה אחת מהחברות החשובות שבקבוצה. עבדה קודם במש־תלה ובלול. אחרי מחלה קשה עברה לעבוד ב"לשכה המוניצי־פאלית" של עין־חרוד. היא יצאה בשליחות מטעם "החלוץ" לליטא. בשנת 1947 קיימה שליחות במחנות קפריסין. פריידקה שאפה להגיע לשלמות בכל מה שהיא עשתה לטובת הארץ והעניין הכללי". (לפי עלון הקיבוץ המאוחד).

גורלנד

על פניה אמרה חנה'לה, שהן דומים לפני אחד המלאכים הטיפשים של מיכלאנג'לו. לחיים ורודות, עיניים כחולות, שע־רות זהב, פני בובה יפה שאינה מביעה רוחניות. לאמיתו של הדבר היתה גורלנד נפש עשירה. ידעה להתעמק במחשבה וגם להביע את עצמה בשירה. היא כתבה שירים יפים בעברית וברוסית. תרגום שיר־השירים שלה לרוסית בחרוזים היה יפה להפליא.
גורלנד היתה פליטה מוילנה. היא גרה באודסה עם אמה, שהיתה אשה פשוטה והרבה יותר מבוגרת מהבת. גורלנד היתה אומרת ביני לבין אמי יש הפרש לא של דור אחד אלא של שני דורות.
ביקרתי פעם אצלן והנה בחדר היו שתי מיטות וארון גדול עושה מחיצה בין המיטות. ככה ניסתה גורלנד לייחד לעצמה פינה נפרדת מאמה.
הן חזרו לוילנה, שם היה לגורלנד אח, גם הוא הרבה מבוגר ממנה. היא נספתה בשואה. הי"ד.

ריבה לרנר (פומרנץ)

בת למשפחה אדוקה מוורשה. אביה היה חבר חשוב בקהילה היהודית שם. בימי המלחמה גלו לאודסה. בזמן משטר הבול־שביקים היה אביה חבר בקהילה הדתית שאבא הקים, והוא היה בא תכופות לביתנו לישיבות הקהילה הדתית.
המשפחה חזרה לוורשה. שם התחתנה ריבה וילדה בן. כאשר היה הבן בתיכון החליטו ריבה ובעלה לעלות ארצה והבן נשאר במשפחת הסבא לסיים את למודיו. בינתיים התחיל היטלר להשתולל באירופה וההורים החליטו להביא את הבן ארצה. האב נסע לוורשה כדי לחזור עם הבן, אך האב והבן נספו בשואה. הי"ד.
עברו שנים וריבה התחתנה בשנית לאדם מבוגר ממנה. שמו היה פומרנץ. נולד להם בן וקראו לו דני. הבן היה למשיב נפש להורים, הוא סיים את התיכון ועשה את השירות בצה"ל. במלחמת סיני הוא נפל ביום ההולדת שלו. היה בן 21. ההורים לא יכלו להתנחם. האב נפטר שנה אחרי מות הבן.
ריבה יסדה ספרייה לילדים נכים על שם דני בנה. היא התמסרה כולה לעבודה למען הילדים הנכים. להם מסרה את כל לבה. היא נפטרה צעירה בשנת השישים למאה זו (1960).

שפרה רופינצר (אשמן)

גבוהה, חמודה, עיניים חייכניות, שערות קצרות מסולסלות, דיבורה קצוב וברור, אישיות ערה וחמה.
עלתה ארצה והיתה ממייסדי התיאטרון "אהל". התחתנה עם הסופר אשמן. נפטרה צעירה ממחלת סרטן.

יפה אייזנברג

קטנה, שמנמונת. בבית־הספר לא היתה מבריקה, אך הצטיינה כתלמידה חרוצה, שקדנית, ענווה ובעלת שכל ישר. דיברה מעט אך מה שאמרה היה תבו תמיד לעניין. בעלת לב חם וחברה נאמנה. אחרי שנפטר אדון פומרנץ היתה יפה באה בכל שבוע לריבה לבלות אתה ערב אחד. עלתה ארצה והיתה לרואה חשבונות של הקבוצות. היתה נוסעת מקבוצה לקבוצה לרגל

עבודתה. היינו חברות טובות. כל פעם שביקרתי בארץ היתה באה לראות אותי. העברית שלה היתה עשירה, ספרותית ומדויקת.
נפטרה רווקה בשנות הששים בתל־אביב.

אסתרקה הלפרין

אביה גר בעיירה פולנואה והיה שם פקיד בתחנת הרכבת. אסתרקה היתה תמיד מזכירה שהיא באה ממקום ששם גר לפניה צדיק גדול (יעקב יוסף מפולנואה).
לא גבוהה אך בנויה היטב. שערה אדום מסולסל והנמושות שבפניה השוו לה חן. תמיד לבושה באופן ספורטיבי. החברות קראו לה ״אדון הלפרין״ בגלל אופן התלבושת שלה. בעלת השקפות ציוניות שמאלניות ודבקה מאוד בעקרונות שלה. עלתה ארצה בשנת 1921 עבדה ב״גדוד העבודה״. היתה חברה בקבוצות ״השומר הצעיר״. נהייתה לאשתו של שניאורסון (מי שמילא אחרי מות טרומפלדור את מקומו). היא סירבה להתחתן בנישואין דתיים, היתה לאשה ידועה בציבור נאמנה ומסורה לבעלה, אך שמרה על שמה הלפרין.
היתה פעילה מאוד במפלגת העבודה וחברה בוועד הפועל של ההסתדרות.
למרות ההבדלים בהשקפות נשארנו חברות טובות, ובכל פעם שהייתי באה לתל־אביב היתה באה לראותי. על־פי־רוב היינו נפגשות אצל חנה'לה. אסתרקה היתה מאוד זהירה שלא לפגוע ברגשותי הדתיים. בחוג של בנות ציון למדנו לכבד ולאהוב את החברות גם אם השקפותיהן היו שונות מאלה שלנו.

אחותי חיה'ני

התאלמנה בזמן מלחמת העולם ברומניה. עלתה לישראל בשנת 1949. היא עברה את תהליך הקליטה בכל מיני עבודות, מהן קשות, אך מעולם לא התאוננה. היא הסתגלה לתנאי הארץ, וכל תפקיד שקיבלה מילאה בשלמות.
כעבור זמן קצר קיבלה עבודה במינהל מקרקעי ישראל. מהר התבלטה בכשרונותיה לעבודה שיטתית ובמסירותה לעבודה.

לידיה נמסר אגף הרישום של הרכוש הנטוש. בתפקיד זה היא המציאה שיטה חדשה לרשום את הרכוש שלא היתה מיוסדת על שמות הבעלים (כי השמות היו ברובם דומים). היא הכניסה למשרדה סדר מופתי. הצלחתה בעבודה היתה רבה. כאשר החליטה לפרוש לגמלאות אחרי עשרים שנות עבודה, הפצירו בה להישאר ולהמשיך. שבע שנים נוספות עבדה חיה'ני בחצי משרה ועשתה עבודה של משרה שלמה. אך גם אחרי עשרים ושבע שנות עבודה, כאשר החליטה סופית לפרוש מהעבודה, בא אליה מאיר זורע, מנכ"ל מינהל מקרקעי ישראל, וביקש ממנה להמשיך לעבוד לו רק שלושה ימים בשבוע. מקרה כלל וכלל לא שכיח בישראל.
כאשר קיבל בנה חלקת אדמה באמירים לבנות לעצמו בית ולנטוע שם גינה, עבדה חיה'ני יחד עם הבן לסקל את השטח לגינה, בבחינת "ואת עפרה יוחננו".

ואנוכי — גדולות לא עשיתי ולגיבורה לא נהייתי. הייתי רק עקרת בית ואם. התחתנתי עם איש מאנשי מעלה שנטע בלב רבים אהבת תורה, שמחת החגים, עונג השבתות, שאיפה ואהבה לארץ־ישראל ולחיים של תורה ומצוות. חיי היו קודש לו ולעבודתו החשובה. עלינו לישראל בשנת תשל"א (1971). הילדים עלו לישראל לפנינו, וכל אחד ואחד מהם הוא לברכה בארץ בפעולתו החשובה.

*

אכן החוג של "בנות ציון", שנוסד על־ידי בנות תמימות שלא ידעו בדיוק מה הן רוצות, אלא חיפשו דרך שתיתן משמעות לחייהן, הוליכה את כולנו לארץ־ישראל לבנות ולהיבנות בה.

הלימודים באוניברסיטה

בסתיו 1917 נכנסנו, אחותי חיה'ני ואני, ללמוד באוניברסיטה. בתקופה זו היתה האוניברסיטה באודסה מחולקת לגברים לחוד ולנשים לחוד. התחלנו לימודינו במחלקה לנשים.

הלימודים באוניברסיטה לא היו שינוי באורח החיים שלנו. האוניברסיטה היתה לנו מקום לימוד בלבד. באופן חברותי לא השתתפנו בחיי האוניברסיטה. במשך ארבע השנים שלמדנו בה לא נוצרו יחסי ידידות בינינו עם אף תלמידה או תלמיד אחד שבאוניברסיטה. החברות שלנו המשיכו להיות החוג של 'בנות ציון'. שילמנו מס ב"החבר" — הסתדרות הסטודנטים הציוניים, אבל אף פעם לא השתתפנו במסיבות שלהם, אם היו כאלה.

הלימודים באוניברסיטה עניינו אותנו מאוד, ונהנינו הרבה מהם. בשנה הראשונה למדנו בשקידה, ביקרנו בכל ההרצאות, עבדנו במעבדות, קראנו את הספרים במקצוע ולמדנו מה שהיה צריך לדעת. הכינונו את עצמנו לבחינות בכל הקורסים של שנה זו, ועמדנו בהן. ההרצאות בכימיה אנאורגנית, הבניין של המולקולה מהאטומים, שאז נחשבו ללבנים האחרונות והבלתי מחולקות של עולם החומר — היו מרהיבות.

גם התא — אבן היסוד בעולם החי — עניין אותנו, ואהבנו להתבונן בו במיקרוסקופ ולצייר את התאים השונים של הרקמות. אחרי כל הרצאה היינו מקיפות את המרצים האהובים עלינו ושואלות שאלות. האווירה היתה טובה והיחסים בין התלמידות למרצים חופשיים.

תחת שלטון הבולשביקים התמזגו שתי המחלקות. זה הביא שינוי באווירה של האוניברסיטה. מכל מקום, כך היתה ההרגשה שלנו — של אחותי ושלי.

האווירה היתה פחות חופשית, נוכחות הסטודנטים גרמה לבייושנות בין הסטודנטיות, היו מתביישות לשאול שאלות כמו קודם שמא ייראו מגוחכות בעיני הבנים.

לעומת זאת לא הכניס המשטר ושלטון הבולשביקים שינוי בגוף הלימודים. "תורת הלניניזם וסטאליניזם" לא חדרה עדיין לכותלי האוניברסיטה. ההרצאות והעבודה במעבדות נמשכו כדרכן וכסדרן, אחרי הקורס בכימיה אנאורגנית בא קורס בכימיה אורגנית וכימיה אנאליטית. בבוטניקה למדנו אחרי המורפולוגיה והסיסטמטיקה של הצמחים.

אחרי הקורס בזואולוגיה של חסרי חוט השדרה בא קורס

של בעלי־חיים בעלי חוט השדרה, האנטומיה והפיזיולוגיה שלהם ושל האדם. היו לימודים במנרלוגיה, קריסטלוגרפיה וגיאולוגיה.

ברם, שינוי המשטר הביא שינוי גדול באופן הלימוד שלנו. כבר לא הלכנו לשמוע את כל ההרצאות, שמענו רק את אלה שעניינו אותנו. ואף בלימודים שמשכו את לבנו לא השקענו את המרץ הקודם, לא דקדקנו לשנן וללמוד על פה את כל הפרטים. כך למשל, עניינו אותנו ההרצאות על כל מיני צמחים ואופן חייהם, אך לא למדנו על פה את שמות המשפחות השונות של הצמחים וסימניהם.

עונג רב גרם לנו לימוד הפיזיולוגיה של בעלי־חיים והאדם. המרצה בקורס זה, פרופסור בבקין, היה תלמידו של פבלוב — בעל תורת הרפלקסים המותנאים.

היינו נוכחות בניתוח של כלב, שהוציאו חצי הכיבה שלו החוצה בעוד שהחצי השני נשאר במקומו. אחרי שהכלב החלים מהניתוח היינו מתבוננים בהפרשת מיצי הקיבה כתגובה על גרויים. לכתחילה באה ההפרשה בעת האכילה. צעד שני היה — הפרשת המיץ כשהכלב רק ראה את האכול. אחרי כן בא תרגיל של פעמון שצלצל בעת הארוחה. אז כבר התחילה הפרשת המיץ בתגובה על צלצול הפעמון בלבד. הלימוד הזה היה מרתק. ציפינו בכליון עיניים לכל הרצאה חדשה, לנסיונות ותרגילים חדשים, לכן הלימוד נעשה יותר תענוג מאשר עבודה. בימים הקשים של שלטון הבולשבי־קים נעשו השעות באוניברסיטה לזמן של בידור רוחני.

שמעתי כי אחרי כן ייחסו לפעולת הרפלקסים המותנאים חשיבות מיוחדת. תורה זו כמעט דחקה את רגלי הפסיכולוגיה. רצו לראות ברפלקסים אלה סיבה לדחף לכל מיני פעולות האדם. לא היה כך בזמננו. למדנו על השפעה של הרפלקסים האלה בחיים של בעלי־חיים ודרך אגב על חשיבותם בחיי אדם. השינוי שמשטר הבולשביקים הכניס באופן הלימוד שלנו באוני־ברסיטה היו לו סיבות שונות — המצב בבית, העדר כל סיכוי לקבל עבודה בתור בנות של משפחה בורגנית והעתיד המעורפל. בבית היה קר, חיינו צפופים בחדר אחד ובו היה תנור ברזל

שעליו בישלה אמא את מעט האוכל ואת המים לתה. התהלכנו תמיד קצת רעבות. המזון שהגיע למשפחה בא ממה שהשגתי בשוק השחור תמורת חפץ מחפצי הבית. לא היה אפשר לדעת לכמה זמן יספיקו הדברים הנמצאים בבית, ובכלל לכמה זמן הם עוד ישארו ברשותנו.

באפס כל תעסוקה פרטית היה אפשר לקבל עבודה רק במוסדות הממשלה. במוסדות האלה היתה תעסוקה רק לפרולטריאט ומשפחותיהם, ולא לבני הבורגנים.

שינוי לטובה היה, שבתקופה זו לא רדף השלטון את אבא. להפך, קומנדנט העיר, למרות שהיה קומוניסט נלהב וכנה, התייחס אל אבא בכבוד והערצה. הוא העריך מאוד את יושרו, נקיות כפיו ואת הכשרון הארגוני שלו. הוא אף אמר לאבא: ״אביגדור אהרונוביץ, בוא לעבוד בשבילנו. אני לא אבדוק באמונות ודעות שלך. אנו זקוקים לאנשים כמוך״. ולמרות שאבא לא שיתף פעולה אתו, נענה הקומנדנט לבקשתו של אבא והרשה לו לארגן קהילה דתית, שהקימה ״חדר״ בשביל ילדים, הכשירה כמה מסעדות של הממשלה בשביל יהודים אוכלי כשר ותמכה ברבנים. כאשר הממשלה סגרה את כל בתי הכנסת ורכוש הקהילה היהודית הולאם, הודיע הקומודנט לאבא ז״ל שהצליח להוציא את ספרי התורה ולאכסן אותם בבתים פרטיים.

ברם, במצב ששלט אז ברוסיה לא היה שום בטחון כי ביום מהימים לא יחליפו את הקומנדנט, ובמקומו יבוא קומוניסט ששוב יתחיל ברדיפות נגד דתיים ״בורגנים״. בתנאים אלה חדל הלימוד להיות הכנה לעבודה ופרנסה, והפך להיות לימוד לשמו בלבד. אמנם גם באוניברסיטה היה קר. היו מרצים שב־שעת ההרצות החזיקו בקבוק גומי עם מים חמים להתחמם.

בשעת ההפסקות היו השיחות בין צוות האוניברסיטה על האופן שהשיגו קצת מזון, או על הדרך שהצליחו להכין ארוחה מהמזון הדל שהיה בידם. היתה זו תקופת הרעב הגדול ברוסיה, ובכל זאת היו השעות שבילינו באוניברסיטה שעות של נחת רוח ותענוג אינטלקטואלי. אמנם באופן לימוד זה לא רכשנו הרבה ידע, כי לא השקענו עמל, לא שיננו על פה כל מה שהיה צריך

לזכור, לא התעמקנו בידיעות על ידי קריאה מקצועית. למרות זאת טעמנו את הטעם הנעים של הבנת יתר את הטבע הנפלא. ידענו כי אנו מצליחות להציץ ולראות דבר־מה מחכמת האין־סוף שלבריאת הקב״ה.

כשאני שואלת את עצמי עכשו, אחרי השנים הרבות שחלפו מאז: מה נשאר לנו משנות הלימודים באוניברסיטה? נראה לי, כי למדנו בכל זאת לראות את עולם הטבע בעינים יותר פקוחות, בקצת יותר הבנה ואולי גם בלב יותר פתוח.

יש בי איזו רתיעה אינסטיטקטיבית מחרקים. ובכל זאת, כשנמצאת לפני בריאה מבריאות אלה אינני יכולה לרמוס אותה, כי תיכף רואה אני בדמיוני את הכנפיים העדינות והשקופות הנמצאות מתחת לכנפיים הקשות, את הרגליים הדקיקות המחוטבות, את המשושים הנפלאים, כפי שראיתי וציירתי אותם במעבדה. כל עלה, כל פרח מגלה לי חכמת בניינו.

הבריחה של משפחתנו מרוסיה

בשנת תרפ״א, בימי בין המצרים, ברחנו מרוסיה לרומניה. קשה היה על אבא לעזוב את אודסה אחרי שהצליח בתקופה זו של שלטון הקומוניסטים, ורק הודות להשפעת אישיותו, לארגן באודסה קהילה יהודית דתית. הקהילה פתחה ״חדר״, הכשירה כמה מסעדות ממשלתיות שבהן יכלו לקבל אוכל כשר בזול בזמן זה של מחסור ורעב. חדר אחד בביתנו הוכר כמשרד הקהילה הדתית. לחדר זה קיבלנו נפט לתאורה. וכל זה רק בגלל יחסי כבוד והערכה של קומנדנט העיר כלפי אבא. היה ברור שאם אבא יעזוב את העיר כל מה שהוא השיג ויצר יתמוטט. ואמנם אחרי כמה שבועות כשהגענו לגבול, נודע לנו שכל המוסדות של הקהילה הדתית כבר נסגרו.

מאידך גיסא, לא היה שום בטחון שביום מהימים לא יחליפו את הקומנדנט ובמקומו יבוא קומוניסט, שיראה באבא ״בור־גני״ ושוב יתחילו רדיפות נגדו, כמו שהיו בתקופה הראשונה של שלטונם בעיר.

גורם נוסף היה הגעגועים והדאגות לשלום נחום אהרוני שאותו

שלחנו שנה קודם לכן לרומניה על ידי מבריחי הגבול ומאז לא שמענו ממנו, ולא ידענו מה קרה לו. דברים אלה הכריעו את הכף והחלטנו על הבריחה מאודסה לרומניה.
הבריחה סודרה ברומניה על־ידי הסבא ר' מרדכי זיסי. הוא התקשר עם מבריחי הגבול וסידר אתם את אופן הבריחה ואת התשלום.
ברחנו אבא ואמא אחיותי חיה'ני, ליאלי, פולי ואחינו הקטן יוסינקה, הדודה רוזה עם בעלה שבתי ושתי בנותיהם יקה ומקה, גיסתה של הדודה חנה שור והדוד איציניו עם ארוסתו חנה'לה.
יצאנו מהבית כל אחד ואחד עם חבילה על שכמו כפי שהיה מסוגל לשאת, הלכנו כל אחד דרך רחוב אחר ונפגשנו חוץ לעיר. שם חכתה לנו עגלת איכר. לאחר חניות בעיירות שונות הגענו לפסצ'נקה, עיירה על שפת הנהר דנסטר הגבול בין רוסיה לרומניה, שם גרה משפחת גרצנשטין — אמה של חנה'לה ומשפחתה. בפסצ'נקה נפגשנו כלנו וחכינו שם כמה ימים למב־ריחי הגבול.
בליל ירח אחד הם באו והוליכו אותנו דרך שדות תבואה. הלכנו בין הקמה וכל פעם שלאזננו הגיע קול צעדי אדם, היינו מתכופפים והשבולים הסתירו אותנו.
הגענו לשפת הדנסטר, שם עמדו חיילי משמר הגבול. הם כמובן קיבלו שוחד והיו אמורים לעזור לנו. הם קידמו את פנינו בתביעה להוריד ולמסור להם את כל התכשיטים שישנם אתנו ואם נסרב ישליכו את כולנו לתוך הדנסטר. נתנו להם את השעונים, הטבעות והשרשרות והם הניחו לנו. בסירה סדוקה חצינו את הנהר, שנים שנים. והגענו לחלק הרומני. בצד הרומני חכו לנו מבריחי גבול אחרים והם הוליכו אותנו בשטח הרומני בדרך לא דרך. טיפסנו גבעות, פילסנו לנו נתיב בין שיחים סבוכים, ביגיעה רבה הלכנו, ובזריחת החמה הגענו לעיירה, שם חיכו לנו. בבית אחד נכנסנו וקיבלנו תה עם לחם ודג מלוח. היתה זו ארוחת מלכים אחרי הרעב באודסה ותלאות הדרך. לא הספקנו לנוח עד שהודיעו לנו כי המשטרה עורכת חיפושים ועלינו להסתתר. התחבאנו במרתף, בעליית הגג, בערימת קש

ובעוד מקומות שונים. כאשר נגמרו החיפושים וחזרנו לבית, הופיעו ה"סוחרים" ובידם תעודותיהם של אזרחי רומניה. יחד אתם כבני משפחתם היינו צריכים לנסוע עד הרכבת וברכבת. כי בכל הדרך היו עולים שוטרים ובודקים את התעודות.

ה"עסקים" נעשו וכל אחד מאתנו נעשה לבן־משפחה של אזרח רומניה. אמא נסעה עם איזה בן־אדם כאשתו, גם אחותי חיה'ני קיבלה בן־זוג. למזלי נסעתי אני עם אבא כבתו אך עם שם אחר, וכך כולנו נסענו כאזרחי רומניה.

בתחנת הרכבת נפרדו הדרכים. משפחתנו והדוד איציניו נסעו ליאססי לבית הסבא ר' מרדכי זיסי, הדודה רוזה עם משפחתה נסעו לקישינוב יחד עם חנה שור, גיסתה של הדודה. חנה'לה נסעה לבהושי, שם גר הדוד דוד'ל אחיו של איציניו, והוא הזמינה לבהושי, כי לא ייתכן שמאורסת תגור בבית החתן לפני החתונה. שבועות אחדים אחרי שעזבנו את אודסה הגענו ליאססי והתיישבנו בבית הסבא, ר' מרדכי זיסי. שם מצאנו את נחום אהרני מחכה לנו.

יאססי

השנים הראשונות ביאססי עברו בגישושים. למדנו כולנו יחד את השפה הרומנית ואבא התעניין להגיע לאיזה מעמד שיספק קצת פרנסה. אך כבר בשנת 1923 חלה נחום אהרני ודאגות ההורים התרכזו בטיפול בו.

חיה'ני ואני נרשמנו ללמוד באוניברסיטה ביאססי. רצינו להמשיך בלימודים עד שנקבל תעודה שתעזור לנו למצוא עבודה. האווירה באוניברסיטה היתה כה אנטישמית, שהיה די בחודש ימים שנחליט לנטוש מרכז זה של שנאת יהודים.

אחותי חיה'ני הוזמנה לבוא לדוד דוד'ל שבבהושי. שם נפגשה עם בן הרבנית מבעלה הראשון, אליעזר דב הורוביץ. הידידות בין שניהם התפתחה מהר לאהבת אמת, ובשנת 1922 הם התחתנו והתיישבו ביאססי. אני אחרי שעזבתי את האוניברסיטה למדתי שנה בבית־המדרש למורים של ד"ר פורט

ביאססי, ואחרי כן נכנסתי ללמוד באינסטיטוט לגננות של יצחק אלתרמן בקישינוב.

אחי נחום אהרני ז"ל

בשנת 1920, אחרי שהקומוניסטים השתלטו באודסה ובאו ימי הרעב והעוני, החליטו ההורים להבריח את נחום אהרני בנם הגדול בן השבע־עשרה לסבתא בשטפנשטי שברומניה. אחותי ואני היינו באמצע הלימודים באוניברסיטה, ויתר הילדים היו צעירים מדי לשלוח אותם מהבית. נחום אהרני כבר למד בתיכון היהודי, אך בית־הספר הפך לקומוניסטי, והוא לא היה יכול להמשיך את לימודיו שם.

נחום אהרני היה בחור בעל כשרונות להפליא, בעל נפש פיוטית עדינה, לב טהור מלא אהבה היה לו וקשור מאוד להורים. אהב את היופי שבטבע, את היופי שבשירה ובציור, כתב שירים ברוסית ובעברית. צייר וכייר יפה מאוד, אף־על־פי שלא למד אמנות. היה אהוב על כל מי שהכיר אותו ובבת עינם של ההורים. היה בחור יפה, גבוה אך רזה מאוד. ההורים דאגו לבריאותו ורצו להציל אותו מהרעב והקור, שהיו מנת חלקנו בימים ההם באודסה. הם חשבו כי למרות סכנת הבריחה כדאי הדבר — יהיה אצל הסבתא בשטפנשטי והיא תדאג לצרכיו. ברומניה גם יוכל להמשיך בלימודיו.

לא היה ידוע לנו כי הסבתא כבר אינה בחיים. הידיעה על פטירתה הגיעה אלינו דרך סקנדינביה באיחור של חצי שנה. לפיכך סידרנו את הבריחה עם מבריחי הגבול והוא נסע מאתנו. עברה שנה ולא שמענו ממנו, לא ידענו מה אירע לו, איפה הוא נמצא ומה שלומו.

כאשר הגענו ליאססי מצאנו את נחום אהרני בבית הסבא ר' מרדכי זיסי, אבי אמא.

אחרי שהסבתא משטפנשטי נפטרה, בא לשם והתיישב אצל הסבא ר' אברהם מתתיהו (אביו החורג של אבא) בן אחותו, האדמו"ר ר' נחום פרידמן מיצקן עם משפחתו. ביאססי נודעו לנו הפרטים על הבריחה של נחום אהרני. המבריחים הביאו

אותו לקישינוב שבבסאראביה, השאירוהו בעיר ושם נאסר. מבית־הסוהר הצליח אחי להודיע על מאסרו לסבא ביאססי. על־ידי שוחד הוציאו הסבא מהכלא והביא אותו לביתו ביאססי. מאז גר נחום אהרני בבית הסבא ר' מרדכי זיסי.

בבית הסבא הוסיף נחום אהרני ללמוד גמרא יום יום. החברותא שלו היה הדוד ר' נחומוני חתנו של הסבא (אביה של חוה'ני בומבך ז"ל), תלמיד חכם מופלג שגר עם אשתו ובתו הקטנה בבית חמיו. תלמיד חכם ותיק זה התפלא מאוד מהחברותא הצעיר ונהנה מלימוד יחד אתו. כן המשיך נחום אהרני בלימוד גמרא בבית הסבא, אך את לימודי החול לא היה לו עם מי ללמוד. אמנם הוא למד בעצמו את השפה הרומנית.

השנה ששהה אחי בבית הסבא לא הוסיפה לו בריאות. תנאי החיים לא היו קלים והצפיפות היתה גדולה מאוד. בביתו גרו בתו הנשואה פייגלה עם בעלה ובתם, הבת השניה הגרושה (דבורהלה), הבן הבכור של הסבא ר' שלמה'ני עם אשתו בזלה ובנם, שהגיע לסבא מרוסיה אחרי הפוגרום הנורא בעיירה פרוסקורוב, שם נהרגו הורי הדודה בזלה ושתי בנותיהן הקטנות, שבעיקה ולאה'לה הי"ד. גם הבת השנייה שרה'ני גרה בבית אביה הסבא. שקט נפשי לא היה לו לאחי. כל הזמן שרוי היה בגעגועים ודאגות לשלום ההורים באודסה.

בשנה השנייה אחרי שאנו הגענו לרומניה, הצליחה הדודה רוזה הי"ד — שברחה יחד אתנו מאודסה לרומניה וחזרה לגור בקישינוב — לרשום את נחום אהרני לתיכון היהודי של הרב צירלסון בקישינוב. אחי שמח מאוד לאפשרות להמשיך גם את לימודי החול שלו, ונסע ללמוד בגימנסיה. הוא תיכף הצטיין בלימודיו והתחבב על המורים והתלמידים. אבל קרוב לסוף שנת הלימודים, לפני הבחינות, הוא לקה בשטף דם בריאות והיה מוכרח לחזור ליאססי. רופא מומחה מצא שמצבו חמור, קבע שיש לנחום אהרני שחפת הריאות וציווה להוציא אותו מאבק העיר ומצפיפות הבית מהר ככל האפשר ולהכניס אותו לסניטוריום. הרופא המליץ על הסניטוריום בברנובה, בהרי הקרפטים.

אבא נסע תיכף לברנובה לראות את המקום ולעמוד על רמת

התברואה שבו. אבא מצא שהסניטוריום אינו מפואר, אך יש בו תנאי יסוד, שלהם זקוקים חולי הריאות — אוויר הרים ורופא מומחה. אבא ואני נסענו עם נחום אהרני לברנובה. אבא קיים את העקרון שתמיד דגל בו — שאין להשאיר חולה חוץ למשפחה רק בין אנשים זרים, לבד. לפיכך הוא סידר שאשאר יחד עם אחי, ואוכל בשבילי יביאו מן הבית. הפסקתי את נוכחותי באינסטיטוט לגננות ונשארתי עם נחום אהרני בסניטוריום.

נשארתי בסניטוריום וקיבלתי מיטה בחדר של אחי ועוד חולה יהודי זקן, שלא האריך ימים. הייתי שם כל החורף. בין פורים לפסח באה להחליף אותי אחותי חיה'ני. היא היתה בהריון, ומאכלי השימורים שאבא היה מביא בשבילה לא התאימו לה. לפיכך חזרתי לברנובה לפני הפסח — אז כבר הייתי לבדי עם אחי בחדר.

בזמן הראשון בסניטוריום היה נחום אהרני מלא תקוות ובמצב של התרוממות הנפש. קראנו יחד פרקי תהלים, הוא הסביר לי את התהילות ונסך עליהן אור חדש. כאשר קראנו יחד את תפילת נשמת, נוצרה חוויה כאילו אנו עולים למרום. כה היה אחי מלא התלהבות והתפילות חיו בנפשו. גם קראנו את שירי שניאור, שהרבה מהם תרגם נחום אהרני לרוסית ותרגומו היה נפלא.

בזמן ההוא הייתי תלמידה בבית־המדרש לגננות של יצחק אלתרמן. מובן שלא יכולתי להשתתף בלימודים, אך הייתי צריכה לשגר מדי פעם עבודה בכתב. את החיבור על השבת כתבתי אמנם בעצמי אך תחת ההשראה של אחי. החבור הפליא את המורה לספרות, אדון אפשטין, והוא ביקש ממני לתת לו את החיבור הזה למתנה. כזו היתה ההשפעה של נחום אהרני, ההתלהבות הדתית שלו הדביקה את מי שנמצא על ידו.

אך ככל שנפשו היתה מלאה כוחות יצירה והוא השרה סביבו אווירה של רוממות הנפש, היו כוחות גופו הולכים ודלים. עברו חודשים אחדים וכבר לא היה יכול לאכול, התיאבון הלך וירד, הגוף נחלש מדי יום. כאשר ראתה האחות הרחמניה

שאני מתחננת לפני אחי המסכן ומבקשת ממנו לאכול יותר, היא אמרה לי: הניחי לו, אל תפצירו בו לאכול, הוא כבר איננו מסוגל לאכול יותר, הגוף מסרב לקבל את המזון.
אבא היה מכתת את רגליו, עולה על ההרים ומביא אוכל בשבילי ומאכלים ערבים בשביל נחום אהרני, אך הוא כבר לא יכול היה לאכול עוד והיה מבקש סליחה מאבא שאינו אוכל. אהבתו לאבא לא היה לה גבול. כאשר אבא היה בא ונחום אהרני ראה אותו, הוא היה מתמלא שמחה. פניו ממש קרנו.
לפני חג הפסח לקחנו את נחום אהרני הביתה לחג. מצבו היה חמור ותיכף אחרי הפסח חזרתי אתו לסניטוריום. המצב לא השתפר בברנובה, כוחותיו ירדו וכבר לא היה בו כוח להתהפך מצד אל צד. הרופא אמר, כי אין תקוה ומוטב שניקח אותו הביתה. שוב לקחנו אותו ליאססי, אך האבק שבעיר היה מחניק אותו ומגביר את השיעול. החלטנו שוב לצאת את העיר ולקחנו אותו לכפר בבסאראביה. נסענו — אמא, נחום אהרני ואני לכפר. גרנו בבית של איכר. נחום אהרני כבר היה כה חלש עד שלא יכול אף לשבת במיטה והיתה סכנה של פצעי לחץ, אמא משחה אותו בכל מיני משחות, רחצה אותו במי עשבים, ניסתה גם תרופות עממיות.
דעתו של נחום אהרני היתה צלולה עד הסוף. לא התלונן ולא דרש דבר. כל עוד היה כוח בידיו צייר וכייר ונתן לכל אחד מאתנו דבר למזכרת. לחיה'ני צייר תמונה של טפוסים שאינם שפויים בדעתם. לי נתן פסלון של מוכר עיתונים — בחור בחולצה פתוחה ומכנסיים מטולאים שוכב על המדרכה ועל ידו ערימת עיתונים. לליאלי הוא צייר תמונה של רקדנית. לא שכח לעשות ולתת לכל אחד ואחד דבר למזכרת. התמונה האחרונה שצייר היתה מלאך שוכב על הארץ וכנפיו שבורות. ידע נחום אהרני את מצבו. לא נראתה בו התמרמרות, אך היה עצוב מאוד. קשה היה לו להיפרד מהכל ומכולם שהוא כה אהב. אהבתו ודאגותיו להורים לא עזבו אותו אף ברגעי חייו האחרונים. דקות אחדות לפני יציאת הנשמה פנה לאמא ואמר לה: אמאלה, אל תתרגשי ואל תצטערי (מאמני רעג זיך ניט אף

האב א רחמנות אויף זיך). גם אמר: צריך לקרוא למיילדת — ידע כי חיה'ני אחותי עומדת ללדת מהר.
צעיר היה נחום אהרני, בעל נפש טהורה ולב מלא אהבה, בעל אמונה תמימה וכוחות יצירה נפלאים. מבלי להתתאונן, ללא התמרמרות, אך בעצב גדול הוא הלך מאתנו והשאיר במשפחה געגועים גדולים.

ברנובה ודווס

נחום אהרני נפטר בד' אלול תרפ"ב. עברו עשרים וחמש שנים וגם אני חליתי בשחפת הריאות ואושפזתי בסניטוריום היהודי "אתניה" בדווס שבשווייץ. מבחינה רפואית לא היה הבדל גדול בין שני בתי המרפא. הטיפול באותם הימים היה מיוסד על חיזוק הגוף שיהיה מסוגל להתגבר בכוחות עצמו על המחלה. כדי לחזק את הגוף היו נמצאים החולים במקומות של אוויר צח בהרים בין יערות אורן והיו מקפידים על מנוחה ושפע מזון.
גם נסו למנוע התפשטות האינפקציה בריאות ע"י הוצאת החלק הנגוע מידי פעולה. לשם כך היו מכניסים אוויר בין הפלברה והריאה, האוויר לחץ על המקום הנגוע וגרם להתכווצותו — טפול זה היה ידוע בשם פנימוטורקס. דרך אחרת לאותה מטרה היה פרניק־קרש — מחצו, או חתכו את עצב הפרניקוס, המעפיל את הריאה במקום הנגוע וגם זה גרם להוצאת החלק הזה מפעולה.
בשני המקומות שכבו החולים על המפרסת או שכבו עם חלונות פתוחים בחדר ביום ובלילה. בקיץ ובחורף. היו ששכבו כל היום או מספר שעות לפי דרגת המחלה. האוכל היה מזין ובשפע. בשני בתי המרפא הקפידו להפריד בין החולים והחולות ובשני־הם נוצרו קשרי אהבה בין הצעירים והצעירות.
בברנובה כמו בדווס קיבלו רוב החולים טיפול של פנימוטורקס או פרניק־קרש. אכן, במובן תנאי החיים היו שני המקומות דומים. אך הבדל עצום היה באווירה ששלטה בין החולים בשני המקומות. הגורם העיקרי היה הזמן — השינוי שחל בין

השנים 1925 ו־1947. בתאריך הראשון היתה שחפת מחלה שאין תרופה נגדה, בתאריך השני כבר רחפו באוויר שמועות על תגלית תרופה נגד השחפת. ואולי היה ההבדל גם בין בית מרפא יהודי ובית מרפא לא יהודי?

בברנובה ראו החולים את עצמם מעין מצורעים, נבדלים לגמרי מעולם הבריאים. רוב החולים הצעירים היו מרי נפש, דיברו על עצמם כעל אנשים שאין להם עתיד. לא שמעתי מהם שיעשו תכניות על החיים אחרי שיצאו מהסניטוריום, כאילו לא היתה שום תקווה להבריא.

בברנובה רציתי פעם לרדת למטבח לחמם לעצמי מים לתה. לקחתי את הסיר שלי לרדת, ניגש אלי חולה צעיר וביקש שאקח גם את הסיר שלו לחמם גם לו מים במטבח ואמר לי: אולי תראי במטבח את הבחורה שלי. היא מכירה את הסיר שלי, לכן יתכן שתיתן לך פתק בשבילי, או תגיד לך דבר למסור לי. אמרתי לו: אינך חושב שאם הבחורה תראה שאני עושה דבר בשבילך היא תחשוב שיש קרבה בינינו ותקנא?

ענה הבחור: איזה קרבה יכולה להיות בינינו? את בריאה ואני חולה. לא, היא לא תחשוב זאת ולא תקנא. פעם אחרת עמדה קבוצה של חולים ודיברו ביניהם על מלחמה, ולבסוף אמרו: לנו אין פחד מלחמה. אם יבואו השונאים, אנו נצא כולנו עם קערות הכיח נגדם והם תיכף יברחו.

זה היה מצב־הרוח בין החולים בברנובה. אווירה לגמרי אחרת מצאתי בדווס.

באתניה היו החולים מתכננים תכניות מה שיעשו לכשיצאו מהסניטוריום. אף־על־פי שבזמן שהייתי בדווס עדיין לא השתמשו בתרופה נגד השחפת, הטיפול היה כפי שהיה בברנובה — אוויר טוב, מנוחה, אוכל בשפע ופנימוטורקס, פרניק־קרש. אבל שמועות כבר פרחו באוויר על התרופה שהולכים לגלות, וכולם ציפו לה ודיברו עליה וקיוו להבראה. אף גם בהיותם חולים לא הרגישו את עצמם כמבודדים מעולם הבריאים. הרופא הראשי ד"ר גייגר היה תמיד מדגיש, שהמחלה אינה כה מדבקת כפי שנהוג לחשוב, ואמר כי בדווס בכלל לא קיימת סכנת הדבקה, כי השמש החזקה מכלה את החיידקים שבאוויר.

ההבדל השני היה בין סניטוריום יהודי כשר ובין סניטוריום לא יהודי. רוב החולים ב"אתניה" היו דתיים, והם מילאו את הריקנות שבחיי הסניטוריום בלימוד, בקריאה ובעזרה הדדית. בבית־הכנסת היו תפילות יום יום, למדו שיעורים בגמרא, התקיימו שיחות במחשבת ישראל ובעיקר שיחות על ארץ־ישראל. גם אלה שלא יכלו לרדת מהמיטה התשדלו ללמוד ולקרוא.

ברם, החולים הלא דתיים באתניה, כמו בברנובה, דיברו בעיקר על המחלה או על המין, אבל לא שררו בהן המרוּת והיאוש כמו בברנובה.

הרופא הראשי ד"ר גייגר, שווייצרי לא יהודי, אמר שיש לו סטטיסטיקה המראה כי לחולים דתיים יש יותר סיכויים להבריא מאשר ללא דתיים.

תרפ"ב—תרפ"ה
1922—1925

האינסטיטוט לגננות של מר יצחק אלתרמן

אחרי שנחום אהרני נפטר חזרתי ללמודי באינסטיטוט למורות וגננות של יצחק אלתרמן בקישינוב.

נפגשתי עם מר אלתרמן בפעם הראשונה בשעת בחינות הכניסה שלי לאינסטיטוט. ישבתי באולם יחד עם שאר התלמידות וכתבתי את חיבורי שהיה עלי לכתוב. פתאום הוא ניגש, התישב על ידי והתחיל להציץ במה שאני כותבת. הרגשתי מאוד לא נוח. למה הוא בא להביט בכתיבה הראשונה שלי, למה לא יחכה עד שאגמור ואגיש לו את מה שכתבתי? חשבתי, יש בדבר מעין אי־צניעות, כאילו הוא רוצה להציץ לתך לבי. דבר־מה בתוכי התרעם נגדו.

באותו ערב, אחרי הבחינות, הוא שוב ניגש אלי ושאל אותי

איך הסתדרתי, אם יש לי כבר חדר, אם זקוקה אני לספרים גם שאלות אלו היו לזרא. חשבתי, מה עניין יש לו לדעת אם יש לי חדר או אין, אם זקוקה אני לספרים. עניתי לו בגסות, שהכל יסודר.

באתי מהאוניברסיטה והייתי רגילה ליחס פורמלי בין הסטודנטים והמורים. הדברים שהם דיברו עם התלמידים היו בענייני הלמוד ולא בשטח החיים הפרטיים של התלמידים. לא תפסתי שלפני עומד מורה מסוג אחר לגמרי, מורה שמתעניין לא בידע של התלמידות לבד, אלא גם באופי שלהם, באופן החיים שלהם. זה היה מורה שלא היה זקוק למרחק כדי ליצור יחס של כבוד ומשמעת.

היינו באינסטיטוט כשבעים תלמידות בשלוש הכיתות. לפני הצהריים עבדנו בבתי המלאכה של האינסטיטוס — בנגריה, בכריכיה ובמתפרה. אחרי הצהריים התקיימו הלימודים העיוניים — תנ"ך, אגדה, ספרות, פדגוגיקה, פסיכולוגיה, מתודיקה, היגיינה ועזרה ראשונה, היסטוריה והשפה הרומנית. בבוקר ניתנו שיעורים בציור, כיור, עשיית צעצועים, התעמלות, תזמורת כלי הקשה ונגינה בפסנתר.

עבדנו חודש ימים בגני ילדים — בגן שבאינסטיטוט בהנהלת הגברת אלתרמן ובגן "יבנה". השתתפנו בכל ענפי המשק שבאינסטיטוט. במטבח היתה מבשלת, אך כל אחת מאתנו, לפי התור, היה עליה לעבוד במשק הבית, להזמין מצרכי מזון, לערוך את התפריט, לרחוץ את הכלים, לעבוד בחדר האוכל ובהנהלת הפנקסים. עבדנו גם בחקלאות. האינסטיטוט חכר שדה מחוץ לעיר, מגרש, שם גידלנו תפוחי אדמה וירקות.

שמענו את ההרצאות, עשינו רשימות שדרשו עיון ותיקון בבית. הלכנו מדי פעם לספריה העירונית לעיין בספר לפסיכולוגיה או באנציקלופדיה. גם ספרות עברית היה עלינו לקרוא.

מיהרנו מבתי המלאכה, מהעבודה בגן או במשק הבית לאכילה חטופה במסעדה שבאינסטיטוט, ומשם, מדי פעם, לספריה ושוב לאינסטיטוט לשמוע את ההרצאות, לשיעורי התזמורת, לשיעור בפסנתר ולמשחקים. ככה נמשכו הלימודים מהבוקר עד עשר בלילה. קשה להאמין שקצב עבודה כזה היה קיים כל

ימי לימודינו, ללא כל לחץ, ללא ציונים, ללא עונשים. היו רק המרץ וההתלהבות של מר אלתרמן, שעברו ממנו אלינו כזרם חשמלי. בימי החופשה בבית היו פניה של כל אחת ואחת מאתנו כפני חולה, אך בימי הלימודים לא היינו מרגישות לא עייפות ולא מתיחות.

האווירה במוסד היתה של עירנות, התעניינות ושמחה, דומה לאווירה השרויה בין ילדים בשעת משחקיהם — עליזות הבאה מדברים קטנים, עניין מתוך סקרנות ושמחה כאילו ללא סיבה.

מאוד אהובים עלינו היו השיעורים בתנ"ך של אדון אפשטין — הם היו פרקי שירה. השיעורים בפסיכולוגיה של פרופסור בזיוגה הוי מעניינים. נהנינו מההתעמלות הריתמית לצלילי הפסנתר, וכולם אהבו את תזמורת כלי ההקשה.

שיא התענוג היה המשחקים שניהל מר אלתרמן. שיחקנו ב"חנה'לה ילדה טובה", ב"שדה ארנבת", "קחו נא חיטים", "חג פורים", "ירק לשבועות" ועוד. כיצד הפכו המשחקים הילדותיים למקור של שמחה ותענוג לבחורות מבוגרות — זה היה סוד אישיותו של מר אלתרמן, שהדביק אותנו בשמחתו. שיעור המשחקים היה תמיד השיעור האחרון בתכנית היום. הוא התקיים מאוחר בלילה, ומעולם לא הרגשנו עייפות אחרי שיעור זה. להפך, היינו תמיד מוכנות לשחק עוד. ככה היו אחרי כן בגננו גם "הילדים שלנו" תמיד רוצים לשחק עוד ועוד באותם המשחקים.

התלמידות באינסטיטוט היו ברובן כלל וכלל לא עשירות, על כל אחת היה גם לעשות לעצמה בחדרה — לכבס ולתקן את הבגדים, להכין ארוחת ערב ובוקר וגם ללמד שיעור אחד או שניים כדי להשתכר קצת.

במצב כזה היה טבעי שנשמח לקראת יומא דפגרא כדי שנעשה ונשלים את כל המלאכות הללו. אך למעשה לא היה הדבר כך. ביום כזה היינו קמות מוקדם, עושות מה שצריכות היינו לעשות מהר בבוקר וחושבות איך לבלות במשך היום. בסופו של דבר היינו מחליטות להיכנס לאינסטיטוט. ברגיל היינו מוצאות שם את רוב הבנות וגם את מר אלתרמן.

היחס בין מר אלתרמן והתלמידות היה מיוחד במינו. איש מבחוץ קשה היה לו לעמוד על מהותו. לא היה שום יחס פורמלי. היינו נכנסות ללשכה שלו ככל שהיינו צריכות להיוועץ אתו, אם בעניין עבודה או אף בעניין פרטי. דיברנו אתו כמו עם קרוב המשפחה, מתווכחות אתו ולמרות זאת היו הכבוד אליו וההערצה גדולים עד מאוד.

המשמעת באינסטיטוט היתה מוחלטת; הוא דרש מאתנו הרבה עבודה, היה מקפיד על הדיוק, דרש ידיעות, קריאה, סדר ונקיון. קרה שתלמידה שעבדה במטבח לא ניגבה את הכלים כהוגן. ראה זאת מר אלתרמן ואיים לסגור את המסעדה לימים אחדים. לא היה קל למלא את דרישותיו, ויש שהתווכחנו אתו אך מעולם לא התמרדנו, ידענו כי מה שהוא דורש חשוב לחינוך. הוא ניסה להקנות לנו דמות של מורה שהוא האמין בה. קנה המידה של ההצלחה שלנו היה גם בעינינו — שביעות רצונו. כשהוא היה שבע רצון מההשגים שלנו, ידענו שאנו מתקרבות למטרה שאליה שאפנו — להיות גננות טובות. זה היה הגמול של העבודה הרבה.

היחס שלו אלינו היה כיחס אב אל בנותיו. הוא היה מתפאר ב"חכמות" שאמרנו, ומתפעל מעבודת תלמידה בגן או מציור של תלמידה. פניו קרנו כאשר תלמידה הקריאה חיבור יפה, או מסרה דין־וחשבון מעניין על עבודתה בגן.

יחס דומה היה אחרי כן אצלנו ל"ילדינו" בגן. כשאנו בנות האינסטיטוט היינו נפגשות בימי הפגרא, לא היינו מדברות על המשכורת ועל היחס של ועד הגן, אלא מספרות זו לזו על "ילדינו" בגן, על החכמות שלהם, על קשיים עם ילדים אחדים ועל ההתקדמות של אחרים.

השיעורים של מר אלתרמן במתודיקה לא היו שיעורים יבשים על חומרי עבודה, על סדר השעות, על תכניות העבודה. הם היו שיחות על עולם הילד, על נטיותיו, פחדיו, קנאתו ואהבתו. אלה היו תיאורים על חיי הילד במצבים שונים, על יחסו לאם ולאב, ליתר בני המשפחה ובעיקר על יחסו אל הגננת. הוא השתדל לקרב אותנו לעולם הילד, להחדיר בנו את הכרת החשיבות של הבנת הילד והדרכים שבהן הגננת יכולה להש־

פיע — העיקר הסבלנות, השמחה, העידוד, והעניין בעבודת הילד.

אחרי השיחות בשיעורים למדנו באופן מעשי ב״גן לדוגמא״ — תחת הנהלת הגברת אלתרמן — את הגישה ואופן העבודה לפי שיטתו של מר אלתרמן.

זכור לי יום קר וגשום. הילדים הגיעו לגן קפואים, רגליהם רטובות וקפואות וכואבות. אחדים בכו. רוב הילדים הצטופפו סביב לתנור בלי מעשה. הגננת, גם היא קפואה ומנוזלת, ניסתה להשקיט את הילדים הבוכים ולא הצליחה. והנה נכנס לגן מר אלתרמן. בצעדיו הקלים הוא עבר מילד ליד, פניו שמחים והוא פונה לכל אחד בחיוך. לאחד הוא אומר מלה של שבח, לשני הוא מראה תמונה חדשה שעל הקיר, לאחדים הוא מציע לבנות יחד רכבת מקוביות, ומהר היו כל הילדים שקועים בעבודות שונות מתוך עניין. כזה הוא היה קורן מרץ להדביק בו את כולם סביבו. הוא שלל את השימוש בעונשים בגן, וחס ושלום להרביץ לילד, ואף־על־פי־כן לא היה דוגמטי.

אלתרמן החשיב את עבודת הכפיים והקפיד על מוסר העבודה. בתי המלאכה באינסטיטוט היו משוכללים, המורים היו מומ־חים, והעבודה בנגריה, במתפרה, ובכריכיה תפשה זמן וחשי־בות בתכנית הלמודים. המורה בנגריה היה מהנדס והיה מרצה גם על הטכנולוגיה של העץ. יותר משהיה לימוד המלאכה בשעורים אלה היה בהם חינוך לכיבוד המלאכה ומוסר העבודה. אלתרמן היה אמן, משורר ושחקן, בעל חוש מוסיקלי מפותח. הצד האסתטי היה חודר את כל שטחי העבודה באינסטיטוט. קצת ידיעה בציור, כיור, ריתמיקה, שירה ותזמורת היו דרושים לנו לעבודה בגן, אבל באינסטיטוט היה לזה תפקיד נוסף — פיתוח הרגש האסתטי והעמקת הבנת היופי בגילוייו השונים. אינני יודעת עד כמה היה אלתרמן שומר מצוות, אבל הוא היה איש דתי, בעל אמונה חיה ולב מלא התלהבות. בתור מחנך הוא האמין בערך החשוב של הדת בחינוך. הוא היה אומר: הילד נמשך באופן טבעי אל אביו שבשמים, ההרגשה כי גם לאבא ולאמא יש אבא בשמים מחזקת את רגש הבטחון של הילד. האמונה הדתית שומרת עליו מהרבה מזיקים ועוזרת

לגידול הבריא שלו. ספרו לילדים על המלאכים — הם כה דומים להם, ואל תספרו על המכשפים והמכשפות. היה מייעץ לנו לאמר עם הילדים בתפילת הבוקר בגן חוץ מ"מודה אני" גם "הנשמה שנתת בי טהורה היא".

בספר השירים שלו, מלאכים סוככים על הילדים בשנתם, בראש השנה העצים מתפללים "לשנה גשומה, שנה טלולה", אליהו הנביא מתהלך בינינו.

לימודי היהדות היו מרכז הלמודים באינסטיטוט. חשיבות הלימודים האלה התבטאה במספר השעות שהוקדש להם, וגם המורים — אפשטין וטולצינסקי ללימודי התנ"ך, יעקב פיכמן והללס ללימודי אגדה וספרות.

מר אלתרמן הדגיש תדיר, כי הידיעות שאנו מקבלות באינסטיטוט בלימודי היהדות הן כאין וכאפס לעומת מה שמורה עבריה צריכה לדעת, והן רק הכשרה ללימוד עצמי שעלינו להמשיך בו. אלתרמן היה אוטודידקט והאמין בחשיבות ובאפשרות של לימוד עצמי.

כשבאתי להתקבל לאינסטיטוט הוא שאל אותי מה שלמדתי עד כה. אמרתי לו כי למדתי באוניברסיטה לימודי הטבע ובבית־מדרש למורים למדתי שנה אחת לימודי יהדות, ושאלתי אם הוא רוצה לראות את התעודות שלי. ענה, כי איננו מעוניין לראות את התעודות שלי, יותר טוב אספר לו מה שקראתי. גם במשך שנות הלימוד היה מתעניין לדעת מה אנו קוראות.

האינסטיטוס היה כולו מעשה ידיו של מר אלתרמן. הוא השיג את התקציב, הזמין את הרהיטים וכלי העבודה, מצא את המורים, ובחן ובחר את התלמידות. הוא היה המנהל, המרצה, המדריך, הגזבר — הוא היה הרוח החיה והכוח המעמיד את המוסד.

רעיונותיו והשקפותיו השתקפו במהלך הלימודים ובדרך העבודה של האינסטיטוס. אלתרמן האמין בתפקיד החשוב של האשה בחינוך. הוא הקדיש את זמנו וכוחו להכשרת נשים לחינוך. בתי־מדרש למורות וגננות היו לו קודם במוסקבה ואחרי כן בוורשה ובקישינב.

אלתרמן החשיב מאוד את רמת ההשכלה הכללית של המורה, ובהתאם לזה בחר את התלמידות. זכור לי מקרה שאלתרמן הוכיח תלמידה שהתרשלה בניקוי הכלים. היא אמרה לו: אם אתה כה מחשיב עבודה זו, למה אתה בוחר בבנות משכילות ולא בבנות "ביתיות" פשוטות? השיב הוא: תרבות אמיתית משתקפת בכל מה שעושה האדם. בעבודה של בעל תרבות יש תוספת של שכלול אף בסידור הבית, בעריכת השולחן, בנקיון המטבח. בסידור התפריט אפשר להכיר אם נעשה על־ידי בעלת תרבות או לאו.

בבסרביה המדולדלת אחרי שנות המלחמה והמנותקת מרוסיה, בקהילה היהודית של קישינב היה האינסטיטוס מרכז תרבותי תוסס, והשפעתו התפשטה אל מחוץ לכתליו. לחגיגות ולנשפי האינסטיטוט באו אנשים רבים מהעיר. ושוב היה זה מר אלתרמן שהשרה רוח של שמחה והתלהבות. בשיריו ובשיחותיו היה מרתק את הקהל משך שעות רבות.

באופן רשמי היה האינסטיטוס בקישינב מוסד ללימוד מלאכות והשפה הרומנית. שלוש שנים היה קיים המוסד עד שנסגר בפקודת השלטונות מחמת שהלשינו עליו. אבל הזרע שאדון אלתרמן זרע במשך שלושת השנים נבט והצמיח פירות. הגנים העבריים שפתחו תלמידותיו, צצו ועלו בערים ועיירות של רומניה ובסרביה, מאות ילדים יהודים למדו לדבר עברית חיה מתוך משחק ועבודה, ונתחנכו בהווי יהודי מסורתי לאהבת מורשת האבות וארץ האבות. בכל מקום שנפתח גן עברי על־ידי אחת התלמידות של מר אלתרמן, התלקח הניצוץ היהודי הדועך ובקהילה התעורר עניין לעברית וליהדות.

לגנים שלנו יצאו מוניטין כגנים מצוינים. בעבודתנו הדריכה אותנו דמותו של מורנו הדגול.

למדתי באינסטיטוט רק שנתים. ידיעותי בלימודי הקודש ובשפה העברית הכשירו אותי להתקבל לשנה הראשונה (ולא למכינה). אף תוך שנתיים אלה החסרתי הרבה חודשים שביליתי על־יד מיטתו של אחי נחום אהרני ז"ל. אבל גם בזמן הקצר הזה למדתי הרבה על הגישה לילד, על האחריות של המחנך בעבודתו ועל דרך העבודה בגן.

תקופת לימודי באינסטיטוט חלה בעת מחלתו ופטירתו של אחי היקר לי מאוד. האווירה המלאה עניין ועומס העבודה באינסטיטוט, שלא השאירו אף שעה פנויה לעניין אישי, עזרו לי להתגבר קצת על כאב הלב, והצליחו להשכיח לשעה קלה את הזכרונות המרים של ימי המחלה רוויים צער וגעגועים. למדתי באינסטיטוט ובשנות תרפ״ג—תרפ״ד.

רומנובקה

אחרי שסיימתי את לימודי באינסטיטוט של מר אלתרמן בסוף שנת תרפ״ד (1924) קיבלתי עבודה כגננת ברומנובקה — עיירה קטנה בבסרביה, שגרו בה רק מאות אחדות של משפחות יהודיות שהתפרנסו מחקלאות.

ברומנובקה לא היו לא כביש ולא מדרכות. בחורף היה הבוץ עמוק וההורים היו מביאים את הילדים אל הגן על גבם. כשהגעתי למקום בפעם הראשונה, אחרי סוכות, שכרתי לי עגלת איכר בתחנת הרכבת, שהיתה במרחק כשעתיים נסיעה מרומנובקה. כשהגעתי לחדרי היו אף פני מלאים בוץ.

שכרתי לי חדר בביתו של חייט (אמרו לי כי זה הבית היחידי שיש בו חדר אמבטיה). הבית גם עמד על ראש הגבעה לא רחוק מהגן.

בעל הבית שלי ואשתו היו אנשים פשוטים שלא ידעו קרוא וכתוב, עמי־הארץ שדקדקו בכשרות ומצוות, אנשים טובים מאוד. והתייחסו אלי כאל בת, הוקירו אותי וכיבדו אותי. בעלת הבית היתה מפטמת אותי בשפע מזון. אם לא אכלתי כל מה שהגישה לי היתה מצטערת ושואלת אם המאכל שהגישה לא מצא חן בעיני. עלי רק להגיד מה אני רוצה והיא תבשל בשבילי. בעל הבית היה מתגאה בי ואומר: השכנה שלנו (כך קרא לי) היא מלומדת, רק קוראה יותר מדי. חבל על עיניה, כאילו לא די במה שקראה עד עכשיו.

היו להם שני בנים. אחד היה ״משכיל״ ועבד בבנק המקומי, והשני לא רצה ללמוד ועבד כשוליה בבית המלאכה של אביו, שהיה באותה החצר אך לא בבניין המגורים. הבת היתה עוד

צעירה. היא למדה בבית־הספר המקומי ואחר־כך שלחו אותה לקישינב ללמוד שם בתיכון.
לחגיגת האירוסין של הבן הגדול ביקש ממני בעל הבית לעזור להם לערוך את השולחן לאורחים, "הלא את בת כרך"?
ברומנובקה היה בנק קואופרטיבי, וכל תושבי העיירה היו חברים בו. בתקנון הבנק היה סעיף, כי כל חבר חייב לתרום אחוז ידוע להחזקת הספריה. והיתה להם ספריה די טובה. חוץ מהספריה הכללית היתה גם ספריה מיוחדת לילדים.
בעיירה זו שילמו יפה למורים, והיו להם מורים בבית־הספר היסודי שלהם וגננות שיצאו להם מוניטין כמורים משובחים. אחרי שנוסד גן ילדים עברי התחילו ללמד בבית־הספר את למודי הקודש בשיטה של עברית בעברית, וגם הנהיגו את השפה העברית כשפה מדוברת בבית הספר.
הרב המקומי היה תלמיד חכם אך בענייני העולם לא התמצא ביותר. הרבה הלצות התהלכו על חשבונו. ספרו עליו כי פעם נכנס לחנות לקנות ערדליים. שאלו אותו איזה מספר הוא רוצה. שאל: ומה מחיר כל מספר ומספר. ענו לו שמחיר אחד הוא לכל המספרים. אם כך, אמר, אקנה את המספר הגדול ביותר.
אף־על־פי שהתלוצצו על חשבונו וקראו אותו בשמו הפרטי משה־קופל, התייחסו אליו בחיבה בגלל הישרות והתמימות שבו, והיו פונים אליו לדין תורה גם בסכסוכים כספיים. פעמים אחדות ביקר הרב אצלי בגן והתעניין אילו תפילות וברכות יודעים הילדים וגם שאל למה צריך כל כך הרבה צעצועים.
העוזרת שעבדה יחד אתי בגן היתה בתו של השוחט המקומי. ביקרתי בביתם. בית יפה ובו חדרים גדולים וגינת ירק. האם ספרה לי כי את הבית הזה בנתה המשפחה במו ידיהם — האב האם והבנות.
לפני חג הפסח הלכתי אליהם לעזור באפיית המצוות. בחדר המגורים לוהט התנור הגדול, שהכשירו לפסח. השוחט בחלוק לבן ועוד כמה גברים בחולצות לבנות לשו את העיסה ורדו את המצות מהתנור. סביב לשולחן עמדו בנות השוחט וכמה חברות שלהן, כולן בסינרים ומטפחות ראש לבנים, גלגלו וניקבו את

המצות. השמש זרחה והבליטה את לובן הלבוש. ריח המאפה הטרי, עליצות הנעורים, ושמחת האביב התערבו והשרו אווירה שהיה בה גם שמחה וגם אחריות של מצווה.

בערבים הפנויים הייתי מבלה תכופות במשפחה של ידידים. אם המשפחה סבלה משחפת ברגל ולא יכלה לצאת את הבית, לכן היו הידידים רגילים לבוא לביתם. לבעל הבית היתה חנות נעליים. הוא ידע לנגן בכינור, והיה מתנדב לבוא לגן ולבית־הספר ללוות את שירת הילדים בנגינה.

מכיוון שלא הצטיינתי בקולי הייתי מבקשת ממנו לבוא אל הגן בכל פעם שהתכוונתי ללמד שיר חדש, כדי שילמדו הילדים את המנגינה החדשה מנגינת הכנור. תכופות היה בא לנגן, והיה חושב את עצמו שייך לצוות המורים של הגן ובית־הספר. למשפחה זו בא הרבה גם בעל בית־המרקחת. למעשה ניהלה אשתו את בית המרקחת. הוא היה מתעניין בספרות העברית ואהב לשוחח על ביאליק, מנדלי, פרישמן. פעמים לפני שהלך הביתה היה אומר לי בלחש: השיחה שלי היום על ביאליק היתה מעין ״נובלה״ (רומן קצר).

באתי לרומנובקה מלאה חששות וספקות אם אצליח בעבודה בגן, אם אוכל להסתדר עם ועד הגן ועם ההורים. זו היתה העבודה הראשונה העצמאית שלי בגן וגם הפעם הראשונה שגרתי חוץ למשפחה והייתי צריכה לסדר את עסקי בעצמי.

אמנם באינסטיטוט נחשבתי לתלמידה מצוינת, אלתרמן האמין בכשרונותי כמחנכת. זכור לי מקרה: תלמידות האינסטיטוט הלכו תכופות לעבוד במוסדות חינוך שונים. פעם נשלחו לעבוד בבית־יתומים. משחזרו סיפרו שמנהלת המוסד היא אשה קשה, הילדים שונאים אותה וגם המחנכים קשה להם להסתדר אתה. כאשר בא תורי ללכת שמה, אמר לי מר אלתרמן: תלכי, אני יודע כי לא תוכלי להתמיד שם יותר משבועיים, אך בגלל מה שאת יכולה לעשות ולסדר במשך שבועיים כדאי לך ללכת שמה.

אכן אלתרמן האמין בי, אך לי היה חסר בטחון זה. חשבתי: לעבודה עם ילדים חשובה השמחה, ובי אין הרבה שמחה, זהו חסר באופי שלי.

אך תוך השנתיים שעבדתי ברומנובקה נוכחתי לדעת כי אני יכולה להצליח בעבודה כגננת. עניין המשמעת לא הטריד אותי, הצלחתי תמיד לעניין את הילדים בעבודות השונות שהייתי מכינה להם. ובשעה שהילדים שקועים בעבודה אין ממילא לא רעש ולא קטטות. האמהות התפלאו מהסדר והשקט בגן. הדברים לא באו מאליהם — הם היו תוצאה מהתכנון והעבודה שהכינותי.

משימה מיוחדת היתה להחזיק את הגן והילדים נקיים בזמן שבחוץ בוץ ואין בו ברזים בבתים. ניסיתי את השיטה של מונטסורי. בכספי הזמנתי את כל החומר הדידקטי. מרי מונטסורי הצליחה להעסיק את הילדים בגנה בחומר זה — שתפקידו היה פיתוח החושים — במשך שלוש שנים. בגני נוכחתי שאחרי כמה חודשים הילדים כבר למדו לעבוד בחומר זה ולא היו מעוניינים עוד להמשיך לסדר את הקוביות לפי הגודל, להכניס את הטבלאות בתוך המסגרות, לסדר את הרעשנים לפי זוגות וכו'. לעומת זאת, הם בנו מהחומר בעובייה דברים לפי הדמיון שלהם. חומר זה בוודאי שלא עזר לפתח את החושים שלהם, אך הוא הועיל לפתח את הדמיון, דבר החשוב לא פחות.

ניהלתי יומן על כל ילד וילד, ויכולתי לעקוב יפה אחרי ההתפתחות או אי־התפתחות של כל אחד ואחד.

אכן, העבודה ברומנובקה נתנה לי אפשרות להמשיך בלימוד עבודת הגן באופן מעשי, ורכשתי לי בטחון עצמי, בעבודה.

מ ס ר מ ן

בזמן שהותי ברומנובקה הכרתי את מסרמן — גננת שהעבודה בגן היתה בשבילה סם החיים. היא למדה באינסטיטוט של מר אלתרמן בכיתה אחרת, ושם כמעט שלא הכרתי אותה. באינסטיטוט היא היתה תמיד יחד עם תלמידה אחרת, שניאורסון, בת רב נכבד באיזו עיירה. שניאורסון היתה תלמידה מצטיינת, דתית מאוד, מדקדקת במצווה קלה כחמורה. הופעתה החיצונית היתה נעימה — בחורה תמירה, לבושה יפה ובטעם,

דיבורה שקט, שערה עשוי, צנועה ונעימת הליכות.
מסרמן היתה קטנטונת שמנמונת, שערה מסולסל וקצת פרוע, דיבורה מהר ורווי רגש. לעומת חברתה בלטה נחיתותה של מסרמן.
כשבאתי לעבודה ברומנובקה נודע לי כי מסרמן היא ילידת העיירה. כאשר שאלתי מדוע הזמינו אותי כשיש כאן גננת מהאינסטיטוט שהיא ילידת המקום, ענו לי כי למשפחת מסרמן אין שם טוב; ההורים לא היו שולחים את הילדים לגן שהגננת היא ממשפחה זו. מה היה פגם המשפחה אינני יודעת עד היום.
מסרמן סיימה את לימודיה באינסטיטוט שנה לפני, וקיבלה עבודה בעיירה ברומניה. נודע לי שהיא מצליחה מאוד בעבודתה בגן, ושההורים מרוצים ממנה ומעריכים אותה מאוד.
והנה יום אחד, בעת עבודתי בשנה השנייה ברומנובקה, אמרו לי כי הביאו את מסרמן והיא חולת נפש. ביקשתי לגשת אליה, ואמרו לי שהיא עכשיו במצב שאי אפשר לראותה — יש לה התקפת שגעון. ספרו כי לפי הוראות הרופא עשו לה אמבטיה והיא קפצה מהאמבטיה, היכתה את הסובבים אותה וברחה החוצה.
גם נודע לי איך קרה האסון. אמה חלתה במחלת הנפש ולא היה אפשר להחזיק אותה בבית. המשפחה הודיעה לבת על המחלה, והיא באה ממקום עבודתה לרומנובקה, ולקחה את האם לבית חולי נפש. כשראתה את המקום נוכחה לדעת שאין זה מקום לריפוי, אלא רק לאשפוז החולים כדי להרחיקם מן השפויים, אולי לעולם. אחרי שהשאירה את אמה בבית־חולים זה היתה לה נקיפת המצפון. היא הרגישה כאילו שמה את האם בבית־הסוהר, והחליטה לחזור ולהיות יחד עם האם קצת. עשתה כך, ואחרי ימים אחדים נפגעה וחלתה גם היא בנפשה.
החברות אספו כסף, שכרו חדר ברומנובקה וגם סידרו שיהיו אנשים לטפל בה.
עברו רק ימים אחדים, עדיין לא הספקתי להיכנס אליה, והנה בוקר אחד היא הופיעה בגן, התהלכה בו קצת ויצאה לה.

למחרת אחרי הצהריים ואני יושבת בחדרי נפתחה הדלת ומסרמן נכנסה. היא סגרה את הדלת על המנעול ושמה את המפתח בכיסה, התיישבה על ידי ואמרה: אל תפחדי, באתי אליך לבקש את עזרתך. את הלא יודעת שאני חולה. לו היתה זו מחלה הגורמת מוות, לא הייתי מתנגדת לה. חיי מרים ממוות. הייתי מקדמת את המוות ברצון. אך המוות אינו בא והמחלה היא אכזרית מאוד, אני מוכרחה להינצל ממנה. הדרך היחידה להתגבר על המחלה הנוראה הזאת היא עבודתי בגן. עלי לשוב לעבוד בגן ואזי אהיה שוב בריאה. אך אין לי כסף לקנות כרטיס לנסוע למקום עבודתי. לי לא יתנו כסף. איש לא יתן לי כסף, לכן באתי אליך. את צריכה לעזור לי, לאפשר לי לחזור לעבודתי ועל־ידי כך תצילי אותי ממצב שהוא מר ממוות.

אמרתי לה: אין לי שום כסף בבית.

ענתה: אין דבר, תצאי ותמצאי כסף. את יכולה להשיג כסף, לך יתנו. לכי והביאי לי את הכסף, אני אחכה לך פה.

לא היתה לי ברירה, ידעתי כי אסור לסרב לה. הלכתי לידידים, סיפרתי להם מה שקרה ואמרתי כי מוכרחים לתת לה כסף ולאפשר לה לנסוע למקום העבודה. שמעתי כי במקום שהיא עובדת יש לה ידידים נאמנים והם יעשו מה שיחשבו לנכון. מכל מקום, הם ינסו לעזור לה לא פחות מפה. אך צריך שמי שהוא ילווה אותה, כי אי אפשר לדעת מה שיקרה בדרך.

הבאתי לה את הכסף, היא יצאה ולמחרת נסעה. איש ליווה אותה מבלי שהיא תדע זאת. אך נראה שהיא הרגישה בדבר וחמקה מהאיש. הוא ישב בקרון הסמוך לה, אבל בתחנה השניה היא כבר לא היתה שם.

היא הגיעה למקום עבודתה, אספה את ההורים וסיפרה להם את סיפורה. לא כיסתה דבר. סיפרה על המחלה ועל בטחונה שבעבודה היא תבריא, ורק בקשה להרשות לה לשוב לעבודה ולילדים ועל־ידי כך יצילו אותה ממחלה שהיא מרה ממוות. למרות הסיכון החליטו ההורים להסכים לה והיא חזרה לעבודה. לא נשארו הרבה חודשים עד סוף שנת הלמודים והיא סיימה את השנה ללא התקפה בגן. אבל אחרי הסיום של

שנת עבודה היא החליטה לעלות ארצה. היא הרגישה שלא יעמדו לה כוחותיה להמשיך בעבודה ולהילחם במחלה.
כשהגיעה ארצה היתה באפיסת כוחות. הרופא שבדק אותה מצא שהיא חולת שחפת. מחלת הנפש התישה את כוחותיה. גופה נתדלדל ולא נשאר בה כוח להילחם על חייה. השחפת היתה דוהרת. עבר רק זמן קצר והיא נפטרה בארץ.
כשמר אלתרמן הספיד אותה הוא בכה על הנפש הצעירה שהעבודה היתה לה לסם חיים. זו היתה נערה שילדותה היתה עצובה והיא רצתה בכל לבה לתת לילדים ילדות טובה ושמחה. בשביל זה היה לה כדאי לחיות.

*

שנתיים עבדתי ברומנובקה. באתי שם בדכדוך נפש אחרי פטירתו של אחי ז"ל. שם, בין האנשים הפשוטים והתמימים, התמסרתי לעבודה ומצאתי קצת מרגוע לנשמה. לא היה חסר לי הבידור של העיר, הייתי לבדי עם הילדים ועם נפשי.
אבל אחרי שנתיים, כשנתפנה מקום בגן "יבנה" בקישינב, החלטתי לעבור לעבוד שם. זה היה גן מסודר יפה. שם יכולתי לעבוד יחד עם חברתי הטובה רחל לב.
הדודה רוזה כתבה אלי, כי בתה, יבוצ'קה (חוה־גיטל) נסעה ללמוד רפואה באיטליה, ואם אבוא לעבוד בקישינב אוכל לגור אצלה. גם אבא ז"ל היה בדעה שיותר טוב לבוא לקישינב מאשר לשבת בעיירה הנידחת. כל זה הכריע את הכף וקיבלתי את העבודה ב"יבנה". את עבודתי בשנה השניה ברומנובקה לא גמרתי. נודע לי כי אבא חולה וחזרתי הביתה לפני סוף השנה.

תרפ"ז—תרפ"ט

תנאי העבודה שלי בקישינב היו מצוינים. הגן היה מסודר יפה ומצויד היטב. אף היה בו פסנתר ופסנתרנית באה בכל שבוע לנגן. עבדתי יחד עם חברתי הטובה רחל לב. כאשר באתי קיבלתי את כיתה א' ורחל עבדה בכיתה ב'. בשנה השניה עברתי אני עם ילדי לכתיה ב' ורחל קיבלה את הילדים החדשים שבכיתה א'.

כדי להגדיל את המשכורת שלי נתנו לי גם את עבודת המזכירות. עבודה זו לא היתה רבה. הגובה היה בא בכל שבוע ומביא לי את הכסף שגבה, והילדים בגן "יבנה" היו ממשפחות עניות ולא שילמו שכר לימוד. אני הייתי מוסרת את הכסף לגזבר של ועד הגן, וקיבלתי ממנו סכום לתשלום הגננות והעוזרת ולקניית דברים הנחוצים לעבודה בגן. הייתי צריכה רק לרשום מה שקיבלתי ומה שהוצאתי ולראות שהחשבונות יהיו בסדר.

היחסים עם ועד הגן היו מצוינים. עמוד התווך בוועד היתה הגברת לב, אמה של רחל חברתי — אשה צדקנית ובעלת מרץ יוצא מהכלל ולב זהב. למרות היותה אם ברוכת ילדים ומטפלת בבן אחד ששכב במיטה עד גיל הבר־מצווה, היתה עוסקת יום יום בענייני צדקה.

בקישינב גרתי אצל הדודה רוזה, אחותו היחידה של אבא ז"ל. היא עם משפחתה ברחו יחד אתנו מרוסיה לרומניה. אנו התיישבנו אצל הסבא ביאסי והיא נסעה עם המשפחה לקישינב, שם היה לחמיה, ר' אהרן שור, בית גדול וחצר שהיו בה הרבה דירות. הדירות חולקו בין בני המשפחה, שחזרו כולם מאודסה. בחלקה של הדודה רוזה נפלה דירה בת שני חדרים ללא מטבח — חדר אוכל קטן וחדר מיטות. בחדר האוכל בישלה הדודה את הארוחות על הפרימוס, ובלילה ישנתי שם על הדרגש יחד עם בתה הקטנה מרים (מקה). קשיי הדיור היו כאין וכאפס לעומת החיבה של הדודה, דאגותיה לי והפינוק שפינקה אותי.

שוב גרתי בעיר גדולה ונהניתי מהתרבות שהעיר יכלה להציע לי. יחד עם חברתי רחל לב הלכנו להרצאות, לקונצרטים, לראות סרט מעניין. גם במשפחת לב הרגשתי כמו בין קרובים. הייתי צעירה ונהניתי מכל טיול, מכל הרפתקה. אחרי החיים תחת שלטון הקומוניסטים למדתי להעריך חופש בלי פחד מפני קומיסרים ולהנות אף מתענוגים קטנים. למדתי להודות להי"ת על יום של הצלחה בעבודה, על הנאה מטיול או ביקור בתיאטרון וקונצרט.

זכור לי ערב, בחוץ היתה סופת שלג וקור גדול. והנה לפנות ערב הופיעה רחל'קה ובשורה בפיה: בערב תתקיים מסיבה

ובה ינאם נואם שכדאי לשמוע אותו, בואי ונלכה. הדודה חוששת שנצטנן אם נצא במזג האוויר הקשה כזה; ואנו מרגיעות אותה שנתלבש היטב. מתחת למעיל החורף לבשית חזיה מעור כבשים (כמו שלובשים האיכרים), שאמי ע"ה תפרה במו ידיה ושלחה לי. לבשנו שתינו גרביים כפולים ועטפנו את הראש במטפחות צמר מעל הכובעים. מזוינות באופן זה יצאנו שתינו שמחות לתוך סופת השלג.

הגענו למקום והבניין כולו מואר. השוער שפתח לנו את הדלת הראה לנו את הדרך למלתחה, להסיר את המעילים. הצצנו לאולם: הקהל לבוש בגדי ערב — גברות בשמלות ערב ארוכות, הגברים בבגדים שחורים. מהר חמקנו מהאולם וחזרנו לדודה עליזות מההרפתקה המצחיקה.

נהניתי מהעבודה בגן בקישינב. נעים היה לעבוד בחדרים מרווחים, נקיים, עם מים בברזים, עוזרת שנמצאת בגן כל הזמן בשעת העבודה. טוב היה לעבוד יחד עם החברה הטובה רחל'קה, וגם להיות שוב בעיר ולספוג מתרבותה.

אך התענוג לא ארך זמן רב. מהבית החלו להגיע ידיעות מדאיגות על מצב בריאותו של אבא ז"ל. פטירת בנו האהוב, דאגות לפרנסה והמצב הכלכלי הקשה הרסו את בריאותו, שגם לפני זה לא היתה טובה ביותר.

ברשוב — תרפ"ז

כאשר סיימתי את שנת העבודה הראשונה בקישינב בשנת 1927 וחזרתי ליאססי לימי חופשת הקיץ, מצאתי את אבא קודח ומשתעל. הרופא קבע כי מתפתחת שחפת ריאות וכי המצב לא טוב; הכרחי להוציא אותו מאבק העיר וצפיפות הבית למקום של אוויר צח ושמש.

הדוד נחום יצחק, אחיה הצעיר של אמא ז"ל נסע לברשוב, עיר נופש בהרי הקרפטים, למצוא לנו דירה לחודשי הקיץ. הוא מצא דירה למעלה בהרים, אצל רווקה לא צעירה — גרמניה עם כלב גדול, ושכר אותה, שני חדרים עם מטבח. נסענו — אבא, אמא ואני תיכף לברשוב. אחרי שהגענו הלכה

אמא לרב הקהילה החרדית, ר' דוד שפרבר זצ"ל, להיוודע איפה יכולים לקנות בשר כשר, לחם יהודי וכו'.

הרב מיהר לקיים מצוות ביקור חולים ובא לבקר את אבא. הם תיכף התקשרו ביחסי ידידות והוקרה הדדית. אכן, בקיץ זה עת ששהינו בברשוב, היה הרב הגאון בא אלינו תכופות ומבלה שעות רבות בשיחות תורה עם אבא. את הבן של הרב, ר' שמואל שפרבר, לא פגשנו באותו קיץ כי היה אז בוינה. לשם נסע לשאול ברופא מומחה בקשר עם חולשת עיניים שלו.

בברשוב גרו גרמנים (סקסים), הונגרים, רומנים ויהודים. הקהילה היהודית היתה מחולקת — היו ניאולוגים (רפורמים) עם רב שלהם, וחרדים שרבם היה הרב הגאון ר' דוד שפרבר זצ"ל שהיה ראש רבני העיר. חוץ מגדולתו בתורה, היה הרב אישיות נפלאה, בעל לב חם ומלא אהבת ישראל. חכמת החיים, טוהר נפש, והשלמות שבו רחשו לו כבוד כל תושבי העיר. היה נואם בחסד ושלט בשפה הגרמנית, דבריו היו נהדרים בצורה ובתוכן. לקהילה החרדית היה בית שבו היו מוסדות הקהילה — בית־כנסת ובית המדרש שבו למדו הילדים תורה, מרחץ עם מקווה טהרה — וגם בתי המגורים של הרב, השוחט, השמש והמורה.

מיד אחרי ביקורו הראשון אצלנו שלח אלינו הרב את רופא הבית שלהם, ד"ר שלזינגר. הרופא בא, בדק את אבא ואחרי שיחה אמר ד"ר שלזינגר שהוא הופתע באופן נעים. נאמר לו כי אדון שור סובל מסכרת קשה ומשחפת הריאות והוא חשב כי ימצא איש שבור ומדוכא, והנה לפניו איש שהרצה באופן פשוט, ברור ומדעי על מצבו, שהוא הרופא ממש למד ממנו.

אמנם הרופא שטיפל באבא היה ד"ר כהנא, מהקהילה הניאולוגית, ואף הוא התקשר מהר בידידות רבה לאבא וטיפל בו במסירות וקפדנות.

הקיץ הזה בברשוב השפיע לטובה על מצב הבריאות של אבא — אוויר ההרים, הטיפול הטוב של הרופא, ויפי הסביבה השקט והמנוחה נתנו את אותותיהם ואבא התאושש.

נשארנו בברשוב עד סוף הקיץ של שנת תרפ"ז, ולפני החגים חזרו ההורים ליאסי ואני חזרתי לעבודתי בקישינב. יחד אתי

נסעה לקישינב גם אחותי הצעירה פולינקה (ברכה פרל), שם נכנסה היא ללמוד בתיכון. הטיפול באבא ביאסי נפל כולו על שכמה של אחותי ליאלי (מלכה).

ביקור ההורים בבהושי

לחגים הוזמנו ההורים לבית האדמו״רים בבהושי. האדמו״רים היו צריכים לנסוע מהבית — ר׳ מנדלה זצ״ל לאמריקה, לשם הזמינוהו חסידי בהושי שבניו־יורק, ור׳ דוד׳ל זצ״ל היה צריך לנסוע לבוקרשט לשם ריפוי.

לא רצו הרבנים שהדור הצעיר ישאר בחצר לבדו, ומשום כך ביקשו שאבא ואמא יבואו להתארח בחצר בבהושי לזמן שהרבנים יהיו נעדרים. ההורים ייהנו מהאוויר הטוב ומתנאי מגורים הטובים והצעירים ייהנו מעצה והדרכה.

ההורים קיבלו את ההזמנה — אבא ז״ל, אמא ז״ל ותבדל לחיים ארוכים אחותי ליאלי באו לבהושי לפני ראש השנה. ממכתביה של אחותי ליאלי — שנסעה לבהושי עם אבא ואמא — נודע לי כי ההורים ז״ל שמחו מאוד לחוג את החגים יחד עם משפחות האדמו״רים ועם החסידים הרבים שבאו לבהושי. אחותי כתבה שאבא התאושש ורקד יחד עם החסידים בימי החגים ובסוכות. אבא אכל את כל הסעודות בסוכה והרגיש טוב. האוויר הטוב ונוחיות המגורים והסביבה של שמחה עזרו יחד לחזק את בריאותו של אבא ולגרום למצב רוח טוב.

אחרי החגים נסעו האדמו״רים לדרכם, ר׳ מנדלה והרבנית ז״ל וייבדל לחיים חתנו ר׳ יצחק שליט״א נסעו לניו־יורק, ור׳ דוד׳ל זצ״ל נסע לבוקרשט. בחצר נשארה הדודה גיטלה (אשתו של ר׳ דוד׳ל זצ״ל) ובנותיה שיח׳, וגם בנו ובתו של ר׳ מנדלה ז״ל, ואתם בחצר היו ההורים.

עם התקרב מועד שובם של האדמו״רים ביקשה המשפחה בבהושי מההורים להישאר עוד. אבל אבא סירב. ככל שהתחיל להרגיש קצת יותר טוב הוא השתוקק לקבל איזו עבודה שתכניס קצת פרנסה. במכתביו כתב כי הוא רוצה לחזור ליאסי, שם מציעים לו עבודה חלקית בעסקים של ידידים.

הוא יוכל לעבודה רק כמה שעות ביום וזה לא יזיק לו והכסף הוא דרוש. בחורף חזרו ההורים ליאססי. התנאים ביאססי הרעו מהר את בריאותו של אבא והאפשרות להתחיל בעבודה לא באה בחשבון.

כאשר גמרתי את העבודה בקישינב בקיץ תרפ״ח, באתי ליאססי מצאתי את אבא בייסורים גדולים. ברגלו התפתחה גנגרנה והכאבים היו ללא נשוא. הרופאים היו כולם בדעה כי כדי להציל את חייו יש לקטוע את הרגל תיכף ומיד. לא רצינו לסמוך רק על דעת הרופאים ביאססי ונסענו עם אבא לבוקרסט. לפנינו נסע הדוד איציניו והזמין מקום בבית־החולים. עם אבא נסעו אמא ז״ל ליאלי ואני. הרופאים בבוקרסט הסכימו שיש לנתח תיכף ומיד. הרגל נקטעה עד למעלה מהברך. הניתוח הצליח, הפצע הגליד מהר, הכאבים פסקו והרופאים היו מרוצים, אך היה ברור, כי צריך לצאת למקום הבראה להחלמה. שוב נסע הדוד לברשוב, הדירה אצל הגרמניה היתה פנויה, ואבא אמא ואני נסענו שמה בפעם השניה.

הביקור השני בברשוב

הפעם היה גם הרב הצעיר ר׳ שמואל שפרבר ז״ל בברשוב, והוא תיכף בא אלינו וניסה ככל האפשר לעזור לנו. ר׳ שמואל היה בא אלינו כמעט יום יום. אבא התרשם ממנו ואמר לי: האיש הצעיר הזה הוא תלמיד חכם, בעל תבונה יתרה ולב טוב.

גם ביקור זה בברשוב השפיע לטובה על בריאותו של אבא. הוא אמנם לא היה יכול לצאת והיה יושב בכורסה, אך נהנה מהאוויר הטוב וממאכליה של אמא. אבא תמיד היה משבח את תבשיליה של אמא, והיה אומר שיש טעם נוסף לטובה בכל דבר שאמא עושה. הרב הגאון ר׳ דוד שפרבר היה בא תכופות לבקר את אבא ושניהם היו נהנים מהפגישות. הרב הצעיר בא יום יום, היה מדבר עם אבא ותכופות ליווה אותי אל הרופא ד״ר כהנא. הייתי צריכה להביא יום יום דגם של שתן כדי לקבוע את מידת האינסולין ואת הדיאטה לאותו יום, בהתאם לתוצאות בדיקת השתן שהרופא עשה בעצמו.

לפני החגים נסענו מברשוב. ההורים שבו ליאסי ואני שבתי לעבודתי בקישינב. מדי פעם החלפתי מכתבים עם הרב שפרבר הצעיר. אחרי הסיום של השנה השניה גמרתי את עבודתי בקישינב, ובשובי ליאסי מצאתי את אבא שוב במצב חמור. היה קודח ומשתעל ולבו נחלש מאוד. היה ברור כי תנאי החיים ביאסי מזיקים לבריאותו. הוא ביקש לנסוע שוב לברשוב. היה צורך בכסף, והדוד איציניו התעניין להשיג כסף, ולא הספיק.

פטירת אבא ז"ל

בליל י"ג בתמוז תרפ"ט קיבל אבא שטף דם מהריאות וזה היה הסוף. רצתי והבאתי את הרופא, אך הוא קבע כי אבא ז"ל כבר השיב את נפשו לאביו שבשמים.

קשים היו החיים של אבא ז"ל מאז באנו לרומניה. דאגות פרנסה, מחלתו ופטירתו של בנו האהוב, תנאי החיים הקשים ביאסי, אבק העיר והצפיפות שבבית — הכל התיש את כוחות גופו. ברם, דעתו נשארה צלולה עד הסוף. אמונתו הצרופה, בטחונו בה"ת לא נפגעו למרות הצער והייסורים. בשקט הנפש ובתבונת הלב נהג עד יומו האחרון והיה מדריך ומנחה אותנו בפעולותינו. גם ידידים, לא רק בני המשפחה, היו באים אליו להתייעץ אתו ולשמוע את חוות הדעת שלו בעניינים הפרטיים שלהם עד הסוף.

נפשו הטהורה, חיים של יראת שמים, אהבת התורה שבו, קפדנותו בשאלות של צדק ויושר, זהירותו שלא לפגוע באדם רכשו לו את הכבוד והערצה של כל אחד ואחד שהכיר אותו — חרדים בתנועת "שומרי תורה" ומזרחי, חסידים בחצרות האד־מו"רים, חופשיים בקהילה היהודית ואף קומוניסטים כנים התבטלו בפני יושרו, נקיות כפיו וכשרונותיו המעשיים.

לנו הילדים הוא נשאר למופת. סולם הערכים שלו נשאר בשבילנו קנה מידה המוסרי עד היום. ואנו מנסים עד כמה שיש לאל־ידנו ללכת בדרך שהוא התווה לפנינו. תנצב"ה וזכותו תגן עלינו, ונפשו תנוח עדן עם אבותיו הקדושים.

ספר שני

זכרונות מרים שפרבר

1930—1986

האירוסין שלנו

בקיץ שנת תרצ״א (1931) בא אלינו ליאסי הרב הצעיר ר׳ שמואל שפרבר ז״ל, בנו של הרב הגאון מברשוב, ר׳ דוד ז״ל, והציע לי להנשא לו לאשה.

המעשה שהיה כך היה: האדמו״ר ר׳ ישראל רבינוביץ היה גר יחד עם אשתו, אחות אמא בקישינב שבבסרביה.

יום אחד קבלה אמא מכתב מאחותה, הרבנית שרה רבינוביץ, ובו היא מודיעה שבעלה בדרכו חזרה מבוקרסט הביתה יתעכב ביום ג׳ ביאסי.

הלכה אמא לתחנת הרכבת לקבל את פני גיסה. הרכבת עצרה בתחנה, ירדו הרבה אנשים אך את גיסה לא ראתה. הלכה אמא לאורך הרכבת והציצה בחלונות לראות אולי הוא עדיין נמצא בפנים. והנה באחד החלונות ראתה אמא את בן הרב מברשוב.

הוא ראה את אמא, ירד אליה מהרכבת, שאל לשלומה ולשלום המשפחה. אמא ענתה כי שלום לנו ואם הוא בא ליאסי היא מזמינה אותו לבקר בביתנו.

למעשה עליו לנסוע הלאה, השיב, אך מכיון שאמא מזמינה אותו יתעכב.

אכן חזרה אמא הביתה לא עם גיסה, כי אם עם בן הרב מברשוב.

הזמננו אותו לארוחת צהרים ולאחריה בקשתי סליחה כי עלי ללכת ללמד שעור. הוא הציע ללוות אותו.

יצאנו יחד ובדרך שאלתי אותו לאן הוא נסע. ענה, למעשה היה צריך לנסוע לאיזו עיירה בבסרביה. הציעו לו שידוך והוא היה בדרך לראות את הבחורה.

ואיך זה התעכבת, הלא מחכים לך שמה ?

אין דבר, תיכף אשלח מברק, כי אינני בא.

ולמה תעשה כך ?

כי כבר מצאתי את הכלה שלי, אם את רק מסכימה.

לא ידעתי מה לענות, הענין היה יותר מדי פתאומי, יותר מדי רציני לקבל תיכף החלטה. אמנם הכרנו זה את זה בימי הנופש בברשוב עם אבא ז״ל. אז היה בא אלינו כמעט יום יום. תכופות היה הולך יחד אתי לרופא. כאשר חזרתי לעבודתי בקישינב החלפנו מכתבים מדי פעם.

ידעתי כי אבא העריך אותו כתלמיד חכם וברי־דעת ואהב מאוד לשוחח אתו, גם אני הייתי מאוד נהנית משיחה אתו, אך באותו זמן היו כל מחשבותי נתונות למצבו של אבא ולא חשבתי על שדוכין.

באותו יום לא לימדתי את השיעור. התהלכנו והתווכחנו כל היום, אם באמת מתאימים אנו זה לזה, איך כל אחד מאתנו רואה את החיים אחרי הנישואים.

אני טענתי, כי רוצה אני להיות בלתי תלויה באופן כלכלי וגם אחרי שאתחתן להמשיך לעבוד.

אך הוא היה בדעה, כי אשה נשואה צריכה להקדיש את עצמה אך ורק למשפחה. היו עוד שאלות ״חמורות״, שאותן אני כבר אינני זוכרת. השיחות נמשכו כמה ימים.

מברשוב הגיעו מברקים: מה נשמע? מתי אתה חוזר? והבן ענה: חוזר מהר.

אחרי כמה ימים הגענו למסקנה כי זה זיווג מהשמים והבן שלח מברק להורים שהחליט על אירוסין.

הרב ר׳ דוד שפרבר, בא ליאסי וחגגנו את האירוסין שלנו בבית הסבא, האדמו״ר ר׳ מרדכי זיסי טברסקי זצ״ל. כאשר הרב מברשוב הכיר את סבא, הוא אמר עליו: ״העצמות היב־

שות האלה קדושות הן" — סבא היה מאוד גבוה ומאוד רזה.
זמן החתונה נקבע לאחרי ששה חודשים. החתן ואביו חזרו לברשוב. לפני שנסעו קיבלתי מחתני מתנה — חתיכת סבון טואלט. לחתונה שלנו קיבלתי מהורי החתן עגילים עם יהלומים, אך החתן בעצמו חשב, כי סבון טואלט היא מתנה מתאימה לכלה! לא כעסתי, רק צחקתי. ידעתי כי עשה מה שעשה רק מתמימות. היה חן בתמימות זו.

מעשה ב"קוגל"

עברו כחודשיים, במשפחת הרב בברשוב היתה שמחה — לאחות החתן נולדה בת — הנכדה הראשונה במשפחה.
הוזמנתי לבוא ולהשתתף בשמחת המשפחה. באתי לבית הרב בברשוב וקיבלו אותי בחיבה, התרשמתי במיוחד מהיחס הלבבי של אב החתן, הרב הגאון ר' דוד שפרבר זצ"ל.
בערב שבת אמרה הרבנית: נכבד את הכלה לעשות את הקוגל. היה זה דבר רגיל לכבד אורחת בעשיית הקוגל ולתת לה הזדמנות להתפאר במעשה ידיה.
אך בשבילי היתה זו בעיה חמורה. מעולם לא עשיתי קוגל ולא ידעתי איך עושים אותו. באודסה לא נתנה לנו תמה המבשלת דריסת רגל במטבח, היא היתה משלחת אותנו מהמטבח באמרה, לכנה אל הספרים שלכן בחריכן. גם ביאססי לא היינו נכנסות למטבח, שהיה למטה בחצר והדירה היתה למעלה. במטבח היתה מבשלת והדודות היו עוזרות על ידה.
הבעיה היתה חמורה, להגיד שאינני יודעת לעשות קוגל תהא ממש בושה, איזו מין בת ישראל היא כלה זו, שאינה יודעת להכין צורכי שבת. להסכים, אבל איך? חשבתי ונזכרתי, איך אמא עשתה פעם "סופלי", היא הקציפה ביצים עם סוכר ואפתה אותם בתנור. חשבתי, אעשה כך.
בקשתי ביצים, סוכר ולימון. הקצפתי את הביצים עם הסוכר וקצת מיץ לימון, עד שנעשו קשים ועמדו כמגדל, שמתי את

המגדל בפח משומן, הכנסתי אותו לתנור והתפללתי שיצא "קוגל" ולא עגל.
למזלי ה"מגדל" שלי לא התמסמס ולא שקע אלא יצא מהתנור חם ועומד.
בא השבת, כולם ישבו לסעודה, כאשר הגיע תור ה"קוגל" הביאה אחות חתני את המגדל שלי, שמה אותו על השולחן באמרה: זה הקוגל, שעשתה הכלה. כולם סביב הביטו בתמיה על הקוגל המוזר. השתלטה מבוכה, איך חותכים קוגל זה? איך מחלקים אותו?
הרגיש הרב הגאון במבוכה ואמר מיד: זה קוגל שעושים ברוסיה. ותיכף נעלמה המבוכה. כולם הבינו, הלא רוסיה אינה ארץ רגילה כמו הונגריה, זוהי ארץ משונה וגם המאכלים בה הם משונים, והכבוד הקולינרי שלי נוצל הודות לחכמת הרב זצ"ל.

מעשה בבעל אטליז

באותה שבת קרה בבית הרב בברשוב מקרה מעניין. לאחד מיהודי העיר היה אטליז, הוא היה חבר בקהילה החרדית, והיה בא תכופות לבית הרב וגם הביא מדי פעם מתנות מאטליזו.
בחנותו היה משגיח והכשר מטעם הרבנות החרדית. כנראה שנפל דבר בין אותו יהודי והמשגיח ובעל האטליז נתן למשגיח פטורים.
הרב התרה בבעל האטליז ואמר לו כי עליו להחזיר את המשגיח לחנותו ואם לא יעשה כך יסולק ההכשר מהחנות. למעשה היה פירוש הדברים כי החנות תאבד את כל לקוחותיה.
האיש נעלב ואמר: הלא הרב מכיר אותי ויודע כי איש שומר מצוות אני. למה לי המשגיח? אני אהיה אחראי לכשרות האטליז, האם מבין אני בכשרות פחות מהמשגיח?
ענה לו הרב, כי באופן עקרוני אינו יכול לוותר על המשגיח. רק מי שאין לו חלק בעסקי האטליז יכול להיות משגיח ולא הבעלים.

האיש סירב להחזיר את המשגיח. באותו יום ששי שלח הרב להוריד מהאטליז את שלט ההכשר.

בליל שבת זה השליך בנו של בעל האטליז אבן לחלון של חדר המטות בבית הרב. האבן שברה את זכוכית החלון מעל מיטת התינוקת. היה נס שהתינוקת לא נפגעה מהאבן או משברי הזכוכית.

גדולה היתה השמחה בבית הרב בשבת זו, שמחו על לידת הנכדה ועל הנס שקרה לתינוקת, שעתידה היתה לגדול ולהיות בת ישראל שכל מעשיה הן צדקה וחסד, וזוהי שיינדי הטובה תח'.

במוצש"ק שאל חתני את אביו: האם כדאי להיות רב, להקדיש שנים רבות לקהילה ואחרי כן לקבל אבן בחלון?

ענה הרב: כדאי וכדאי הדבר. דע לך בני — רב שאין לו מחלוקת, שאין עליו לחץ אינו רב, רב שנכנע ללחץ אינו בן אדם *.

האווירה בבית הרב בברשוב היתה מיוחדת במינה. האהבה, הכבוד וההערצה של כל בני המשפחה לגבי ראש המשפחה הרב הגאון היתה עולה על הרגיל. לזכות נחשב לבני המשפחה להביט בפני הרב בשעת תפילתו ביום הכפורים.

הנה קטע ממכתב שכתב אלי חתני אחרי יום הכפורים תרצ"ב:

אבא נ"י היה יפה מאוד ערב יום הכפורים. כל שעה ושעה אפשר היה להרגיש את התעלותו. באו אנשים לקבל ברכתו. כולו היה אהבה בלי סוף, היה כולו חיפזון קודש אף על פי שישב במנוחה וקרא, שנה והגה בספרים וכתב. כל אחד שפך את מרי שיחו והוא היה כולו כספוג, שאב לתוכו הכל. ככה קבל צער יהודי בלבבו. בשביל כל אחד מצא מילה מעודדת — — כשהוא ברך אותנו היה כה יפה, כה אציל, כה כולו אהבה — — — בברכתו אותי זכר להאציל גם לך ברכה. אני התפללתי וחשבתי עליו הרבה — — — תודה לאל הטוב, גיסי נ"י הוא כה אח לנו — — — כה הוא יודע לכבד ולהעריך את אבא

* על סיפור זה ראה מש"כ אבי ז"ל ר' שמואל שפרבר, בהקדמתו לספר מכתם לדוד מאת אביו הרה"ג ר' דוד שפרבר, ח"א, ירושלים תשכ"ה, בעמוד השלישי והרביעי למבוא (להלן עמ' 235).

נ״י ומדותיו הטובות — — — אני אמש כשאבא נ״י עבר לפני התיבה לתפילת הנעילה העמדתי את עצמי לנגדו כדי שאוכל להסתכל בפניו, לא התבוננתי כלל שגיסי נ״י לא יוכל מחמתי לראות בפני אבא. הוא שהה קצת, ואחרי כן בקשני שאתן לו אפשרות גם כן להסתכל בפני אבא נ״י, לבי מלא הודיה לאל ית׳ ויתן ד׳ ותהי הבנה זו תמידה.

כזה היה יחס המשפחה אל אביהם הקדוש והגאון.

אך הרב בעצמו נהג בפשטות במשפחה.

בשנת תרצ״ב כאשר בקרנו בברשוב לפני שנסענו ללונדון הגיש לי הרב בעצמו כוס חלב בי״ז בתמוז אחרי חצות. פעם אחת בבקור בברשוב שבנו אני ובעלי אחרי טיול הביתה בערב. כאשר פתחנו את הדלת קפץ הרב לקראתנו — הוא ראה אותנו באים בחלון והתחבא מאחורי הדלת להפתיע אותנו, כילד המשחק במחבואים. כה היה הרב מזיגה נפלאה של קדושה, גאונות בתורה, לב מלא אהבת ישראל ותמימות ופשטות. את תכונות אלה הוא גם הנחיל לבנו.

הנשואין שלנו

החתונה שלנו התקיימה בי״ט מרחשון תרצ״א (1931) בביתו של סבא, האדמו״ר ר׳ מרדכי זיסי ביאססי.

אבא כבר לא היה בחיים, ולאמא לא היה כסף לסדר חתונה גדולה, לכן החלטנו על חתונה צנועה בבית הכנסת של הסבא שברחוב רוסטי ביאססי.

באו קרובי המשפחה האדמו״רים מבוהושי ופשקן עם משפחותיהם, מקישינב באה הדודה רוזה, הדוד שבתי עם בתם מרים וגם חברתי הטובה רחל לב ומיאססי היה מספר מצומצם של ידידים נאמנים — משפחות גלבר, מוסקוביץ, משפחת מרשינזון, ועוד חסידים של הסבא. הגיעו מברשוב חוץ מהורי החתן זצ״ל אחותו עם בעלה הרב יהושע דויטש שליט״א וגם שנים מחבריו.

אחרי שבעת ימי המשתה חזרה משפחת החתן לברשוב. אני ובעלי קבלנו חדר בבית הסבא והתישבנו בו תוך המשפחה כמו

שהיה נהוג בימים ההם. אחותי חיה'ני ובעלה ברני הורוביץ ז"ל קנו לנו את הרהיטים ההכרחיים לחדר וגם שמיכות חמות וכסוי למטות קיבלנו מהם.

אני המשכתי ללמד שעורים פרטיים, בעלי היה דורש בשבתות בבית הכנסת של הסבא והוא מהר התפרסם בעיר כתלמיד חכם והוגה דעות עצמאי. היו באים לשמוע את הדרשות שלו לא רק המתפללים בבית הכנסת של הסבא אלא גם תלמידי חכמים ומשכילים מהעיר.

פעם אחרי אחת הדרשות ניגשה לאמא אשה מנשי בית הכנסת ואמרה: שמעתי את הדרשה של חתנך, מתוק כדבש, מאוד נהניתי. הוא מדבר גרמנית יפה, גרמנית עמוקה, לא יכולתי להבין אף מילה.

בעלי ז"ל דרש באידיש, אך האידיש שלו היתה זו שדברו בטרנסילבניה, אידיש גרמנית, ביאססי דיברו אידיש רומנית.

בתקופה זו תרגם בעלי את הסימבוליקה שבבניין המקדש לרבי שמשון רפאל הירש מגרמנית לעברית. התרגום נדפס ב"ההד" של רבי בנימין, שהיה מעודד את בעלי לכתוב והיה מפרסם ב"ההד" כל מאמר שהרב שפרבר הצעיר היה שולח אליו.

גרנו ביאססי פחות משנה. בלונדון גר באותו זמן חבר טוב של בעלי, חיים אבן־שמיר, שלמד משפטים באוניברסיטה שבלונדון. הוא היה כותב אלינו ומפציר בנו לבוא לגור בלונדון.

פעם, כאשר בעלי ואני טיילנו בעיר וחיפשנו איזה רחוב, שאל בעלי אדם שעבר על ידנו, אם הוא יודע היכן נמצא הרחוב. בתשובה קיבל בעלי סטירת לחי. אינני יודעת איך נודע לנו אחרי כן שזה היה קוזה — מנהיג שונאי ישראל, שבעצמו עשה זאת. אך מקרה זה הכריע את הכף והחלטנו לקבל את ההצעה ולנסוע ללונדון, שם גר אחי אמא, האדמו"ר ר' יעקב אריה טרבסקי זצ"ל.

בעלי הודיע לחברו בלונדון על החלטתנו, והוא רשם את שנינו באוניברסיטה, וגם קיבל בשבילנו הצהרה מהדוד שהוא יהיה אחראי למזונותינו כל זמן לימודינו. על סמך זה קיבלנו אשרת כניסה לאנגליה.

אינני יודעת איך נוהגים עכשו ; באותם הימים היה נהוג שאחרי החתונה היה הזוג הצעיר נוסע לטייל. מי שהיה לו כסף נסע לחוץ לארץ, ומי שלא היה ביכולתו לעשות כן היה נוסע לאיזה מקום של נפוש. אנו, שגם נופש כזה היה יותר מדי יקר לנו, החלטנו לבקר בחצרות האדמו״רים בני המשפחה בפשקן ובבהושי.

הביקור בבהושי היה נעים מאוד. במשפחות האדמו״רים בבהושי היה נוער ער להוט לשמוע דברי תורה ודברי מחשבה, והם ביקשו מהקרוב החדש לדרוש בבית הכנסת בשבת. שאל אותם בעלי על מה רוצים הם שידבר. ענו כי הוא יכול לדבר על מה שהוא מוצא מעניין. בבית החרושת בבהושי יש הרבה פועלים משכילים סוציאליסטים והם יכולים להבין דרשה שיש בה מחשבה מעניינת. בעלי הסכים לדרוש. ובבית הכנסת הכריז השמש : האורח החשוב שלנו, חתנה של אחות הרבי ר׳ דוד׳ל, יתן מתנה לתושבי בהושי וידרוש בבית הכנסת לפני תפילת מנחה.

אכן, אחרי הצהריים בשבת החלו לבוא לבית הכנסת, לאו דוקא המשכילים הסוציאליסטים, כי אם הקהל שהתפלל בבית הכנסת בבוקר ובא לשמוע דרשת מוסר. הנשים הביאו מטפחות למחות דמעה בעת שמיעת דברי המוסר.

ה״אורח החשוב״ עלה על הבימה ודיבר ביידיש הגרמנית שלו ותוכן הדרשה היה: הסיבתיות והתכליתיות שבתולדות ישראל. יתכן שמי שהיא בין הנשים הורידה דמעה, כי בין כך וכך הן לא הבינו אף מלה. אך רוב הקהל התחיל לצאת בשקט בשעת הדרשה, וכאשר האורח החשוב סיים את דבריו נשארו בבית הכנסת רק בני המשפחה ושני סטודנטים — אחד שכבר לומד והשני שנרשם ללמוד באוניברסיטה.

צעיר ותמים היה הרב שפרבר אחרי החתונה שלנו, ואני אהבתי אותו עוד יותר על תמימותו. בעלי לא התעצב ביותר על מה שקרה בשעת הדרשה שלו. הנוער במשפחה נהנה מאוד והם שמחו במה ששמעו ובמה שלמדו מדברי הקרוב החדש. וגם בעלי אולי למד מהמקרה הזה, להיות בעתיד יותר זהיר בבחירת הנושא של דרשה או נאום לקהל חדש.

הנסיעה ללונדון

בבית הסבא ביאסי גרנו פחות משנה. בקיץ שנת תרצ״ב ארזנו את החפצים שלנו, נפרדנו מהמשפחה ונסענו ללונדון. נסענו דרך אוסטריה והתעכבנו ליום בוינה לבקר את משפחת הדודה ריקלה דרטלה הי״ד (אחות אמא). נסענו הלאה דרך הרבה ארצות, ביניהם הונגריה, יוגוסלביה, שוייץ וצרפת, כי לא רצינו לדרוך על אדמת גרמניה. כאשר התקרבנו לקלה, משם היינו צריכים להפליג באניה לחוף אנגליה, נודע לנו כי אין נותנים לעלות על האניה הנוסעת לאנגליה כי אם למי שיש לו סכום כסף אנגלי. לנו לא היו שטרלינגים וגם לא כסף אחר.
ברכבת נסע על ידנו יהודי אנגלי, שחקן בתיאטרון. בעלי, כמנהגו, דיבר עם האיש בזמן הנסיעה וגם סיפר לו על בעיית השטרלינגים שלנו. אמר האיש: אל תדאגו, אני אתן לכם את הסכום הדרוש ואתם תחזירו לי את הכסף אחרי כן. וכך עשה. עלינו על האניה בקלה עם השטרלינגים של השחקן ואחרי כן החזרנו את הכסף לבעליו. את האיש לא פגשנו יותר ועכשו גם שכחתי את שמו. הגענו ללונדון לפני ר״ה של תרצ״ג.
בלונדון קיבל אותנו הדוד האדמו״ר ר׳ יעקב אריה טברסקי בזרועות פתוחות. הוא שמח מאוד לארח אותנו בביתו. ברם, ביתו היה מלא יהודים שבאו מפולניה וגרו בבית הדוד.

בלונדון בבית הדוד

מצבם הכלכלי של יהודי פולניה היה רע מאוד בימים שלפני מלחמת העולם השניה. מדי יום חקקו חוקים שדחקו את רגלי היהודים מהמסחר וממלאכות. הרבה בעלי בתים ירדו מנכסי־הם ובאו ללונדון לבקש עזרה מהנדיבים שבעיר הגדולה הזו. הרבה יהודים קיבלו אשרת כניסה על סמך מחקר שעליהם לעשות במוזיאון הבריטי. הם היו יושבים במוזיאון הבריטי שעות רבות, ובכל יום כותבים שם מכתבים לנדיבים ומתארים את מצבם ומצוקתם הכספית ומבקשים עזרה. כך קיבל המוזיאון תפקיד חדש ואולי לא פחות חשוב מתפקידו הרשמי.

ליהודים האלה לא היה כסף לגור במלון. הדוד שלנו, האדמו״ר ר׳ יעקב אריה טברסקי, פתח לפניהם את ביתו ושם קיבלו אש״ל ולפעמים גם דמי כיס. אכן, כאשר הגענו ללונדון ובאנו לבית הדוד מצאנו כי הבית היה מלא אורחים מפולניה. החדר היחיד שהיה פנוי היה חדר בעליית הגג. בחדר זה היו שתי מיטות, שולחן וכסאות. בחדר זה היה קר בחורף וחם מאוד בקיץ. אבל אנו היינו צעירים, שמחנו להיות בלונדון, וחדר לא כל־כך טוב לא הפריע לנו ולא הדאיג אותנו.

התיישבנו בחדר שבעליית הגג, ובמקום ארון שימשו לנו המזוודות שהבאנו. לא רצינו ליהנות ממתנת חינם ובעלי התחיל תיכף לעשות איזו עבודה בשביל הדוד. אני התחלתי ללמד עברית את שתי בנותיו הצעירות.

בבית הדוד התוודענו לאדון רומיניק, עיתונאי ביידיש, נהנינו מאוד מהיידיש העסיסית שלו ומהלצותיו השנונות. על־ידי המלצתו קיבל בעלי עבודה — לכתוב בכל שבוע מאמר ביידיש בעיתון ״דער טאג״, ללא תשלום כמובן.

אדון רומיניק הפגיש אותנו עם אדון יצחק וורטסקי, מרצה בבית־הספר ללימודי המזרח, בלשן עברי ואיש מאוד נעים. אדון וורטסקי מצא לי מהר מורה לאנגלית תמורת שיעור בעברית. ככה קיבלנו שנינו עבודה, אך לעת־עתה ללא תשלום. התחלנו להתעניין למצוא גם עבודה בתשלום. דיברתי עם הגברת טרלו, היושב־ראש בוועדת הנשים של בית הכנסת. שאלתי אותה אם לא היה כדאי לתלות בבית הכנסת מודעה כי איש ואשתו מעוניינים ללמד שיעורים פרטיים ללימודי קודש או בשפה העברית. היא הסבירה כי זה בהחלט לא יועיל, כי אם רואים שגם האיש וגם האשה מבקשים עבודה יודעים שהדחק גדול ואינם מוכנים להיכנס לעניין. ככה נודע לי נימוק חדש המונע עבודה מהנצרכים — הוא שהצורך הוא גדול.

לא התייאשנו ומהר נמצאו לי שתי תלמידות בתשלום. אחת היתה הגברת בלומנטל, תלמידה בגיל קרוב לשמונים, שהחליטה כי כבר הגיע הזמן שתלמד עברית, והשניה היתה ילדה בת שמונה. שתיהן גרו בסביבה שלנו. לגברת בלומנטל לימדתי את השיעור בביתה, והילדה היתה באה אלי.

לבעלי נמצאו שיעורים בחלקים שונים של העיר הגדולה הזאת, והוא בילה הרבה זמן בנסיעות ברכבת התחתית. אף־על־פי שהתרגל מהר למצוא את דרכו בנסיעות אלה, הן היו מעייפות אותו והיה מגיע הביתה עייף. גם לו היו תלמידים שונים — היו בין תלמידיו אנשי תרבות כללית, ואנשי תורה וגם ילדים.

אדגר סמואל, בן אחיו של לורד סמואל, היה תלמידו של הרב שפרבר, בגיל תשע, יחד עם אחיו היותר צעיר, והוא כותב במכתבו (באנגלית): "זה היה תפקיד הרבה למטה מסגולותיו של הרב, אך היה בו הכשרון של מורה בחסד להעביר את ההתלהבות שלו לתורה לתלמידיו, והוא ראה גם בלימוד תורה לילדים מצוה". צודק אדון סמואל כי בעלי ראה בלימוד התורה לילדים מצווה, אבל לא הרגיש בזה עבודה "למטה מסגולותיו". מתוך אהבתו הגדולה לילדים נהנה כאשר לימד ילד לקרוא שורה בחומש, בדיוק כמו שנהנה להסביר למבוגר מאמר של הרמב"ם במורה נבוכים.

כאשר התחלנו ללמד שיעורים בתשלום, התחלנו לקנות לעצמנו את ארוחת הבוקר וארוחת הערב. את ארוחת הצהריים אכלנו יחד עם משפחת הדוד, אם היינו בביתו באותה שעה. הרבה כסף לא בזבזנו על הארוחות, וזה לא גרע מההנאה מהן. תכופות היה מצטרף אלינו לארוחת הערב גם חברו של בעלי, חיים אבן שמיר.

זכור לי ערב. חיים הופיע בחדרנו וחבילה בידיו, והודיע לנו על תגלית — יכולים לקבל ארוחת ערב לכמה אנשים תמורת שילינג אחד. ותוך כדי דיבור גם הראה לנו את ה"תגלית" — חבילה של כרוב כבוש. תיכף התיישבנו ואכלנו את הכרוב הכבוש והלחם, והסכמנו שהיתה זו באמת ארוחה טובה ותג־לית של ממש. עד מהרה גם גילינו שאפשר לאכול דגים במחיר דומה, כי קיפר (דג מעושן) אפשר לקנות בעד שישה פניס (Pennies). כעבור זמן־מה נודע לנו שבעד שילינג אפשר לקבל כרטיס לתחתית ויכולים לנסוע בו במשך כל היום בכל הקווים. השתמשנו בכרטיס זה לראות כל מה שאפשר לראות ללא תשלום. נסענו לגנים הנהדרים שבלונדון, טיילנו על שפת התמזה וביקרנו במוזיאונים. נהנינו מהשפע התרבותי והאסתטי ששם.

פעם שמע הרב שפרבר שסוקולוב ינאם במלון סבוי. לקח בעלי שילינג שיספיק לנסוע הלוך וחזור. היה ערב גשום וכאשר הגיע לסבוי היה המעיל שלו וגם המטריה רטובים מאוד. הראה לו השוער היכן נמצאת המלתחה, אבל הרב לא נכנס למלתחה. הוא חשב כי אולי צריכים לשלם שם ולו אין אלא שישה פניס לנסוע חזרה. הסתיר אפוא את המטריה מתחת המעיל ונכנס לאולם לבוש במעיל הרטוב.

באולם ישבו האנשים על יד שולחנות קטנים והמלצרים הביאו משקאות ועוגות. תוך שבעלי עומד ומסתכל סביב כאשר טיפות הגשם נוטפות מהמעיל והמטריה שלו, הרגיש בו עיתונאי אחד שהכירו וקרא לו לשבת על ידו. על יד השולחן ישבה גם הליידי רדינג. התיישב הרב על ידם ומהר התקשרה ביניהם שיחה ערה ומעניינת. המלצר בא ושאל מה להביא לבעלי, והוא אמר כי אינו רוצה דבר. אמרו לו שהכל כשר, הוא יכול לאכול את העוגות ולשתות תה או קפה. אך הוא סירב להזמין דבר, כי פחד שמא יצטרכו לשלם אחרי כן ולו אין כסף, עליו לשמר את ששה הפניס לנסיעה חזרה.

בא המלצר ושאל אולי רוצה הרב במשקה קר, והוא שוב סירב. התפעלו הנוכחים ואמרו לו: גם במשקה קר אתה חושש לכשרותו.

הנאום של סוקולוב היה מעניין, אף השיחה ליד השולחן היתה נעימה, אבל הרב היה קצת רעב וקצת צמא.

לבסוף, כאשר הכל קמו ללכת, ראה בעלי שלא היה צריך לשלם כלום.

עם העיתונאי ועם הליידי רדינג נפגש בעלי אחרי כן פעמים רבות.

אני הלכתי ללמוד אנגלית בשיעורי ערב, קראתי אנגלית עם רחל קורנבליט שאותה לימדתי עברית. את הקריאה והכתיבה באנגלית למדתי מהר, אך הדיבור היה קשה עלי. מתוך חוסר בטחון הייתי נמנעת לדבר אנגלית כאשר היה אפשר לדבר שפה אחרת. לכן עבר זמן רב עד שהשפה האנגלית היתה שגורה בפי.

לא כן בעלי. הוא לא הלך לשיעורי ערב, אלא נפגש בקביעות עם

סטודנט לומד ספרות והם היו קוראים יחד את הספרות האנגלית הקלאסית. בדרך זו הוא למד מההתחלה את השפה בצורתה התרבותית, ועד מהרה ידע לדבר אנגלית יפה ועשירה. אני נרשמתי לקורס של פסיכולוגיה באוניברסיטה, לא כל כך מתוך עניין בלימוד מדע זה, אלא כדי לצאת את תנאי הרשיון של כניסה לאנגליה. גם בעלי נרשם לאוניברסיטה, אך מפני שלא היתה לו תעודת בגרות היה עליו להיבחן לבגרות. בבחינה זו הוא נכשל במתמטיקה. לימוד הפסיכולוגיה שלי לא ארך זמן רב. מהר גיליתי שאני הרה והפסקתי לבקר באוניברסיטה. לא הרגשתי טוב בין הסטודנטיות הצעירות.
אכן חדלנו מלהיות סטודנטים והיה צריך למצוא מעמד אחר שיזכה אותנו, מבחינת החוק, להמשיך לגור באנגליה.

השיעור עם אברם

מצבנו הכלכלי שפר הרבה אחרי שידידו הנאמן של בעלי, חיים אבן שמיר ע"ה, סיים בהצלחה את לימודי המשפטים ועלה לישראל, ומסר את השיעור שלו במשפחת סולטמן לבעלי.
זה היה שיעור עם אברם, ילד בן תשע, כשרוני להפליא, ארבע פעמים בשבוע בתשלום הגון — שיעור טוב מבחינה כספית ותענוג לנפש. הרב לימד את אברם גמרא, וגם המורה וגם התלמיד נהנו הרבה מהשיעור. אברם נהיה לנו כאחד מהמשפחה.
זכור לי חג פורים. אברם אכל את סעודת פורים אתנו. אחרי הסעודה החליטו המורה והתלמיד לקיים את מצוות פורים של תחפושת. בעלי התחפש והיה המלך הרומני קרול, ואברם היה אהובתו היהודית של המלך, הגב' ליפסקו. על הרומן הזה של המלך קרול ואהובתו היהודית כתבו אז הרבה בעיתונים. במשחק פורים יצא המלך בריקוד עם אהובתו ובשעת הריקוד שם אברם את ידו בכיס "המלך", הוציא משם את הארנק ושם אותו בכיסו הוא. זה היה הפירוש של אברהם בן התשע על הרומן קרול־ליפסקי.
בין הוריו של אברם ובינינו נוצרו קשרי ידידות. הגברת מרים סולטמן נשארה ידידה נאמנה עד היום.

אני ובעלי

התחתנתי לא צעירה, מאחורי היו הלימודים באוניברסיטה, בבית המדרש למורים של ד״ר פורת, באינסטיטוט לגננות, העבודה ברומנובקה ובקישינב, הייתי בעלת מרץ, ושאפתי להתקדם בעבודה ובלימוד, ״לעשות גדולות״. כל זה השתנה עם נישואי. אהבתי את בעלי, הערצתי אותו עד כדי כך שביטלתי את עצמי לגמרי לעומתו. ריכזתי את כל כוחותי בחומר וברוח אך ורק לעזור לו להגיע למה שהוא מסוגל להגיע, להוציא מהכוח אל הפועל את סגולותיו הנפלאות.

הוקסמתי מעומק שכלו ומרוחב ידיעותיו, לא רק בתורה אלא אף בפילוסופיה ובספרות הכללית, אך בעיקר מיראת שמים שלו — רוח של קדושה היה בו. שמעתי פעם מפיו: קדושה היא סגולה שלא כולם מחוננים בה. יש אנשים שיש להם חוש לקדושה כמו שיש אנשים שיש להם חוש למוזיקה. ידע בעלי מה שדיבר. היו לבעלי ז״ל לא חמישה חושים כי אם ששה. הוא חש את הקדושה שבמצוות, שבלימוד תורה, חש את קדושת השבתות והחגים.

קרה ואני מיהרתי לגמור את ההכנות לשבת, והוא היה אומר: לא צריך למהר כה, השבת עוד לא נכנסה. היה מרגיש בכניסת השבת ובצאתה.

לימוד התורה שלו היה חי. נתחדשו לו דברים בלימוד יום יום. תפילתו וזמירותיו היתה בהן רעננות. כל סעודת שבת וסעודת חג אתו היתה בהן תוספת של שמחה שבקדושה.

והוא אהב להתחלק אתי בעושר הרב שבנפשו. ככל שראיתי את השפע שבו, רציתי שגם בחוגים רחבים ייהנו מזה. הייתי מדרבנת אותו לכתוב, לפרסם, להרצות.

אהב ללמוד מכל אדם, והיה מבקש שאספר לו דברים שלמדתי. כאשר הייתי מספרת לו על הספרות הרוסית העתיקה היה מבקש שאספר עוד. ואחרי שסיפרתי את האגדות הרוסיות העממיות הם נעשו לי כחדשים. כי היה בו כוח להעביר את עומק תפיסתו גם אלי.

לעומת זאת הרגיש בעלי בעולם החומר כזר. היה לי הרושם

כאילו רגליו אינן נוגעות באדמה אלא עומדות קצת למעלה ממנה. היתה בו איזו אי בטיחות בעולם החומרי שסביבו. לא ידע לעשות לעצמו כוס תה, למצוא את בגדיו, מה ללבוש. היה טועה בדרכים. לא היה מסדר את חפציו.
ראיתי כי בעולם החומרי הוא זקוק לעזרה שלי. שמחתי לעשות הכל בשבילו. לעשות דברים עבורו נתן לי סיפוק, ואולי היתה בזאת גם שמץ גאווה — שיש דברים שבהם אני עולה עליו.
אחרי שהתישבנו בלונדון ובעלי השיג שעורים פרטיים שספקו לנו את פרנסתנו התמסר בעלי כל כולו לעבודה בתנועת המזרחי.
באותם הימים התנועה באנגליה היתה עדיין בראשיתה והרב תרם הרבה לעצוב התנועה, כדבריו: כשהגענו ללונדון בסוף שנת תרצ"ב הצטרפתי תיכף ומיד למזרחי ונשאתי בעול לא על מנת לקבל פרס. הוא מהר התפרסם כאחד החברים המנהיגים שבתנועה והדבר אף הקים נגדו את המנהיג של אגודת ישראל. אכן היו אף השנים הראשונות שלנו באנגליה לא רק שנים של חפוש עבודה וחיים בצמצום אלא אף תקופה פוריה בעבודה הצבורית של הרב.
זהו מה שכתב הרב בעצמו על עבודתו בשנים הראשונות אחרי שהגענו ללונדון בסוף שנת 1932:
כשהגענו ללונדון בסוף שנת 1932 הצטרפתי למזרחי. נשאתי בעול לא ע"מ ולא לקבל פרס. בשנות 1939—1938 לקחתי חלק פעיל ביסוד ובארגון ברית חלוצים דתיים ובני עקיבא. ארגנתי ישיבה ולימדתי בעצמי בישיבה זו "אור תורה". אליה נמשכו פליטי אירופה הקרובים לתנועתנו. לשמחתי הרבה מתלמידים אלה ישנם ב"ה חברים העולים בהתישבות הדתית וביחוד הקבוצים.

פטירת הסבא

בשנת תרצ"ב (1932) חלה הסבא ר' מרדכי זיסי. המחלה הלכה וגברה והוא איבד את ההכרה ושקע בקומה. אז נשלחו מברקים לבנים שיבואו — לבן הבכור שלום יוסף באמריקה,

לבן השני יעקב אריה שבלונדון ולבן הזקונים נחום יצחק בתל־אביב.

היחיד שיכול לבוא היה הבן מלונדון, הדוד (יעקב אריה) לאבני. כאשר הוא קיבל את המברק הוא תיכף ארז את חפציו ובא ליאססי. עברו ימים אחדים ומצבו של סבא התחיל להשתפר. הוא שוב דיבר וקיוו שיחלים ועוד יאריך ימים. הבן רצה לחזור הביתה ללונדון, אבל אביו אמר לו להשאר. עברו כמה ימים, והנה ביום שישי, כאשר נכנס הדוד לברך את סבא בבוקר טוב, אמר לו אביו: תיסע תיכף ומיד הביתה. התפלא הבן: הלא יום שישי היום? אבל אביו חזר וציווה עליו: תיסע תיכף, אל תתעכב.

עשה הבן לפי פקודת אביו ויצא בדרכו ללונדון. ביום השבת נפטר הסבא, ר' מרדכי זיסי זצ"ל. שלחו מברקים לדוד, לכמה מקומות שבדרך, להודיעו שיחזור ליאססי. אחד המברקים השיג את הדוד והוא עוד הספיק לבוא ללוויה.

אך חזרו מהלוויה ומצאו מברק מלונדון שהדוד תיכף ישוב הביתה, התברר כי לדודה אירעה תאונת דרכים ונשברה הגולגולת שלה. הרופאים קבעו כי צריך תיכף לנתח וחיכו שהדוד יבוא ויחתום.

הדוד שב תיכף ללונדון. עשו את הניתוח, הדודה הבריאה ועוד היתה בחיים כמה שנים.

שני סיפורים על השארת הנפש

את הסיפור הראשון שמעתי מפיו של הסבא ר' מרדכי זיסי זצ"ל.

כשהיה ילד היה נכנס עם יתר האנשים לשמוע את הקידוש וההבדלה של אביו, רבי נחום זצ"ל, בן המגיד מטריסק. פעם אחת ראה הילד בין קהל הגברים הלבושים בקפוטות השחורות שלהם גם אנשים בלבוש לבנים.

פנה לאביו ושאל אותו: מי הם האנשים בבגדים — כותנות. (ווער זענען דיע מענשען אין העמדער קלייַדער?).

ענה לו אביו: לא על כל מה שרואים צריכים לדבר.

האב העביר את ידו על פני הילד ולא הוסיף לראות את האנשים לבושי לבנים.
את הסיפור השני שמעתי מבעלי זצ"ל. הוא ואביו, הרה"ג ר' דוד שפרבר זצ"ל, ישבו ולמדו גמרא בצוותא. היה ערב או לילה, בחוץ כבר היה חושך.
פתאום נשמעה דפיקה בחלון. קם האב וניגש אל החלון, שהה שם קמעה ודיבר עם מי שהוא ושב לשולחן. כאשר ישב על יד השולחן שאל אותו הבן: מי היה זה שעמד בחוץ ושוחח עם אבא?
ענה הרב: זה היה פלוני, ואמר את שם האיש שכבר אינו בחיים.
— ומה אמר?
— אמר כי לא טוב לו, מאוד לא טוב.
— ומה ענית לו?
— שאלתי אותו, אם היה מאמין בחייו שקיים עולם הבא. והוא ענה שהאמין, אמרתי לו תתחזק באמונה בהי"ת ובהשגחתו. והם המשיכו ללמוד (אולי לעלוי הנשמה?).
והוסיף לספר בעלי זצ"ל, כי אחרי זמן קצר שב האיש ואמר שעכשו יותר טוב לו.

לידת אביגיל

בכ"ז סיון תרצ"ד (6.6.34) נולדה לי בתי אביגיל תחי'. הזמנתי לי מקום בבית היולדות היהודי שבמזרח לונדון. נכנסתי שם יום קודם לכן. כל הלילה התהפכתי בצירי לידה. כאשר תקפו הכאבים חשבתי: איפה הם רחמי הקב"ה? למה עלי עדיין לסבול בעד החטא של חוה? למה צריכה לידת תינוק לבוא בסבל כה רב?
למחרת בצהריים נולדה לי בתי. התינוקת היתה גדולה, נתנו לי דבר־מה לשתות, השכיבו אותי במיטה עם שני בקבוקי גומי עם מים חמים. נרדמתי. אינני יודעת כמה זמן ישנתי.
כאשר התעוררתי הרגשתי עייפות נעימה, תחושה של מנוחה עטפה אותי. על ידי שכבה בתי רחוצה ולבושה — תינוקת יפה

מאוד כפרח שזה עתה נפתח. הוויכוח שלי עם הקב״ה נגמר. במקומו באה תפילת הודיה. חשבתי, כאין וכאפס הם הכאבים החולפים לעומת השי הנפלא שבו חנן אותי הי״ת בטובתו. מחשבה נצנצה במוחי — מי יודע, אולי כל הצער והייסורים של העולם הזה הם רק צירי לידה של העולם הבא. בכור הייסורים של החיים עלי אדמות מתפתחת וגמלה הנשמה ואז היא משתחררת מהגוף החומרי, בדיוק כמו שהוולד משתחרר מכלא הרחם ובאה הלידה השניה לחיים ארוכים, שאנו קוראים לה מוות.

אכן בתהליך הלידה של בתי זכיתי לאמונת אמת בהשארת הנפש, והיא נשארה אתי.

בחדר היולדות היינו כמה נשים, רובן ממזרח לונדון. כולן היו שמחות, שוחחו ופטפטו ביניהן. באו הבעלים והביאו ממתקים, פירות, פרחים — כולם במצב רוח מרומם.

בעלי לא הביא לי דבר. נכנס ושאל: יש לך דבר־מה בשבילי? לא היה לי. לא שהוא היה רעב, היה מאוד שמח, אבל היה רגיל שאם היו לי דברי אוכל ערבים הייתי תמיד שומרת אותם בשבילו. לא עלה על דעתו כי עכשו היה הוא צריך להביא לי דבר־מה. עדיין היתה בו תמימות של ילד. וגם חן של ילד, הרגיל שאמא נותנת דברים.

השכנות בחדר שמו לב כי אינני שמחה כמוהן ושאלו: את אינך שמחה שנולדה לך בת יפהפיה כזו? מה יכולתי להגיד להם? ידעתי כי החדר בעליית הגג אצל הדוד אינו טוב בשביל התינוקת. ידעתי כי צריכה אני לחפש לנו דירה. החלטתי כי כאשר אצא מבית היולדות אחפש לנו דירה.

וכאשר בא בעלי לבקר אותי ספרתי לו מה שהחלטתי והוא הסכים אתי, שעלינו למצוא דירה ולעזוב את החדר בבית הדוד.

שבתי הביתה ולמחרת בבוקר הכינותי קערת־מים חמים לרחוץ את בתי. הפשטתי את בגדיה, לקחתיה בזרועותי וניגשתי אתה לקערה, אך פחדתי לשים אותה במים. בעלי ואני עמדנו לפני הקערה עם התינוקת הערומה ופחדנו לשים אותה בקערה. והנה נפתחה הדלת ונכנסה אחות. היא לקחה את הפעוטונת

מידי, רחצה אותה, טיפלה בה היטב והביאה אותה אלי באמרה: היניקי אותה ומחר כבר תדעי איך עושים אמבטיה לתינוקת.
ומי את? שאלתי. אני נס (המלה האנגלית nurse נשמעת בדומה למלה העברית נס), שלחו אותי מבית היולדות ללמד אותך לעשות אמבטיה לבתך והנה הגעתי בזמן הנכון. אמרה והלכה לה.

הדירה הראשונה שלנו

בשבת, בבית הכנסת של הדוד, קראנו לבתי שם — אביגיל. בחרנו בשם זה כי הוא דומה לשמו של אבי זצ"ל אביגדור. עברו רק ימים מספר והתחלתי לחפש דירה. מהר מצאתי מה שחיפשתי — דירה זולה, לא רחוקה מבית הדוד.
הדירה היתה בקומת קרקע של בית גדול. היו בה רק שני חדרים גדולים. בחדר אחד היה ברז וכיור ותנור גז. השירותים היו בחצר. החדרים היו מוזנחים, ריקים והרצפה קרשים מגולים. צריך היה למצוא רהיטים ושעוונית לכסות בה את קרשי הרצפה.
הנשים מבית הכנסת של הדוד באו לעזרתי. אחת הביאה לי סל בשביל אביגיל, השניה הביאה עגלה והשלישית עריסה. אכן קיבלה אביגיל מהר את הרהיטים שהיתה זקוקה להם. הריהוט שלנו בא אחרי כן. אשה אחרת שבאה לראות איך אני מסתדרת, אמרה לי כי יש לה במחסן שעוונית ישנה והיא תשלח אותה לי. עוד באותו יום באה מונית והנהג הכניס לדירה שעוונית ישנה, מאובקת ומלוכלכה. השעוונית היתה כבדה מאוד. לא היתה לי ברירה. פרשתי אותה על הרצפה, כרעתי על הברכיים והתחלתי לנקות אותה במים וסבון.
הייתי לבדי עם בתי. בעלי לימד שיעורים בחלקים שונים של העיר. הוא נסע בתחתית משיעור לשיעור וכמעט כל היום לא היה בבית. היה חוזר בערב עייף, ואז אכלנו את הארוחה העיקרית שנשלחה אלינו מבית הדוד.
לשטוח את השעוונית על הרצפות, לגזור אותה ולהתאימה

לגודל וצורת הרצפות היה דבר לא פשוט. מלאכה זו נעשית ברגיל על־ידי מומחים, גם בשביל גבר זו עבודה קשה ואני הייתי חודש אחרי הלידה. עשיתי הכל בעצמי. זו היתה עבודת פרך, אבל לא היתה לי ברירה. לא יכולתי לבקש מהנשים שהכרתי שתעשינה את העבודה הקשה והמלוכלכה. ולשלם למי שהוא לא עלה על דעתי. נכון, לא היה לנו כסף, ובכל זאת היה בטח אפשרי לקחת איש ליום שיעשה זאת בעד תשלום. אבל הייתי כה רגילה לעשות הכל בעצמי, שפשוט לא חשבתי שיש דברים שאסור לי לעשותם.

אחרי ששטחתי את השעוונית בשני החדרים, ניקיתי את החדרים מהאבק שנצטבר, רחצתי את עצמי ושמתי את אביגיל בעגלה — הלכתי ללמד שיעור לגב' בלומנטל. סיפרתי לה כי כבר יש לי דירה אך עדיין אין בה רהיטים. התמלאה היא שמחה ואמרה: מן השמים שלחו אותך אלי! הא כיצד? והיא הסבירה לי, כי אחרי שבתה התחתנה ועברה לגור בצפון־מערב העיר, החליטו ההורים למכור את הדירה שלהם בצפון מזרח ולעבור גם הם לגור קרוב לבת. והיא הוסיפה: כבר קנינו דירה שם וכבר מכרנו את הדירה הזאת ועלינו למסור אותה לקונה ריקה. והבעיה שלנו היא מה לעשות ברהיטים האלה, כי בשביל הדירה החדשה כבר קנינו רהיטים חדשים. והנה את באת ופתרת את הבעיה שלנו. עכשו גם את רואה כי מן השמים שלחו אותך אלי. ומה את צריכה? — אמרתי לה — יש לנו שני חדרים וזה הכל.

זה מצוין — השיבה — מחר אשלח לך רהיטים לחדר האוכל ולחדר המיטות.

למחרת הביאה משאית "רהיטים מפוארים" לשני חדרים. אלה היו רהיטים תוצרת גרמניה מהמאה הקודמת. המיטות היו גדולות וכבדות מעץ, מגולפות בכל מיני גילופים. המזרונים במסגרת עץ עם קפיצים. הכל מוצק וכבד. הארון גם הוא גדול, הדלתות מגולפות והוא היה כה גדול, עד שלהגיע לקולבים הייתי צריכה לעמוד בתוך הארון מעל המגירות שלמטה. הריהוט לחדר האוכל היה באותו סגנון. מזנון ענקי, שולחן גדול ושישה כסאות שמושביהם קרועים.

נהג המשאית התנדב להכניס את הרהיטים לחדרים ולשים אותם במקומות שאמרתי לו. תיכף התחלתי לעבוד, להפוך את החדרים הריקים והמוזנחים לדירת מגורים.
מהסל שהבאתי אתי מיאססי הוצאתי את כלי המיטה, הכרים והשמיכות שקיבלתי במתנה מאחותי חיה. הצעתי את המיטות, כיסיתי את השולחן במפה הרקומה שקיבלתי מחנה'לה, שמתי את הספרים והכלים במזנון. אחרי יום קניתי מושבי עץ וקבעתי אותם בכסאות במקום המושבים הקרועים. עברו רק ימים אחדים והמקום לבש צורה של בית מגורים. הכל היה בסדר, חוץ ממני.

מ ח ל ת י

חליתי, קיבלתי חום גבוה וכאב בשדי. בעלי ז"ל קרא לרופא. הרופא קבע שיש לי דלקת ריאות ופצע בשד, נתן תרופה וציווה לשכב, והבטיח לשלוח אחות שתעזור לי.
אמנם למחרת באה אחות הסביבה district nurse. היא מדדה את החום, שמה תחבושת ואמרה שלא ארד מהמטה, היא תבוא יום יום.
ברור שלא יכולתי להישאר כל הזמן במיטה. הייתי צריכה להניק את אביגיל, להחליף לה את החיתולים, גם לכבס אותם. מבית הדוד שלחו לנו ארוחת צהריים מבושלת, אך היה צריך גם להכין דבר־מה לארוחת הערב. בעלי לא היה בבית רוב היום.
פעם באה האחות ומצאה אותי מכבסת את החיתולים. היא גערה בי, אמרה כי אסור לי לרדת מהמיטה, ויצאה לתלות את החיתולים בחצר.
התלמידה שלי רחל בורנשטין התחתנה בינתיים ועברה לגור בצפון־מערב העיר. היא שלחה את אחותה הלן לראות מה שלומי. הלן באה, הביאה לי לבן וראתה כי עדיין חולה אני. חזרה הביתה וסיפרה לאחותה ושאני עדיין חולה.
למחרת באה רחל בורנשטיין (עכשו קורנבליט) עם ד"ר פישר, חבר התנועה שלנו "בח"ד". הוא בדק אותי ואמר כי אסור

להשאיר אותי בלי עזרה. צריך שיהא מי שהוא שיטפל בי ובתינוקת ושמי שהוא אחר ידאג לצורכי הבית.
שמעה רחל ואמרה: בסדר, אקח אותה אלי. יש לי עוזרת בבית ונוכל לטפל בחולה ולהשגיח על התינוקת. אמרה ועשתה. שניהם שמו את אביגיל בסל שלה, לקחו את החיתולים והבגדים שלה, ועזרו לי להתלבש. נכנסנו כולנו למכונית של ד"ר פישר, והוא הביא את כולנו לביתם החדש של הגברת קורנבליט ובעלה.
אינני זוכרת בדיוק כמה זמן שהיתי אצל רחל. נשארתי אצלה עד שהבראתי וד"ר פישר אמר כי אני יכולה כבר לשוב לביתי. היא טיפלה בי ובאביגיל בבית החדש שלה. הדבר קרה ב"ירח הדבש" של הזוג קורנבליט הצעיר.

החיים אחרי לידת אביגיל

אחרי שהבראתי החזיר אותנו ד"ר פישר במכוניתו לדירה שלנו. חזרתי לעבודתי בבית ולשיעורים שלי. איך לטפל בילדה למדתי מהספר Our Baby שבעלי קנה לי. הוא קרא לספר "השולחן ערוך שלך", כי השתדלתי לנהוג בדיוק כפי שהיה כתוב בו. לפיו היה עלי להניק את בתי אך ורק פעם בארבע שעות, ולא לשים לב אם היא בוכה בין סעודה לסעודה. וכך עשיתי.
בין תלמידי היה גם סני בן החמש, אחיה הקטן של רחל, (סני עכשו פסיכיאטר בחיפה). פעם בחזרו הביתה משיעור אצלי, אמר: לא הייתי רוצה שהגברת שפרבר תהיה אמא שלי, אין לה רחמנות. אביגיל בוכה והיא איננה שמה לב, נותנת לי את השיעור ומניחה לילדה לבכות.
אך יש להגיד כי "השולחן הערוך" שלי צדק. הילדה התרגלה לאכול פעם בארבע שעות והיתה ישנה או משחקת בין יניקה ליניקה.
תלמידה אחרת שלי, בת שמונה, אמרה לאמה: את צריכה לבוא לראות את הדירה של המורה שלי. מעניין מאוד, זה מעין קראוון. בחדר שהם ישנים היא גם מבשלת, מכבסת, מגהצת.

באה לבקר אותי בדירה החדשה הגברת סולטמן, אמו של אברם, התלמיד החביב של בעלי (עכשיו פרופסור בכיר בבר־אילן). כאשר ראתה את ״הריהוט המפואר״ שלנו, שאלה: ומי סידר לך את הדירה? עניתי לה כי עשיתי הכל בעצמי. זה נורא, אמרה. מה נורא? את חושבת כי לא יפה שהניחו לי לעשות הכל לבדי? לא שזה לא יפה — השיבה — זה לא אנושי. הייתי צעירה, מלאה מרץ ובטחון עצמי, שמחתי להתגבר על קשיים ונהניתי כאשר הצלחתי לעשות מה שרציתי.

אביגיל פרחה כשושנה והטיפול בה גרם לי עונג רב.

כשנה גרנו בדירה בצפון לונדון והתפרנסנו משיעורים שלימדנו, בעיקר משיעוריו של בעלי. אך בינתיים התחלנו לדאוג למצב החוקי של מגורינו באנגליה. באנו ברשיון כתלמידי האוניבר־סיטה, והנה חדלנו מלהיות סטודנטים. היה צריך למצוא מעמד אחר שיזכה אותנו לגור בארץ זו.

בעלי התחיל להתעניין להשיג בית כנסת שיתמנה שם כרב באופן רשמי. לא עבר זמן רב ונמצא בצפון־מערב העיר בית כנסת, שקיים שם מניין בשבתות. הם הסכימו למנות אותו לרב שלהם. תפקידו היה לעבור לפני התיבה בשבתות ובחגים, לדרוש בשבת וללמד שיעור במשך שבוע, והתשלום יהיה לירה שטרלינג אחת לשבוע. הרב שפרבר הסכים לתנאים וקבל רבנות זו ועל ידי כך נפתרה הבעיה החוקית של מגורינו באנגליה.

במניין הקטן הזה שהיה ברחוב ברונדסברי מספר 9, היו הגבאים הסנדלר בקר ושני אחים בעלי חנות מכולת. בין המתפללים היו תלמידי חכמים וגם אנשי תרבות כללית. התפלל שם ד״ר ביכלר, המנהל של בית המדרש לרבנים Jews' College ד״ר רבידוביץ, שהיה אחרי כן פרופסור בברנדייס שבאמריקה, ועוד אנשי תרבות. האנשים האלה נהנו מאוד מהדרשות ומה־שיעור של הרב שפרבר ונעשו לידידיו המוקירים אותו. לעומת זאת לא התאימו ביותר דברי הרב לטעם של הגבאים. שלוש שנים כיהן הרב שפרבר בבית הכנסת הזה. אחרי כן הוא קיבל מהגבאים מכתב פיטורין. הדבר אז לא הדאיג אותנו ביותר. ללירה שטרלינג לשבוע לא היה ערך רב בתקציב שלנו. וכאשר נתקבל מכתב הפיטורין מהגבאים רק צחקנו.

לאידך גיסא, עמדה שוב הבעיה של הזכות לגור באנגליה. הדבר סודר כאשר בבית הכנסת שבקריקלבוד הוחלט לפתוח ישיבה לתלמידי תיכון מכיתת הבגרות, שילמדו קצת תורה לפני שהם נכנסים ללימודים באוניברסיטה. בעלי קיבל להורות גמרא שם.

הדירה השניה בצפון־מערב

אחרי שבעלי נתמנה לרב בבית הכנסת ברחוב ברונדסברי שב־צפון־מערב העיר, היינו צריכים לעבור לגור בסביבה. עד מהרה מצאתי דירה מתאימה — שני חדרים ומטבח. החדרים היו נקיים, בית השימוש היה אמנם בחדר המדרגות ומשותף לשלוש הדירות שבבית. לעומת הדירה הקודמת היתה זו דירה טובה. חדרים נקיים, מסוידים בצבע בהיר, הרצפות מכוסות שעוניות חדשות. שמחתי מאוד לתמורה, אך הקושי היה כי החדרים היו קטנים, לא בדיוק מתאימים לריהוט "המפואר" שלנו.
שתי המיטות והעריסה של אביגיל מילאו את חדר המיטות עד אפס מקום. לארון הבגדים לא היה מקום אלא בדלת שבין החדרים, וכדי לעבור מחדר המיטות לחדר האוכל היה צריך ללכת דרך חדר המדרגות. אני הייתי מאוד שמחה לדירה ושיש לה מטבח.
כאשר באה הגברת סולטמן לבקר אותנו בדירה החדשה וכאשר ראתה כמה אני שמחה בה אמרה: "מעולם לא ראיתי אדם שמח כל כך הרבה בכל־כך מעט". למדתי בבית הספר של החיים להודות להי"ת על כל טיפה וטיפה של טובה.

הדירה השלישית

שנתיים לאחר מכן, בשנת תרצ"ז (1937), הייתי שוב בהריון והחלטי לחפש דירה קצת יותר גדולה. למזלי מצאתי מהר באותו רחוב מה שביקשתי. גרנו ברחוב ווינצסטר מספר 8, ובמספר 11 מצאתי דירה בת שני חדרים וחצי עם מטבח גדול ונוחיות בתוך הדירה. לא היה בדירה חדר אמבטיה אבל במטבח היתה אמבטיה עם ברזים למים קרים וחמים ומעל

האמבטיה היה קבוע בקיר קרש שיכלו להוריד על האמבטיה וכיסה אותה והיה מעין שולחן עבודה, כשהרימו את הקרש, יכלו להיכנס לאמבטיה להתרחץ. החדרים היו גדולים ונקיים, הרצפות מכוסות שעווניות. מאחורי הבית השתרע גן יפה ומטופח. הדייר בקומת קרקע היה גנן לפי המקצוע והיה אחראי לטיפול בגן. ההבדל בשכר הדירה היה רק 5 שילינג לשבוע, סכום שהיה ביכולתנו לשלם בקלות.

החלטתי לקחת דירה זו — הדירה השלישית שלנו באנגליה — ועברנו אליה. ונשמתי ברווחה. החדרים היו גדולים וגבוהים, ו"הריהוט המפואר" שלנו נראה שם ממש במקומו.

בדירה זו היה לאביגיל חדר משלה. שם גם קבענו את הטלפון. פעם בלילה, כאשר אביגיל כבר שכבה במיטה, ואני נכנסתי לטלפן, אמרה אביגיל: אמא, זהו החדר שלי, אכן גם בתי הרגישה שעתה יש גם לה פינה משלה.

בדירה זו גרנו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

כדי שבתנו תדע עברית דיברנו בינינו רק עברית. על ידי כך נעשתה דירה זו שלנו גם לפינה עבריה, מעין שלוחה של ארצנו, וכל אחד שבא מהארץ ללונדון ונכנס לביתנו היה מרגיש כאילו הוא עדיין בארץ ישראל.

אביגיל

בתנו אביגיל גדלה ופרחה כשושנה — היא התפתחה יפה בגוף ובנפש. בבית דיברנו עברית ועד שנכנסה אביגיל לגן ילדים אנגלי היא דיברה רק עברית. פעמים רבות כאשר בא אורח לביתנו היתה שואלת: "האורח מדבר עברית".

פעם הייתי יחד אתה בבורמות — עיירת נופש — וקראתי שם לרופא (אינני זוכרת לעצמי או בשבילה) שאל אותה הרופא: Are you a Jewish girl : (אם היא ילדה יהודיה)

ענתה אביגיל: I am a Hebrew girl (אני ילדה עבריה).

אמר הרופא, אם היא ילדה עבריה, למה נתתם לה שם אנגלי? אחרי שנים ספרה לי אביגיל כי במאה הקודמת היה השם אביגיל Abigail נפוץ מאוד באנגליה. אכן חשב הרופא כי זה

שם אנגלי, (הוא כנראה לא היה בקי ביותר בתנ"ך). המלה abigail היתה אז גם זהה עם המילה maid (עוזרת בית).

אביגדור

בג' מנחם־אב שנת תרצ"ז נולד לי בני אביגדור. הברית מילה שלו היה בי' מנחם אב, המוהל היה ד"ר ארטור היימן. הדוד האדמו"ר טברסקי היה צריך להיות הסנדק, אך מכיון שהדוד איחר לבוא נמסרה הסנדקאות לר' אבא בורנשטין ז"ל.
למחרת הלידה הגיעה אלינו מרומניה אחותי הצעירה ממני ליאלי (מלכה) להיות אתי לעזר לי לטפל בילדי.
תיכף אחרי הברית מילה, ואני עוד בבית היולדות, נסע בעלי לבזל בתור ציר לקונגרס הציוני ומשם הוא נסע לברשוב לבקר את הוריו.
הלן בורנשטין (אחותה של רחל קורנבליט) לקחה אותי הביתה מבית היולדות. כי אחותי ליאלי לא היתה עדיין מתמצאת בלונדון וגם לא דיברה אנגלית.
לקחנו מונית ובאנו — אני, הלן והתינוק הביתה. עלינו במד־רגות ורציתי לצלצל בדלת, אך הלן אמרה: חכי רגע, והלכה לה.
מהר חזרה ובידה כיכר לחם. שמה את הכיכר על התינוק ואמרה: עכשו נכנס, והסבירה לי, כי אין להביא תינוק חדש לבית, אלא אם הוא מביא אתו כיכר לחם. זהו כנראה מנהג אנגלי, כי הפתגם האנגלי אומר: Every child brings his own loaf, (כל תינוק מבאי עמו את כיכרו). בבית חכו לי אחותי ליאלי ובתי אביגיל.

אביגיל — התפתחותה בגן

כאשר חזר בעלי הביתה וראה את בנו, אמר: את אביגדור נשלח לברשוב לסבא שילמד שם תורה.
שמעה אביגיל ואמרה: אביגדור הוא עוד קטן איך הוא יוכל לנסוע בכל־כך הרבה רכבות?

אמר לה בעלי : אביגדור צריך ללמוד גמרא אצל הסבא.
ומה כתוב בגמרא של הסבא ?
בגמרא של הסבא כתוב בדיוק אותו דבר שכתוב בגמרא שלי.
— אם בגמרא של סבא כתוב מה שכתוב בגמרא שלך, למה אינו יכול ללמוד פה בגמרא שלך ?
אכן, בגיל שלוש כבר היה לה לאביגיל הגיון בריא,ושכל ישר.
הגברת רחל קורנבליט היתה אומרת : אביגיל מדברת כמו אליסה בארץ הפלאות, Alice in Wonderland.
לפני שנולד אביגדור החלטתי להכניס את אביגיל לגן ילדים.
לא רחוק מאתנו היה גן ילדים אנגלי טוב מאוד. הוא היה שייך לבית המדרש לגננות Maria Grey School. היו בגן עשרים ילד ועבדו בו שלוש גננות־תלמידות של בית המדרש.

בבוקר הראשון שלקחתי את אביגיל לגן אמרתי לגננת שאני רוצה להישאר בגן, מפני שבתי מדברת רק עברית. אולי לא תרגיש טוב בסביבה הזרה שאינה מבינה מה שמדברים בה.
הגננת הסכימה ואני נשארתי. עבר רק זמן מועט ואביגיל באה אלי ואמרה : אמא, לכי הביתה, פה מלמדים רק ילדים ולא אמהות.
כשבאתי בצהריים לקחת אותה, אמרה לי הגננת שלא אדאג, בתי מרגישה טוב בגן ומתמצאת בו יפה.
באחד הלילות, אחרי שאביגיל התחילה לבקר בגן, נכנסתי לחדרה. היא שכבה במיטה ערה. כשראתה אותי שאלה : אמא, מה זה mouse ? השבתי לה, ואזי הסבירה לי : היום הם שרו בגן : Hickery dickery dock, the mouse ran up the clock והיא המשיכה : חשבתי, מה זה שהולך למעלה על השעון, ולא ידעתי. את חושבת כי זה היה עכבר ? ילדה בת שלוש שוכבת לה במיטה ומשתדלת לפענח מה שהיא שמעה ששרו בגן ולא הבינה.
הגן הזה על־יד בית המדרש לגננות, היה גן מצוין. הם שלחו לי בכל שלושה חודשים דוחות על התפתחות הילדה. הדוחות עדיין נמצאים אתי. בלטו בהם קווי האופי היסודיים של בתי — כוח ההסתגלות לסביבה החדשה, כושר התבוננות, גישה

רצינית, כוח של ריכוז המחשבה, הפעולות שלה הן אטיות ומחושבות.
פה בקיצור תוכן הדוח שקבלתי מהגן. אביגיל עובדת טוב, ובלתי תלויה באחרים. היא תמיד שקועה במעשה. הידיעות הכלליות שלה הן טובות מאוד. היא מעונינת בכל שקורה סביבה, מתבוננת בשקט לראות מה עושים ואיך עושים. היא אוהבת לעזור ומשתתפת בצער של כל אחד הנמצא במצוקה.
בגן זה למדה אביגיל כשנה וחצי מקיץ תרצ"ז ועד פרוץ מלחמת העולם בשנת תרצ"ט.
היא אהבה מאוד ללכת לגן, היא למדה שם לדבר אנגלית טובה וסגלה לעצמה נימוסים יפים.
בכל יום כאשר חזרה מהגן היתה מספרת לי מה שלמדה שם.

ביאת אמא ופולי ז"ל

כפי שהזכרתי, לפני לידת אביגדור עברנו לדירה המרווחת שם גרה גם אחותי ליאלי (מלכה). בקיץ שנת תרצ"ט בא ללונדון מוינה קרוב של בעלי מילו שפרבר וגם הוא גר בביתינו עד שבאו ההורים שלו מווינה והוא עבר לגור יחד אתם.
באותה שנה הגיעו אל לונדון מיאסטי גם אמא ואחותי הצעירה פולי (ברכה פרל) ז"ל. אמא באה מסיבת מחלה ופולי באה אתה.
אמא סבלה במשך שנים רבות מאבנים בכליות. עוד בהיותה באודסה נותחה בכליות. לפני המלחמה החמירה המחלה. הרופאים ביאסטי קבעו שיש לנתח, אבל הם הסטו לבצע את הנתוח.
אחותי הבכורה — חיה הורוביץ בקשה שאתיעץ עם הרופאים בלונדון. היא שלחה לי את תוצאות הבדיקות. מסרתי את המסמכים לד"ר אלברט, קרוב המשפחה, שעבד בבית חולים והוא התיעץ עם המומחים שם והם אמרו כי הם מוכנים לנתח. אמא באה ללונדון ונתקבלה תיכף לבית החולים היהודי. הנתוח בוצע בהצלחה וכעבור זמן קצר יצאה אמא מבית החולים ובאה לגור עם בתה אצל אחיה האדמו"ר יעקב אריה

טברסקי זצ"ל. אמא התאוששה מהר ולא היה אפשר להכיר בה שעברה נתוח קשה. גם אחותי ליאלי (מלכה) עברה אז לגור יחד עם אמא ופולי אצל הדוד, הרב טברסקי.
הבנות מצאו מהר עבודה. ליאלי שלמדה משפטים ביאסי והוסמכה לעריכת דין קבלה עבודה אצל עורך דין.
פולי, כימאית אנליטית, קיבלה עבודה בבית חרושת לתחמושת בעירת Slough ע"י לונדון. היא היתה נוסעת שמה בכל בוקר וחוזרת בערב לבית הדוד בלונדון.
היא הצליחה בעבודתה עד כדי כך שהתחילו לשגר אליה מתכות גם מבתי חרושת אחרים לבדיקה נוספת.
נמצא, שהיינו שוב כולנו יחד אמא והבנות. האחיות שמחו מאוד לחיות ולעבוד באנגליה, הן למדו אנגלית בשעורי ערב, קלטו את השפה ושלטו בה מהר.
אבל על התענוג לחיות באנגליה העיבו השמועות הנוראות על מה שקורה ליהודים באירופה, על ההשתוללות של המטורף הגרמני ביהודים שם.

פרוץ המלחמה

כל זמן שהיטלר, ימח שמו, השתולל ביהודים שתק "העולם החופשי". אבל כאשר הוא התחיל לפלוש ולכבוש מדינה אחרי מדינה, התעוררה אנגליה לפעולה של הצלת עצמה. ראש ממשלת בריטניה, צ'מברלין, ניסה לקנות את שלום ארצו במחיר של צ'כוסלובקיה. הוא נפגש עם המטורף הגרמני וחזר מגרמניה ובפיו הבשורה "שלום בימינו". היה זה שלום לזמן קצר מאוד. החיה בלעה את הטרף שהניחו לה לטרוף, והמשיכה לתור אחרי טרף נוסף. סכנת המלחמה הלכה וקרבה לאנגליה. בראש השנה תרצ"ח (1938) נקראה האוכלוסיה באנגליה לקבל מסיכות נגד הגז המרעיל.
זכור לי היטב ליל ראש השנה זה. אחרי תפילת מעריב הלכנו ישר מבית הכנסת לקבל את המסיכות. במקום החלוקה היה המון רב. קיבלנו מסיכות בשביל בעלי ובשבילי ואמרו לנו שתהיינה מסיכות גם בשביל ילדים, אלא שהן עדיין תוך

התעשייה. חזרנו הביתה מלאי פחד לגורל הילדים.
עברה אך שנה מימי ״השלום בימינו״ ובלגיה, הולנד וצרפת נכבשו על־ידי היטלר, ימח שמו. הוא הודיע ברדיו כי מהר ישמיע קולו מווסטמינסטר. באנגליה נפלה הממשלה של צ׳מברלין, ונבחרה ממשלה חדשה שבראשה עמד צ׳רצ׳יל. צ׳רצ׳יל קרא לעם האנגלי לקום למלחמה ולשים קץ לשלטון התועבה של המטורף הגרמני, המציף את אירופה בדם ומחזיר את העולם לימי עבדות, אכזריות והשפלת צלם אלוקים שבאדם.
העם הבריטי נענה — הגברים גויסו לחזית, הנשים גויסו לעבודה בבתי החרושת לחימוש. תעשיית התחמושת היתה קדחתנית. עבדו בה 24 שעות ביממה בשלוש משמרות.
אלה שלא נשלחו לחזית קיבלו עבודת שמירה בערים. בעלי זצ״ל לא גויס לחזית כי לא היה נתין בריטי, אך הוא קיבל תפקיד־שמירה נגד הפצצות. בלילות היה עליו ללכת למרכז העיר, לעמוד שם על גג אחד הבתים הגדולים ולכשיראה פצצה מעל הגג עליו לתפוס אותו לפני שיתפוצץ ולזרוק אותו לתוך דלי החול המוכן על הגג.
אבל השומרים שהיו שם יחד אתו היו אומרים לו כי מוטב שילך לישון. הם יעשו את העבודה הזאת יותר טוב בעצמם. הם החליטו כי התפקיד הזה לא בדיוק מתאים לו.
לפני ראש השנה תרצ״ט (1939) באה פקודה לכל בתי הספר, שעל כל התלמידים לצאת בפיקוח צוות המורים מלונדון לערי השדה. באותו יום חזרה אביגיל מהגן ואמרה לי: אמא, תכיני לי ילקוט ושימי בו סבון, מברשת שיניים, מגבת, פיז׳מה וכמה שמלות, כי מחר הגן ייצא יחד עם כל הילדים חוץ ללונדון.
אחרי שאביגיל שכבה לישון ישבתי ותפרתי לה ילקוט. הייתי מבולבלת ולא היה לי ברור איך יפלו הדברים, מה יהיה המצב ומה עלי לעשות.
יותר מאוחר נכנסתי לחדרה של אביגיל וראיתי שהיא לא ישנה. שאלתי אותה: למה אינך ישנה? אמרה: אמא, תשימי לי בילקוט גם צלחת של חלב וצלחת של בשר, הלא המורה שלי לא יהודיה ואינה יודעת על כשרות ולא תיזהר בין חלב לבשר. גם יין לשבת וגם חלה לשבת תשימי לי.

דבריה של בתי כאילו הסירו איזה כיסוי מעיני. הדברים נעשו תיכף הרבה יותר ברורים לי. חשבתי: את צודקת בתי החכמה, המורה לא תדע על כשרות. אכן אין את יכולה לנסוע עם ילדי הגן. הרגעתי את אביגיל שלי, אמרתי לה שתישן והכל יהיה בסדר. החלטתי כי אני בעצמי אצא עם הילדים מלונדון.
אין אני זוכרת איך הכרתי את הגברת ברנברג, אחותו של נורמן בנטוויץ. ידעתי כי יש לה בית ספר עם פנימיה. טלפנתי אליה ושאלתי אם אני יכולה לבוא עם הילדים לבית הספר שלה, והיא אמרה לי: הבית שלנו מלא ילדים פליטים מספרד, אך בואי, איך שהוא נסתדר. ארזתי במזוודה חפצים של אביגיל ושל אביגדור, גם כמה דברים שלי, וכאשר בעלי בא אמרתי לו מה שהחלטתי והוא הסכים אתי.
למחרת נסעתי עם אביגיל ואביגדור לבית הספר של הגב' ברנברג שבברצ'נגטון.

ברצ'ינגטון

בבית הספר של הגברת ברנברג היתה פנימיה למספר ילדים לא גדול. זה היה בית ספר אריסטוקרטי, הילדים היו ברובם ממשפחות משכילות עשירות, את הבית קיבלה היא כנראה ירושה מאביה, איש דתי. בבית היה מקווה טהרה, ריקה ממים בזמן שאני באתי.
הגברת ברנברג, בוגרת אוקספורד, היתה אשה בעלת השכלה כללית רחבה, אך ידיעותיה ביהדות היו דלות מאוד. היא לא היתה נגד הדת; להפך, יחסה אל הדת היה חיובי. בבית הספר הזה לימודי יהדות פשוט לא היו קיימים. בעיית הכשרות נפתרה מאליה, כי המוסד התנהל על טהרת הצמחונות.
הגעתי למקום לפני ראש השנה. ילדי בית הספר לא ידעו דבר וחצי דבר על החג ועל הימים הנוראים. שאלתי את הגברת ברנברג, אם אני יכולה לשוחח עם הילדים על ראש השנה ועל יום הכיפורים. היא ענתה כי תשמח מאוד אם אעשה כך.
אספתי את הילדים וסיפרתי להם, כי בראש השנה שלנו קובע השם בשמים את גורלו של כל אחד ואחד מאתנו לשנה הבאה

לפי התנהגותנו. לכן אנו מתפללים ביום זה להשם שיסלח לנו את עוונותינו ויכתבינו לשנה טובה ואנו גם מחליטים לא לחטא כדי שנהיה ראויים לחסד השם. לפיכך נוהגים לשלוח זה לזה כרטיסי איחולים לשנה טובה. עשינו משחק כרטיסים, הילדים כתבו עליהם ברכות למי שרצו ושמנו את כרטיסי הברכות בתיבה. ילד אחד היה דוור. הוא הוציא את הכרטיסים מהתיבה ומסר כל אחד מהם לפי הכתובת. המשחק מצא חן בעיני הילדים.

אחרי כן סיפרתי לילדים על השופר. דיברתי עם הגברת והיא סידרה שיבוא אדם ויתקע בשופר.

הילדים החלו להכין את עצמם לקראת החג.

באותו ראש השנה הייתי אני החזנית. תרגמתי וקראתי לפניהם תפילות אחדות מהמחזור. מעטות היו התפילות שהתפללתי אתם אך שמתי בהם את לבי. הגברת ברנברג התרשמה הרבה מהתפילה שלי והביעה לי את תודתה. אחרי כן בא התוקע ותקע בשופר.

אחרי ראש השנה עוד הספקתי לשוחח עם הילדים על עשרת ימי התשובה ועל יום הכיפורים.

הגברת ברנברג ביקשה שאשאר עוד ימים אחדים ואכניס עוד מרוח היהדות לבית הספר. אבל אני קיבלתי בינתיים ידיעה מבעלי שהוא קיבל עבודה עם ילדים פליטים מגרמניה בגריך קסטל שבווילס והוא מחכה שאבוא עם הילדים שמה. לפני יום הכיפורים נסעתי עם הילדים שמה.

בזמן שהייתי עם הילדים בבית הספר בברצ'ינגטון, ביום ג' לחודש דצמבר 3.12.39, הודיעו ברדיו כי פרצה המלחמה, ותיכף התחילו האזעקות. בבית הספר היה קיים מקלט עמוק עוד מימי מלחמת העולם הראשונה.

כאשר נשמעה האזעקה הראשונה ירדנו למקלט ותיכף שמנו על פנינו את המסיכות (כך היו ההוראות). לאור הנרות (חשמל לא היה במקלט) נראינו כולנו כמין בריות משונות. אביגדור הביט סביבו, מצא את עצמו באיזה מקום חצי אפל, ופרץ בצעקות של פחד. לשווא ניסיתי להרגיע אותו, הוא המשיך לצעוק ולבכות. זה הרגיז את כולם ולא עלה על דעתי להוריד

את המסיכה. עדיין לא ידענו מה מותר ומה אסור לעשות, הילד צעק ובכה כל הזמן עד שנשמע ה־all clear (אזעקת הארגעה), הורדנו את המסיכות ועלינו לבית.
בבית עשינו משחק עם המסכות. שמתי אותן על פני ועל פני הילדים, שמנו והורדנו אותן עד שהילד התרגל והן לא עוררו בו יותר פחד.
כאשר באה האזעקה בפעם השניה, אמר אביגדור: אמא, שימי את המסיכה ונרד לנרות שבת.
הזמן הקצר ששהינו בברצ'ינגטון היה נעים לאביגיל. היא תיכף הסתגלה לסביבה החדשה, התיידדה עם הילדים הקרובים אליה בגיל. היתה נכנסת לכיתה א' יחד עם הילדים ושמעה את השיעורים שלהם. הגברת ברנברג התייחסה אליה בחיבה. לאביגדור היו הימים האלה קשים. פריחה פשטה עליו פתאום — פניו וכל גופו התכסו באבעבועות. קראתי לרופא והוא הרגיע אותי. הוא אמר כי הפרחיה היא רק תוצאה של איזה מאכל שלילד יש אלרגיה נגדו, זה אינו מידבק וזה מהר יעבור.
ברם, הגברת ברנברג דאגה. היא אמרה, יבואו ההורים של הילדים והם יחששו שמא הפריחה מידבקת. מוטב שאצא עם אביגדור את הבית, היא תמצא לי חדר בעיירה. וכך עשתה. עוד באותו יום עברתי עם אביגדור לגור בחדר שבעיירה. הייתי באה עם הילד לארוחות. אך היינו מקבלים את האוכל לחוד, לא בשולחן שכולם אכלו. הדבר הרגיז את אביגדור, הוא לא היה רגיל שבידלו אותו לרע. כעס והתחיל להשתולל — זרק את הכלים מהשולחן — מכה ככל שהגיעה ידו.
אביגיל ניסתה להרגיע את אבידור. היא דיברה אליו, ליטפה אותו, אך הילד באמת סבל. ניסיתי לצאת אתו לטייל בעיירה, אך באו האזעקות, לקחתי אותו על זרועותי ורצתי אתו למקלט. הימים האלה היו מעין טרגדיה בחיי הילד בן השנתיים, הרגיש והמפונק.
בזמן שהייתי עם הילדים בבית הספר בברצ'ינגטון פרצה המלחמה ונשאר בעלי בלונדון. בפרוץ המלחמה הוא החליט לצאת מהדירה (שהיתה שכורה). הוא העביר את הרהיטים שלנו למוסך בבית הדוד הרב טברסקי. את הספרים וכלי הפסח ארז

בארגזים ואחסן אצל ידידים והוא עצמו עבר לגור אצל הדוד. תיכף התחילו בלונדון ההפגזות, והוא, יחד עם משפחת הדוד, ישבו בחדרים למטה בזמן שבחוץ התפוצצו פגזים.

בעלי התחיל להתעניין להשיג עבודה. הישיבה שנפתחה על־יד בית הכנסת בקריקלבוד, שהוא היה מלמד שם, נסגרה, כי כל התלמידים בה היו בגיל בית הספר ויצאו מלונדון. הוא חיפש עבודה שתפרנס וגם אפשרות להשתלב במאמץ המלחמה או בשיקום הפליטים הרבים שהגיעו מגרמניה. כעבור ימים מספר מצא בעלי תעסוקה כפי שחיפש. באותם הימים התחילו להגיע לאנגליה קבוצות ילדים שהצליחו להוציא ולהציל מהתופת שלאירופה.

בין הילדים הפליטים היתה קבוצה בת 150 בנים ובנות בני 14—18 ממשפחות דתיות עם המדריכים שלהם, שרצו בחיים דתיים. ועד הפליטים מצא בשבילם אכסניה בארמון ״גריך קסטל״ באברגילי שבווילס, שבעל הארמון, הלורד דונדנלד, מסר לוועד כדי לשכן שם פליטים.

מה״מזרחי״ פנו אל בעלי וביקשו ממנו לקבל על עצמו את האחריות לחינוך הקבוצה. היה בהצעה הזאת בדיוק מה שבעלי ביקש לעשות באותה תקופה ובנסיבות דאז. הוא הגיע ל״גריך קסטל״ לפני ראש השנה, ובעשרת ימי התשובה נסעתי עם ילדי להצטרף אליו.

גריך קסטל

במקום החדש מצאתי ארמון נהדר, בנוי בסגנון ארמונות של ימי הביניים — מוקף חומה עם מגדלי תצפית, הארמון התנשא על גבעה מול הים האירי. סביבו השתרעו כרי דשא מטופחים וחורשות קטנות. המראה מפסגת הגבעה היה מרתק ביופיו.

נכנסתי לארמון — חדרים ואולמות חסרי רהיטים. הרצפות, שסילקו מהם את השטיחים, הן קרשים גסים ללא צבע; ברזים ללא מים זורמים; הארמון ללא חיבור לרשת החשמל. מכונת דיזל היתה מייצרת את החשמל לארמון. בימי המלחמה לא פעלה המכונה מחוסר דלק. מסיבה זו גם לא פעלה ההסקה

המרכזית. גם המשאבה שהיתה מזרימה את המים לברזים היתה משותקת.
פקודת ההאפלה דרשה כיסוי החלונות בלילות. בהעדר וילונות צבעו את החלונות בצבע שחור, והחדרים חשכו אף ביום. והריהוט — מיטות ומזרונים ממין שנמצא בקסרקטין, במקום ארונות מזוודות מתחת למיטות.
חדר האוכל היה באולם מפואר, חלונותיו גדולים, אך חשוכים, תנור שיש עשוי לתלפיות ללא אש, שולחנות וספסלים מעץ לא צבוע. לתאורה שימשו פנסי נפט קטנים, שהיו מטלטלים ממקום למקום. המטבח היה במרתף. רצפתו אבנים אפורות. תנור גדול, העשוי להסקה בפחם — מפני המחסר בפחם הסיקו בעצים והם היו מעלים פיח. הארובה היתה מעשנת. חושך, טחב ועשן מלאו את המטבח.
בתי השימוש, שהיו משמשים את משפחת הלורד בת שש נפשות ואת עשרים העובדים שבארמון, נסתמו תיכף כשבאו למקום מאה וחמישים הצעירים ומדריכיהם. פשוט ריחפה סכנת מגיפה. בעת מצוקה זו התיר בעלי לפתוח את הסתימות בראש השנה, בתנאי שהעבודה תיעשה על־ידי מתנדבים. התנדבו הבחורים הכי טובים והמדריכים.
בנסיבות אלה היו צריכים המדריכים לשקם מאה וחמישים בנים ובנות בני 14—18 ולכונן אורח חיים מסודר לתקופת זמן בלתי ידועה.
החיים בחברה זו אורגנו לפי דוגמת הקבוצה. סדרן העבודה, המדריך הכשרוני ביותר דוד גרניק ע״ה, היה מפקיד את כל אחד ואחד מהצעירים והצעירות על תפקיד קבוע למשך חודש ימים. הבנים המבוגרים עבדו עבודה חקלאית במשקים בסביבה. ובזה מילאו את מקומם של האיכרים שגויסו לחזית. היו בין הבנים שעבדו בשירותים של העיריה. הבנות עסקו בעבודות הבית — במטבח, בניקוי החדרים, במכבסה, במחסן ובמתפרה לתיקון בגדים.
ככה היה חצי היום לעבודה והחצי השני ללימוד. היו לימודי קודש, עברית, היסטוריה, וגם לימודים כלליים.

החיים בגריך קסטל

המדריכים היו אנשי תרבות, בעלי השכלה כללית, אנשים דתיים מדקדקים במצוות, אך לא בני תורה — מסוג תורה ודרך ארץ שבגרמניה. כמעט כולם היו ציונים אך לא דיברו עברית. ראש צוות המדריכים, ארווין זליגמן, היה איש עדין מאוד, בעל נפש פיוטית, צייר ואיש של תרבות כללית. הוא היה מגדיר את עצמו: אני עם־הארץ משכיל.

היו בחברה זו כמה צעירים וצעירות מבוגרים מעט, והם היו רובם ככולם אנשים יקרים שהשפעתם על הנוער היתה ברוכה. מקבוצה זו הכרתי יותר את הבנות. הן היו בעלות דתיות כנה ומוסריות גבוהה. היתה להן הרגשת אחריות כלפי הנוער, ומוסר העבודה שלהן היה לדוגמה לצעירים. מהן שהיו בעלות מקצוע. רבקה אלתרמן היתה אחות מנוסה, והיתה דואגת וחרדה לבריאות הנוער שבארמון. היא דרשה שלמות מהעובדים אתה, אך ראשית כל הפגינה שלמות בעבודתה היא. לוטה מלגרום (עכשו שפירא) — מומחית למשק הבית, בעלת תכונות נפש מעולות גם היא בדתיות התמימה והכנה שלה, בשלימות עבודתה, בתכונה האסתטית שהיתה בכל מה שעשתה. בהלי־כותיה התרבותיות נסכה מרוחה הטובה לחיי החברה. זלי נויפלד, מרים קנגסהפר, קרו גרסון — מדריכה מנוסה ועוד ועוד היו באורח חייהן לדוגמה לנוער הצעיר.

הנוער הצעיר גם הוא היה חומר אנושי יקר. היתה בהם מהתמימות והרצינות של היהדות הדתית שבגרמניה. הבנים ידעו להתפלל וידעו תורה, מי יותר ומי פחות. היו ביניהם בעלי כושר אינטלקטואלי, בעלי חוש אסתטי ומגמות תרבו־תיות. היה להם חן נעורים וטהרת הנפש. אך מוסר עבודה ואחריות חברותית היה צורך להקנות להם. היה נחוץ לחנך אותם לחיי חברה.

הבנות והבנים המבוגרים יותר היו מקבלים את העבודות הכי קשות. הם עבדו במטבח, במחסן, במכבסה, בסנדלריה ובמת־פרה. במטבח שימש טבח מומחה אבל רבקה אלתרמן היתה עוזרת על ידו. העבודה במטבח היתה נעשית באפלה, בטחב

ובעשן. גם העבודה במכבסה לא היתה קלה — כיבסו במים קרים.

תפקידי אני ב"גריך קסטל" היה אם־הבית. בארמון היו חמישים חדרים, הרבה פרוזדורים והרבה מדרגות. לא היה זה עניין קל לשמור על הנקיון כאשר הבנים באו מהעבודה בחוץ והיו נכנסים במגפיים מלאים בוץ.

לעזרתי עמדו בנות מספר. הייתי צריכה להפקיד כל אחת ואחת מהן לנקות מקום קבוע. אינני חושבת שהבנות אהבו אותי ביותר, וגם היו ביניהן שבתחילה מאסו בעבודתן. הרבה פעמים מצאתי את כלי הנקוי מפוזרים, העבודה בלתי עשויה והבת איננה. הייתי הולכת לחדרה ויש שמצאתי אותה יושבת בחדר וקוראת מכתב מההורים. לא היה קל עלי לאמר לה: הניחי את הקריאה ולכי לעשות את עבודתך. קרה שהייתי יושבת ומשוחחת קצת עם הבת, לשמוע את דבריה על בית ההורים, וקרה שהייתי צריכה להסביר לה כי תפקידה חשוב ועליה לעשותו בזמן. אבל החינוך למוסר העבודה נעשה בעיקר על ידי הרב שפרבר, ששיחותיו אף בתחום זה נכנסו יותר ללב הבנים והבנות. במשך הזמן למד הנוער להעריך גם תפקידים אלה כחשובים והיו מתחרות זו בזו להראות כי מילאו את תפקידן באופן מצויין.

שני בנים היו ב"שירות תמידי". עליהם היתה מוטלת החובה לעשות דברים שהשעה דרשה. הם היו גם אחראים לתאורה — היו צריכים למלא את הפנסים נפט, לתקן את הפתילות שלא יעלו עשן ופיח. הבנים האלה, חיים שפלר ואריך רופר, פניהם היו ברגיל קצת שחורים מהפיח. חיים שפלר הוא עכשו תלמיד חכם מופלג ומתמטיקאי בעל שיעור קומה, ואריך רופר הוא סוחר חשוב ואב לשלושה בנים הלומדים בישיבה בישראל.

לא נהניתי הרבה מתפקידי, שעיקרו היה אחריות לנקיון. אחרי זמן קצר עבדתי במחסן, ובאותו זמן גם לימדתי לבנות עברית. לבסוף התרכזתי לגמרי בעבודת ההוראה ובה הצלחתי יפה, והבנות רובן ככולן ביקשו ללמוד אצלי. לקבוצה יותר מבוגרת נתתי גם קורס בפסיכולוגיה של אדלר. גם מהרצאות אלה נהנו הצעירים והצעירות.

בזמן שהייתי עסוקה בתפקיד בארמון השגיחה תמיד אחת הבנות על אביגיל ואביגדור.

אביגיל ואביגדור

כאשר באתי לגריך קסטל היתה אביגיל בת חמש ואביגדור בן שנתיים. את אביגדור כולם אהבו ונהנו לטפל בו. באביגיל היו הבנות מעוניינות פחות.

חובת הלימודים בבית הספר חלה באנגליה מגיל חמש. ובכן, רשמתי את בתי לבית הספר היסודי שבעיירה, מהלך עשרים דקות מהארמון.

אף־על־פי שהיה הבדל גדול מאוד בין גן הילדים בלונדון ובין בית הספר בעיירה ווילס, השתלבה אביגיל תיכף בבית הספר החדש ולא היו לי שום בעיות אתה. בבית ספר זה למדו גם את שפת המקום, וולש Welsh. חובת לימוד שפה זו חלה רק על בני העיירה ויתר הילדים היו פטורים ממנו. רק את ההימנון שרו בכל בוקר בוולש. אביגיל למדה מהר לשיר את ההימנון בוולש, ובכל פעם היתה חוזרת באוזני על מלה שקלטה בשפת המקום, וזה שעשע אותה.

את אביגדור פינקו הרבה בארמון. הוא היה הילד הקטן היחיד בחברה, ילד יפה מאוד בעל תלתלי זהב, פעוט מדבר עברית יפה ובכלל מלא חן. כולם בחברה נמשכו אליו והיה ילד השעשועים. כשאביגדור נכנס לחדר האוכל הפנו כולם את פניהם אליו, בת צחוק נראתה על פני הכל, כאילו חדרה קרן אור לחדר. לפעמים זה הציק לו ופעם הוא אמר: כשאהיה גדול אומר לכולם לכו לכם עזבו אותי.

לעומת היחס לאביגדור היה היחס לאביגיל אדיש פשוט לא התעניינו בה. יש לשער שזה גרם לה הרגשת נחיתות, אך משום מקום לא קנאה, והיא אהבה את אביגדור מאוד.

אני הייתי עסוקה בעבודתי, ומכיוון שאביגיל מעולם לא דרשה תשומת לב, לא שמתי הרבה לב אליה. בגדיה היו או יותר מדי קצרים או יותר מדי ארוכים. חשבתי: עוד יש לה זמן להיות אלגנטית, לא יזיק לה אם היא לא כל כך לבושה יפה עכשו.

זו היתה טעות מצדי. ילדה צריכה להיות יפה ולבושה יפה כדי להתחבב על האנשים סביבה.
אי־תשומת הלב שלי גם גרמה לה שהיא נעשתה רשלנית בהופעתה. עמדתי על טעותי כשבאה מרגוט בלום, ילדה כבת ארבע־עשרה, לטפל בילדי (אחרי כן בלונדון אשת מרצה בפסיכולוגיה ומנהלת גן ילדים מצויין). היא תיכף שמה לב לאביגיל, לקחה את בגדיה למתפרה לקצר או להאריך אותם, סיפרה את שערותיה ובבת אחת ראיתי שינוי לטובה בילדתי. מרגוט התקשרה אל אביגיל וניסתה ללמוד ממנה עברית. בתי נעשתה גם יותר בטוחה בעצמה, יותר חברותית ויותר שמחה. הדבר גרם שגם הבנות האחרות החלו להתעניין בה, ובעיקר בקשו את עזרתה בשפה העברית. היו שואלים אותה איך אומרים מלה זו או אחרת בעברית. על־ידי כך הרגישה בתי את עצמה יותר קרובה לבנות, וזה גם עשה אותה ליותר עצמאית.
את ארוחת הצהריים וארוחת הערב אכלנו בחדר האוכל עם כל החברה. את ארוחת הבוקר אכלנו בחדרנו. בכל בוקר הייתי יורדת למטבח ומביאה משם את מנות הלחם והדייסה בשבילנו. את המים לתה הייתי מבשלת בחדר שלנו על הפרימוס.
ראתה אביגיל מה שאני מביאה ואמרה לי: את אינך מביאה די אוכל לעצמך, אני ארד וארא שתקבלי די אוכל. כך עשתה. התחילה היא יורדת בכל בוקר ומביאה מהמטבח את ״המנות״ ודאגה שתהיה מנה טובה בשבילי.
אכן תשומת הלב והטיפול במראה החיצון עשו את בתי יותר שמחה, יותר חברותית ויותר עצמאית. והכל הודות למרגוט בלום.

פועלו של בעלי בגריך קסטל

בעלי שימש בארמון כרב, כמורה, כמדריך וכאיש יחסי ציבור. יום יום היו שאלות הלכה שהרב היה צריך לעסוק בהן ולהשיב עליהן. כך, למשל, הבנים שעבדו בחקלאות אצל האיכרים היו צריכים לצאת לעבודה השכם בבוקר. הם היו צריכים להתפלל ולאכול ארוחת הבוקר לפני שיצאו לעבודה. לא יכלו להתפלל

לפני זריחת החמה שאינה מקדימה בימי החורף באנגליה — ואחרי התפילה כבר לא היה זמן לאכילה. אכן התיר להם בעלי לאכול לפני התפילה. לבנות במטבח נתן הרב שיחות על הכשרות. גם לבנות שבמחסן הוא הסביר כי עליהן לשים לב למה שמזמינים, שיהא בדברים הכשר ועוד ועוד.

עיקר עבודתו החינוכית היתה בהוראה — הוא לימד שיעורים בתנ"ך, גמרא ומחשבת ישראל. כדרכו תמיד בהוראה הוא הצליח לעורר חשק וסקרנות בלימודי קודש. אצל אחדים החשק הפך להתלהבות, הם דרשו ללמוד יותר ויותר, דרשו ישיבה. השיעורים שלו תמיד נמשכו יותר מהזמן הקצוב להם. כעבור כמה חודשים החליט בעלי להקים בארמון "ישיבה". חיפשו ומצאו בשטח הארמון עוד בניין ריק ובו כמה חדרים. הבניין עמד על פסגה שממנה ראו את הים. היה קבוע עליו שלט (באנגלית) : לו הים, הוא עשהו. בבניין זה קבעו את הישיבה.

מספר לא גדול של צעירים שוחררו מכל עבודה ובילו את כל היום בלימוד גמרא. אחרי חודש חזרו בנים אלה לסדר העבודה הרגיל, ולישיבה באה קבוצת אחת.

עד מהרה דרשו גם הבנות ישיבה, ואכן כעבור זמן קצר סודרה "ישיבה" גם לבנות. הן אמנם לא למדו גמרא אבל למדו תנ"ך, פרקי אבות וכו'.

בבית הכנסת עברו הבנים לפני התיבה, קראו בתורה ואת ההפטרה לפי התור. פעם לפני תשעה באב הכין את עצמו אחד הנערים לקרוא את מגילת איכה. שמעו זאת בחברה ואמרו לו, כי המנהג הוא שהרב קורא בעצמו את המגילה. ראה בעלי כי הנער מאוכזב ואמר להם, שהוא מעדיף כי הנער יקרא. אמר הלה : יקרא הרב, אחרי כל הוויכוחים כבר אבד לי כל התענוג של קריאת איכה.

חיי החברה בארמון

האווירה בארמון היתה תרבותית — התקיימו שיחות בנושאים שונים, בפילוסופיה ובספרות. בעיקר נסבו השיחות על ארץ ישראל — צורת החיים בה, הבעיה הערבית, הקיבוץ ורכוש

פרטי, ובכלל דמות המדינה העתידה לקום. השיחות והוויכוחים נמשכו לפעמים עד אחרי חצות.
הנוער בארמון קיבל מוועד הפליטים שישה פניס דמי כיס לשבוע. במשך זמן רב התנהל ויכוח בין החברים איך לנהוג בדמי הכיס — כרכוש פרטי וכל אחד יקנה לעצמו משחת שיניים או בול, ואולי יותר נכון להכניס את הכסף לקופה משותפת שתספק לחברים את הדברים הנחוצים.
יתכן כי אלה שדרשו קופה משותפת הם עכשו חברים בקבוצים ואלה שרצו ברכוש פרטי מהם פקידים בלונדון, באמריקה, בתל־אביב ואולי הם סוחרים עשירים במקומות שונים. וביניהם גם אנשים נדיבים, התורמים תרומה לארץ ולגולה.

הצנע בימי המלחמה

הצנע באנגליה בימי המלחמה היה חמור. קיבלנו בקבוק חלב לאיש לשבוע. הירקות היו בצמצום. פירות לא היו כלל. לא קל היה להאכיל מאה וחמישים צעירים וצעירות, שחלקם עבדו בחוץ והיה להם תיאבון מצוין. רק לחם ותפוחי אדמה היו בשפע. לשבת היו מבשלים שק תפוחי אדמה ומכינים מהם סלט והבנים והבנות אכלו את הסלט בכמויות נכבדות. ברם, למרות הקור והצנע כמעט שלא היו בחברה שלנו מקרים של מחלות חמורות. היה לנו בארמון רופא מצוין, ד״ר הנדלר (אחיו של אריה הנדלר), ואחת הבנות שימשה על ידו כאחות. נתמזל מזלנו שהיה רופא במקום.
שני החדרים שגרנו בהם היו למעלה למעלה בארמון. אחד מהם היה חדר עגול והאור אליו חדר דרך חלון בתקרה. באמצע החדר עמד שולחן ועליו פרימוס להרתחת מים לתה או קפה. לאביגדור היו אופניים והוא אהב מאוד לרכוב עליהם בחדר סביב לשולחן. כאשר אביו לא היה בחדר היה הוא אומר ״לאבא מפריע שאני נוסע ומרעיש, אך לך לא מפריע ולי לא מפריע, אז אני יכול לרכוב בחדר סביב״. פעם, כאשר בישלתי דבר־מה על הפרימוס ואביגדור נסע על אופניו סביב לשולחן נפל הפרימוס והנפט נשפך על ראש הילד, וברגע אחד היה

כל הראש שלו להבת אש, עד שעטפתי את ראשו וכיביתי את האש נכוו כל פניו. לקחתי אותו תיכף לרופא והוא טיפל בכווייה. — העפעפיים היו מודבקים, את הפה לא יכל לפתוח. במשך שבוע היו כל פניו חבושים והוא שתה באמצעות קשית. מובן שהילד קיבל תרופות להרגעת הכאבים. חייתי בפחד שלא ישארו חס ושלום צלקות מפצעי הכויה. עברו כמה שבועות עד שהילד החלים מהפצעים, ובחמלת השם לא נשארו שום סימנים.

הרב כאיש יחסי צבור

הימים היו ימי מלחמה עם גרמניה. העם האנגלי נרתם כולו למאמץ המלחמה — לחימה בחזית ועבודת יומם ולילה בעורף בבתי חרושת לתחמושת. והנה הופיעו צעירים וצעירות דוברי גרמנית המתגוררים בארמון ועוסקים מי־יודע־במה. תושבי המקום התייחסו אל הנוער שבארמון בחשדנות ואף באיבה. היה הכרחי להסביר בסביבה את מצב הדברים ולהראות להם את דמותה האמיתית של החברה, בארמון, אבל היתה בעיה איך לעשות זאת.

הרב שפרבר ניסה להתקרב לתושבי המקום. כדי לסלק את חשדנותם נכנס הוא לבית המרזח, ישב שם שעות וניסה לקשור שיחות עם באי המקום — אך ללא הצלחה. הוא נשאר זר להם, ואף עורר חשד שמא הוא מרגל.

אז החליט הרב לפעול בדרך אחרת. התחיל לבקר אצל אנשי הכמורה המקומית, היה משוחח אתם ואצלם הוא מצא יותר הבנה. עלה בידו להחדיר בהם הכרה כי החברה הנמצאת בארמון היא נגד גרמניה לא פחות מאשר האנגלים. בביקורים האלה נוצרו גם יחסי ידידות בין הרב ואחדים מאנשי הכמורה. הכומר הקתולי אף נתן לרב במתנה ספר בתיאולוגיה.

המקרה עם הכומר

בתקופה זו קרה מקרה שקירב מאוד את אחד הכמרים לרב. המעשה שהיה כך היה.

באחד הביקורים בביתו של כומר אחד, איש כן וצנוע, ביקש הלה מהרב שיעזור לאשתו. הוא סיפר כי הם משפחה של פציפיסטים, ולהם בן יחיד וגם הוא פציפיסט וסירב להתגייס לצבא. לפיכך הוא גויס לצי המסחרי. הוא נוסע כל הזמן באניות וגם תכופות חוזר לאנגליה. כל פעם שהוא באנגליה הוא בא לבקר את ההורים, אם רק לשעות מספר. הם מצפים לביקור שלו יום יום. כאשר הם יוצאים את הבית, הם משאירים את המפתח בחוץ בתקווה שימצאו אותו בביתם כשיחזרו.

והנה כבר עבר זמן יותר מהרגיל, והבן לא בא ולא שמעו ממנו ואין הם יודעים מה קרה לו. האם חלתה מרוב דאגות. היא שוכבת כל היום במיטה מבלי יכולת לתפקד. לכן ביקש הכומר מבעלי שיכנס ויראה את אשתו, אולי יעלה בידו להרגיע אותה ולהשיב את רוחה.

הם נכנסו לחדר המיטות. האשה שכבה ללא כל תנועה. אמר לה הכומר: אורח בא אלינו, הוא רב יהודי, איש דתי העוזר להרבה סובלים, הוא רוצה לדבר אתך. האשה פרצה בבכי מר. אז פנה אליה בעלי ואמר לה: אל תדאגי, בנך חי, שלום לו, הוא מהר יבוא אליכם. לכשיבוא בואו יחד אתו אלי. האשה פתחה את עיניה בתמיהה, הביטה סביב בהשתוממות. הדברים שנאמרו בבטחון גמור כאילו הזרימו בה זרם של חיים ופניה לא היו לה עוד.

בשובו אמר לי בעלי: אינני יודע מה קרה לי אמרתי דברים שאי אפשר לדעת מה תהיה השפעתם, אך לא יכולתי לעשות אחרת. ברגע שראיתי את האשה ביאושה, הרגשתי שכך עלי לדבר.

לא עברו אלא ימים אחדים ואחד הבנים בא לחדר שלנו ואמר: למטה מחכה כומר אחד עם המשפחה שלו והוא אומר כי עליו לראות את הרב.

בעלי ירד וראה את הכומר, אשתו ובנם. הם ספרו כי מהר אחרי שהרב עזב את ביתם הופיע הבן. עכשו הם באו להודות לרב על הבשורה הנבואית, שהוא חנן אותם בה והפיח בהם רוח חדשה.

כל העניין הזה נראה פלאי. דברים רבים דומים ראיתי אצל

מו״ר בעלי ז״ל. היה אומר דברים והם נתקיימו. עברו שנים רבות והוא אמר לי: רק עכשיו אני מבין, כי כאשר איש באמת מרחם על ברייה של הקב״ה, אם זה יהודי או לא יהודי, רחמיו של השם מתפשטים בעולם והאיש נעשה שותף לרחמיו של הי״ת, אף אם הוא איש פשוט.

הטקס לזכר ליל הבדולח

בעלי חשב על דרכים נוספות לסלק את חשדנותם של התושבים הסובבים אותנו. ביום השנה לליל הבדולח החליט בעלי לערוך טקס אזכרה לחורבן בתי הכנסת בגרמניה. הוא הזמין לטקס את כל הכמרים ואת נכבדי המקום שיש להם השפעה בסביבה. בעלי הלך אישית להזמין את כל המוזמנים. כולם הבטיחו לבוא. הכומר הקתולי היסס תחילה מחשש שהטקס דתי ולכן השתתפותו אסורה עליו. בעלי אמר לי כי זוהי רק מסיבת אזכרה ומותר לו לבוא.

כל המוזמנים באו לטקס. מקהלת הנוער שרה ניגונים מתאימים, ואחרי כן התיישבו הכל על הרצפה לאות אבל ובעלי קרא פרק ממגילת איכה. בסוף הטקס נאם הרב על הטרגדיה הנוראה של העם היהודי באירופה, דיבר על הבנים והבנות שאבד להם ביתם ומי יודע אם הוריהם עדיין חיים, או הושמדו, במחנות המוות של היטלר. הוא סיים את דבריו בפתגם האנגלי ״ביתו של אנגלי הוא ארמונו״ (castle — ארמון, וגם מבצר) והוסיף: קל להפוך בית לארמון, אך לא קל להפוך ארמון לבית.

הטקס עשה רושם חזק על הבאים והשיג את המטרה — יחס תושבי המקום אל הנוער שלנו השתנה מהקצה אל הקצה.

לידת בני דניאל

בתקופת גריך קסטל נולד לנו בננו דניאל שיח׳.

כאשר גליתי שאני הרה הצטערתי, הרגשתי כחוטאת חשבתי האם נכון להביא לעולם ילד יהודי כאשר הילדים היהודים

נהרגים, עד שנזכרתי שגם משה רבנו נולד בתקופה של הגזרה "כל הבן הילוד היארה תשליכהו".
בתחילת ההריון המשכתי לעבודה בהוראה ואחרי כן שחררו אותי מחובת העבודה ויכולתי להתמסר יותר לילדי.
ביום הכפורים צמתי והרגשתי טוב, אבל אחר צאת החג כאשר טעמתי דבר מה תקפו אותי כאבים: הרופא שבארמון ד"ר הנדלר קבע שאלה הם צירי לידה והוא נסע אתי במכונית לריסין שם הזמנתי לי מקום בבית החולים, כי באברגילי לא היה קיים בית חולים.
באנו לריסין, נכנסנו לבית החולים והשכיבו אותי במטה. בלילה הסתלקות הכאבים ובבוקר שחררו אותי מבית החולים. החלטתי לא לשוב לגריך קסטל אלא להמתין בריסין ללידה.
בריסין שכרתי לי חדר מעל בית מרזח. על כירת גז שבחדר בשלתי לי את הארוחות ואת המים לתה. הרב ז"ל היה בא תכופות לבקר אותי. טילנו יחד בשדות ונהנינו מהנוף החורפי היפה, גם היה טוב להיות קצת הרחק מהעבודה והבעיות שבחברה. בד' מרחשון, עת שהרב בא לבקר אותי התחילו צירי הלידה. הרב ליוה אותי לבית חולים וחזר לגריך קסטל. כעבור שעות אחדות נולד לנו הבן. זו היתה לידה קלה וכאשר טלפנו לגריך קסטל היתה זו הפתעה לבעלי ולחברה.
הברית מילה היה בגריך קסטל, הסנדק היה הרב אונטרמן זצ"ל שבא במיוחד מליברפול. בחברה חגגו בשמחה את לידת הבן — עשו ארוחה חגיגית שרו ורקדו.

החתונה של אריה הנדלר ושל דוד גרניק

שתי חתונות חגגנו בארמון, מלאות שמחה, קישוטים וסעודה לתפארת, של אריה הנדלר וכלתו ושל דוד גרניק וזלי נויפלד.
זכורה לי החתונה של אריה הנדלר. החברה קישטה יפה את חדר האוכל והכל היה מוכן לחופה. בשני צדי המדרגות המפוארות המוליכות לרחבת הארמון עומדות בנות לבושות בגדי

לבן ונרות דולקים בידיהן. הכלה יושבת בראש המדרגות ומחכה לחתן שיבוא לכסות אותה בהינומה. הכל מחכים לחתן והוא אינו מופיע. לבסוף הולך אחד הבחורים לחפש את החתן. זה נמצא באחד החדרים שקוע בשיחה עם אחד מבני הארמון. לבחור זה היתה בעיה, והוא רצה לנצל את ההזדמנות שאריה הנדלר נמצא בארמון, כדי להתייעץ אתו בבעיה שלו. כנראה שכחו שניהם כי כבר הגיעה השעה ללכת לחופה.

החתונה השניה היתה של המדריך דוד גרניך עם החניכה זלי נויפלד.

דוד היה סדרן העבודה בחברה, בחור מלא חן, יפה ועיניו חייכניות וכולם אהבו אותו. זלי — בת צעירה חמודה, חברה טובה, נעימת הליכות, תמימה בדתיותה, טובה ואהובה על החברות. החברות חסכו מדמי הכיס המעטים שלהן וקנו לכלה מתנה יפה, שרו ורקדו והשמחה היתה רבה.

אחרי החתונה עבר הזוג הצעיר לגור בדירה קטנה בקרבת הארמון. דירה זו היתה פחות קרה, פחות אפלה ויותר ביתית. זה היה זוג מאושר, אך רק לזמן קצר. עברו רק חודשים אחדים ודוד התחיל קודח ומשתעל. הרופא קבע שמתפתחת שחפת. דוד הועבר לבית חולים בליברפול. זלי היתה נוסעת תכופות לבית החולים, ותמיד חוזרת בלב שבור. זו היתה שחפת דוהרת. המצב התדרדר מהר. הקץ היה קרוב.

הרב שפרבר החליט כי צריך שדוד יתן גט לאשתו הצעירה, שלא תהיה זקוקה לחליצה. בלילה קר ומושלג ברוח וכפור נסעו הרב שפרבר והאדון שמיד (האפסנאי של הקסטל) לבית החולים בליברפול. הם מצאו את דוד בהכרה מלאה. הרב דיבר אתן שיתן גט על תנאי, הסביר שאם יבריא בעזרת השם יהיה הגט בטל, והוסיף שיש דעה כי הדבר הוא סגולה להחלמה.

אם דוד ידע את מצבו ורצה לעזור לזלי שלא תהיה זקוקה לחליצה אחרי פטירתו, או אם הוא חשב שאולי זה לטובתו — סגולה להחלמה, מכל־מקום, הוא עשה מה שביקשו ממנו בשקט נפשי.

לבעלי גרמה נסיעה זו עגמת נפש רבה, אבל הוא חשב כי זאת חובתו כלפי האשה הצעירה.

לא עבר זמן רב ודוד נפטר בבית החולים שבליברפול. זלי באמת שוב התחתנה, אחרי שנים.

אדון שמיד

בגריך קסטל היה יהודי אנגלי ושמו אדון שמיד. לפי השכלתו היה עורך דין. הוא בא מרקע לא דתי. אביו היה סוציאליסט שבא לאנגליה מרוסיה לפני שנים רבות, ועדיין האמין במרקס ואנגלס. אדון שמיד היה האפסנאי שבארמון. למרות הרקע הלא דתי שבו חונך, הוא השתלב יפה בחברה שבארמון — היה איש טוב וישר וחבר טוב. הוא היה עושה את הקניות בשביל החברה וגם היה מנהל את המשא ומתן עם ועד הפלי־טים. היה בקיא במנהגים ודרכים שבאנגליה, והיה מצליח מדי פעם להוציא מוועד הפליטים קצת יותר כסף או דברים נוספים בשביל החברה שבארמון.

לפני חג הפסח הוא נסע במכונית שלו יחד עם קרו גרסון, שעבדה אז במחסן, להזמין מצרכי מזון לחג הפסח. בדרכם עבר על הכביש עדר עזים. כדי שלא לפגוע בעזים הפנה אדון שמיד את המכונית לצד הכביש. המכונית התגלגלה ונפלה למורד, התהפכה, והתחילה בוערת. כאשר הוציאו את הנוסעים מהמכונית הבוערת והעבירו אותם לבית החולים בליברפול, מצאו כי קרו היתה פצועה קל — כמה צלעות שבורות, אך אדון שמיד היה במצב אנוש. כעבור זמן קצר הוא נפטר.

מרכזי הכשרה

בסוף החורף של שנת תש״א דרש הלורד שיחזירו לו את הארמון. מפני שלא נמצא מקום שיוכל לאכסן את כל החברה שבגריך קסטל הוחלט להקים גרעיני הכשרה במקומות שונים באנגליה ולהעביר אליהם את החברים מגריך קסטל עם המדרי־כים. גרעיני הכשרה נוסדו בברומסגרוב, בקינסלי, בס״ט סף, ע״י מנצ׳סטר ועוד. בכל המקומות האלה עבדו הבנים חצי יום אצל האיכרים עבודה חקלאית וחצי יום היה קודש ללמוד.

הבנות ניהלו את משק הבית וגם כן השתתפו בלימודים. אחרי חג הפסח שנת תש״א עברה המשפחה שלנו לגור בס״ט אסף. גם שם היה מרכז הכשרה. הרב נסע ממקום למקום, נתן שיעורים, סדר שיחות, יעץ והדריך את החברים בלמודיהם דאג לחנוכם והשגיח על התפתחום.

אחרי חדשים אחדים בס״ט אסף עבר הרב לגור במנצ׳סטר משם היה לו יותר נוח להיות בקשר עם גרעיני ההכשרה ואני המשכתי לגור בס״ט אסף. שכרתי לי דירה של שני חדרים עם מטבח בבית אשה אנגליה שבעלה היה מגויס ונמצא בחזית והמשכתי לגור עם הילדים בס״ט אסף.

את אביגיל רשמתי בבית הספר היסודי שבעיר (יותר נכון בעיירה) זו. בתי השתלבה תיכף בבית הספר החדש ולא היו לי שום בעיות אתה. האופי השקט, הצנוע והגמיש שלה עזרו לה להתמצא בכל מקום שהגיעה.

אביגדור, אף־על־פי שעדיין לא היה בן חמש, גם כן נתקבל בבית הספר, כי בימי המלחמה קיבלו בערי השדה את הילדים מלונדון גם הצעירים יותר. בבית הספר בס״ט אסף היו פליטים הרבה מליברפול, וביניהם היתה משפחה שילדיה היו נגועים במחלת עור מידבקת. בשנים כתיקונן לא היו מרשים לילדים כאלה לבקר בבית הספר עד שיבריאו. אבל מכיוון שילדים אלה היו פליטים, היה בית הספר חייב לקבל אותם.

ילד ממשפחה זו היה בכיתה של אביגדור. המורה הושיבה את הילד הזה לחוד ופקדה על הילדים שלא לשבת על ידו ולא לשחק אתו בהפסקות עד שהוא יבריא ממחלתו.

אביגדור, בחוש הצדק והחמלה שלו, חמל על הילד הבודד, הלך יחד אתו הביתה והתיידד אתו. התוצאה היתה שהוא נדבק במחלה והדביק בה גם את אביגיל ואת דניאל.

בס״ט אסף היתה פנימיה פרטית יהודית לילדים מליברפול. הפנימייה היתה תחת הנהלתו של הרב גוטליב ורעייתו ע״ה. בפנימייה זו עבדה במטבח רבקה אלתרמן, אחת מהבנות של גריך קסטל. היתה זו שכנות טובה בשבילי בשנה שגרתי עם הילדים בס״ט אסף ובעלי ע״ה היה במנצ׳סטר.

העבודה של הרב שפרבר כרב הפליטים מנצ'סטר תש"א—תש"ה

שנת תש"א כרוכה היתה בהרבה נסיעות לרב. הוא נסע מגרעין לגרעין, לימד שיעורים ונתן שיחות. הנסיעות האלה בחורף לא הוסיפו בריאות לבעלי שהיה רגיש לקור ולטחב והצטנן בקלות. הוא גר במנצ'סטר במוסד לילדים פליטים. בסוף החורף הוא הצטנן ולקה בדלקת ריאות והעבירו אותו לבית חולים. הוא לא רצה להודיע לי על מחלתו, כי ידע שאין לי עם מי להשאיר את הילדים ואם אבוא עם הילדים לא אוכל לעשות דבר. לפיכך הוא הודיע על מצבו לאחותי ליאלי (מלכה רבינוביץ), שגרה אז עם משפחתה בבירמינגהם. אחותי נסעה תיכף למנצ'סטר, ראתה את המצב והחליטה כי הגיע הזמן שאבוא לגור שם ואוכל להשגיח על בעלי, שיהיה לו בית ממש לכשיצא מבית החולים.

אחותי שכרה לנו דירה במנצסטר וטלפנה אלי והודיעה לי על מצב הדברים, ומסרה לי את כתובת הדירה שהיא שכרה בשבילנו. החלטתי לנסוע תיכף עם הילדים למנצ'סטר.

בסוף הקיץ של שנת תש"א ארזתי את חפצינו ושלחתי אותם יחד עם ארגזי הספרים שלנו ברכבת למנצ'סטר לדירה שאחותי שכרה בשבילנו. ולמחרת בבוקר השכם, עת שבחוץ עוד היה חשוך שמתי את אביגדור ודניאל בעגלה, לקחתי אתי רק מזודה עם החפצים ההכרחיים וצידה לדרך, ויחד עם אביגיל ואסתר — חברה מגרעין ההכשרה שהתנדבה ללוות אותנו למנצ'סטר ולעזור עד שנסתדר — הלכנו ברגל לתחנת הרכבת, ונסענו למנצ'סטר. שם ירדנו מהרכבת ובאוטובוס הגענו לדירה. הדירה היתה יפה, בית מודרני, הרצפות מכוסות שטיחים מקיר לקיר. במטבח תנור חשמלי לבשול. בחדר המגורים תלוי על הקיר שעון יפה. הדירה יפה אך ללא רהיטים. מהר אחר שבאנו לעיר הגיעו מהרכבת גם החפצים שלנו. הוצאתי מהארגזים כלי בישול ובישלתי ארוחה חמה.

בלילה הוצאתי את כלי המיטה וסדרתי לכולנו משכב על הרצפה ושכבנו לישון.

למחרת התחלתי לחשוב איך להשיג ריהוט הכרחי — שולחן, כסאות ומיטות.
בימי המלחמה לא היה אפשר להשיג רהיטים חדשים. רק לקראת סוף המלחמה, היו אלה שיכלו להוכיח שחפציהם אבדו בהפגזות, מקבלים מהממשלה תלושים לקניית ריהוט הכרחי. אכן, הבעיה שלי היתה למצוא מקום שבו מוכרים רהיטים ישנים. התקשרתי בטלפון עם הגברת מנדל (גיסתו של ברי מנדל, מזכיר המזרחי), תיארתי לה את מצבי וביקשתי ממנה לבוא ולעזור לי להסתדר בעיר זו שאינני מכירה אותה. היא תיכף באה ואמרה לי שהיא יודעת על חנות לרהיטים משומשים ותלך אתי שמה. ואם נקנה — שאלתי אותה — איך נביא אותם אל הדירה? הלא אי אפשר למצוא משאית בימי המלחמה. גם לזאת יש לה עצה טובה: היא מכירה ירקן שבא בכל שבוע ממשקו העירה. מחר הוא יבוא בעגלתו והיא תבקש ממנו לעשות את ההובלה. לא בזבזנו זמן. נסענו באוטובוס לחנות. מצאנו בחנות מה שביקשנו — שתי מיטות גדולות של ברזל עם מזרונים וגם מיטות קטנות לאביגיל ואביגדור.
חזרתי לדירה והנה חזר בעלי מבית החולים. בישלתי ארוחה וערכתי את "השולחן" על תיבת הספרים הגדולה, ועל ארגזי הספרים היותר קטנים התיישבנו לסעודת הצהריים. בשעת הארוחה הגיעו אלינו אורחים — הרב קופל רוזן ז"ל וייבדל לחיים הרב ד"ר אלטמן, רבה של מנצ'סטר. הם ראו את הסידור המעניין שבדירה ואמרו לנו שלא נדאג, הם ימציאו לנו שולחן וכסאות.
גם באותו לילה ישננו על הרצפה. לא היה כל כך רע, כי הרצפה היתה מכוסה שטיחים. למחרת בבוקר באו הגברת מנדל עם הירקן שהביא בעגלתו את המיטות שקנינו. האיש הטוב הוריד את המיטות מעגלתו והתנדב להכניס אותם לדירה. הוא העמיס את הדפנות של המיטות על גבו והביא אותם לפתח הבית, והנה הפתעה — אין הפתח די גדול להעביר דרכו את הדפנות הגדולות והרחבות מברזל. הירקן טרח, ניסה שוב ושוב — הכל לשוא. אין ברירה — אמרה הגברת מנדל — יש להחזיר את המיטות לחנות ולחפש שם מיטות יותר קטנות.

הירקן הטוב שוב שם את הרהיטים בעגלה שלו והביא אותנו ואת המיטות חזרה לחנות. חיטטנו בין החפצים הישנים ובסופו של דבר מצאנו שתי מיטות יותר קטנות. הן אמנם לא היו זוג אבל היו שוות במידה. שוב חזרנו עם הירקן. אך הפעם הוא הצליח להעביר את המיטות דרך הפתח לדירה ללא כל קושי. במיטות אלה ישננו עד שעלינו ארצה בשנת 1971.
באותו יום הגיעו גם שולחן ושני כסאות שהרב רוזן מצא אצל מי שהוא בשבילנו. למחרת בא שוב הרב רוזן ובשורה בפיו: יש לו עוד ארבעה כסאות והם כמעט חדשים. לא עבר זמן רב והדירה שלנו במנצ'סטר לבשה צורה של בית נעים.

הסדור במנצ'סטר

הסתדרנו במנצ'סטר מהר. אביגיל ואביגדור נתקבלו לבית ספר יסודי ממשלתי והרגישו שם טוב. בהתחלה היה אביגדור מתאונן ואומר: איך רוצים הם שאוכל לקרוא אנגלית כשהם אינם שמים נקודות? אחר כך התאוננה המורה שלו ואמרה לי: הבן שלך רוצה לכתוב דוקא מימין לשמאל. כאשר הסברתי לה כי הוא כבר יודע לכתוב עברית, התמלאה התפעלות שילד כה צעיר כבר יודע לכתוב בעוד שפה. כעבור שנה נפתח במנ־צ'סטר גן ילדים יהודי. דני היה בו מהתלמידים הראשונים. שלוש שנים גרנו במנצ'סטר משנת תש"א עד תש"ה. בתקופה זו קיבל הרב שפרבר עבודה בעסק של גיסו, ר' מכל'ה רבינוביץ בעלה של לאלי שגר אז בבירמינגהם שהיא מרכז תעשייתי. בימי המלחמה הפכה תעשיית המקום לתעשיית חימוש. גיסנו יסד שם בית חרושת לפרטים בשביל כלי תחמושת — ברגים, מסמ־רים וטבעות ועוד. תפקידו של בעלי היה לקבל הזמנות לפריטים אלה, והוא הלך ממפעל למפעל ומבית חרושת למשנהו לקבל את ההזמנות.
לרב שפרבר, שתמיד היה עסוק בלימוד תורה ובחינוך, היתה תעסוקה זו עבודה מסוג חדש לגמרי, עבודה שמעולם לא הוכשר לה. פתאום היה עליו להסתכל בציורי מכונות ולהחליט אם בורג זה, טבעת זו, מסמר זה מתאימים ובאפשרותו לספקם.

נראה אמת, כי מי שיכול להבין את הגמרא יכול להבין כל דבר שבעולם.

עבודת הרב בהתנדבות

באותן שנים היה בעלי פעיל מאוד בעבודה החינוכית־תרבותית ובעזרה לנערים פליטים מגרמניה — והכל בהתנדבות. הוא היה מבקר במוסדות יהודיים וגם במוסדות יהודיים ללא יהדות, ועשה הרבה למען הנוער הנמצא שם.

בבית ילדים אחד פגש הוא בנערה צעירה בת 15 או 16 ובשלוש אחיותיה הצעירות ממנה שבאו ממשפחה דתית. הנערה סבלה מהחינוך הפרוידיאני של מנהלת המוסד, שניסתה לעקור מלב הילדות את האמונה בהי"ת. הילדה היתה מבולבלת. המנהלת "הנאורה" הספיקה להכניס ספקות דתיות בנפש הנערה, שהרגישה אחראית לחינוך האחיות הצעירות, והיא עצמה היתה מבולבלת, נפחדת וכמעט חולה.

הרב יצא לטיול עם הילדה. בשעת הטיול סיפרה לו הבת על הבעיות, הספקות ועל הפחד והרגשת האשמה שבלבה. הוא שמע, דיבר אתה והסביר לה את התפילה: "אלוקי, נשמה שנתת בי טהורה היא". ככה בטיול זה, בשיחה על התפילה, הצליח הרב ליישב את הספקות שבלב הצעירה, להחזיר לה את האמונה התמימה, להסיר מנפשה את הרגשת הפחד והאשמה — והיא חזרה מטיול זה שקטה יותר, בריאה יותר בנפשה.

מובן שהרב טיפל בהצלחה בהעברת האחיות האלה למוסד דתי. בזה הצליח הרב להחזיר לאותה נערה, לא רק את האמונה שלה, אלא גם את בריאות נפשה.

והנה מעשה שאירע במוסד אחר לבנות. במוסד זה רוב החניכות התאקלמו באנגליה והיו להם חברים וחברות, נפגשו והתכתבו עמהם.

ביניהם היתה נערה אחת מבוגרת יחסית, לא יפה ביותר ולא חברותית שהרגישה בודדה. היתה מנותקת מהחברה, גם לא קיבלה מכתבים והדבר גרם לה הרגשת נחיתות ובושה.

כדי להקל על עצמה — התחילה לכתוב מכתבים ושלחה אותם לעצמה. כנראה היתה מנהלת המוסד קוראת את המכתבים שהגיעו לבנות וגילתה את הדבר. מאיזו סיבה שהיא החליטה המנהלת שהנערה אינה שפויה בדעתה, וסידרה עם הרופא הפסיכיאטר שיעבירו את הבת הזאת לבית חולי נפש. הכל היה מוכן לכך, ובעת ביקורו של הרב שפרבר במוסד נודע לו הדבר.

הוא דיבר עם הנערה, שוחח אתה וראה שהיא בריאה בנפשה, רק בישנית ובודדה. הרב פנה אל המנהלת, דיבר אתה והיא אמרה שהרופא הפסיכיאטר הוא שהחליט והוא כמובן מבין יותר טוב. אז הלך בעלי לרופא ושאל אותו: ומה אתה יודע על הרקע של הבת הזאת? איך הוא מסביר את עניין המכתבים. בסופו של דבר אמר הרב לרופא, שאם הוא לא יבטל את כתב האשפוז הרב יתבע אותו למשפט על העברת נערה בריאה לבית חולי נפש. הגזירה בוטלה. הנערה עברה למוסד דתי, כעבור זמן נישאה והקימה משפחה בריאה ומאושרה, והיתה כותבת לרב שפרבר.

העבודה החברתית של הרב ז"ל ולמודיו

במנצ'סטר נרשם בעלי באוניברסיטה במחלקה ללמודים שמיים Dept. of Semitic Studies. הלמודים שם גרמו לו עונג רב. ברור שהוא תיכף התבלט בידע הרב במקורות העבריים והארמיים. המחקר בספר הושע או איוב היה בשבילו תגמול ותענוג אחרי ההתרוצצויות במרכזי תעשיית החמוש.

תקופה זו היתה גם פוריה מאוד בעבודתו החינוכית־תרבותית שהיתה כולה בהתנדבות.

הבית שלנו נעשה למקום הפוגה ונחת לנוער הפליטים מגרמניה המנותקים ממשפחותיהם. הם היו באים אלינו בשבתות אחרי הצהרים. בדירה שלנו היו שני מוסכים מחוברים (נראה שמי שגר בדירה לפנינו היו לו שתי מכוניות). העמדתי לאורך שני הגרז'ים שלחן ארוך וספסלים. הבנים והבנות ישבו ושמעו דברי תורה מפי הרב. למרות הצנע הצלחתי להגיש להם כוס תה

ועוגות שאפיתי. שרו את הזמירות של הסעודה השלישית המלאות כמיהה ונהנו מהאווירה של קדושת השבת וחמימות ביתית.

פעם, כאשר כולם ישבו סביב לשולחן, השמש כבר נטתה לערוב, בגרז'ים פשטו דמדומים, הרב שקע במחשבות והחברה המתינה בשקט להמשך דברי התורה, נשמע פתאום מתחת לשולחן קול דק: "מזמור לדני" בלחן של "מזמור לדוד" — זה היה בני דניאל בן השלש. כאשר ראה כולם שותקים החליט להזכיר להם שכבר הגיע זמן לשיר "מזמור לדני".

דניאל בכלל נהנה הרבה ממסיבות בביתנו בשבתות, והיה בטוח שלסעודה שלישית באים כל היהודים שבעיר אלינו.

כאשר נפתח בעיר גן־ילדים עברי ודניאל בא שמה ראה שיש שם שלש גננות — את שתים מהן את חנה'לה שיינוביץ (עכשו חלה'לה ירט) ויהודית כהן (עכשיו יהודית ון־מנץ), הוא הכיר את השלישית הוא לא הכיר ונגש אליה ואמר לה: את לא יהודיה. כאשר היא מחאה על כך, חזר הוא ואמר: את לא יהודיה את אינך באה אלינו בשבת.

*

אביגיל אהבה מאוד את בית הספר שלה. זה היה בית ספר יסודי ממלכתי טוב והיא התקדמה בו יפה, והצליחה בלמודיה ונהנת מהם. אך כאשר הייתי שואלת אותה אם היא תלמידה טובה ומצטיינת בכיתה, היתה עונה, יש בכיתה תלמידות טובות ממני, אני תלמידה רגילה. זו היתה הענוה הטבעית של בתי הצנועה, אצילת הנפש.

אני ידעתי שהיא תלמידה מצוינת. ראיתי באיזה חשק ובאיזה דיוק היא מכינה את שיעוריה. ואמנם, בסוף שהותנו במנצ'סטר כאשר אביגיל היתה בת 10—11 וניגשה לבחינות כניסה לתיכון, היתה היא היחידה בין תלמידות בית הספר שלה שקיבלה מלגה לכניסה לתיכון המפורסם Manchester Grammar School for Girls. היא היתה הרבה יותר מתלמידה רגילה. באותה שנה, (תש"ה—תש"ו), החלטנו לחזור ללונדון, לכן לא יכלה בתי להתחיל את לימודיה בתיכון שבמנצ'סטר. אזי המליצה

מנהלת התיכון בעיר וגם ועדת החינוך המחוזית שלפי תו־צאות הבחינות ראויה אביגיל להתקבל לתיכון הדגול בלונדון North London Collegiate School. היא אכן נתקבלה וקבילה מלגה לבית ספר מצויין זה.

גם אביגדור הצליח מאוד בלימודיו בבית הספר היסודי. בגיל שבע הוא כבר קרא, כתב ודיבר אנגלית יפה ועשירה. כשהלכתי אתו בגיל זה לרשום אותו לספריה, אמרה הספרנית כי הוא יותר מדי צעיר בכדי לשאול ספרים מהספריה. אז הוא אמר לה: תני לי ספר ותראי שאני קורא ומבין מה שאני קורא. הספרנית השתכנעה.

אביגדור התעניין הרבה במתרחש בעולם. הוא ידע על השואה ועל סירוב האנגלים לתת ליהודים כניסה חופשית לארץ ישראל. והגיב לפי חוש הצדק המפותח שלו. במנצ'סטר גרה על ידינו משפחה שהיתה להם מטפלת לילדים מאירלנד. היא אהבה מאוד את אביגדור, וכשיצאה לטייל עם ילדי המשפחה לגן העירוני ביקשה לקחת גם את אביגדור אתה.

פעם כשנסעו הביתה באוטובוס, עמד על ידם חייל אנגלי במדים. הביט עליו אביגדור ואמר בקול רם: זה חייל אנגלי, הוא נלחם נגד היטלר ואנו נלחמים יחד אתו, אך כאשר ננצח את היטלר ונגמור את המלחמה נגד הגרמנים, אז נילחם נגדו, נילחם נגד האנגלים שאינם נותנים ליהודים להיכנס לארץ ישראל.

שנות מגורינו במנצ'סטר היו טובות לבעלי ולילדינו. הרב נהנה מאוד מלימודיו באוניברסיטה וקיבל תואר M.A. זו היתה גם תקופה פוריה מאוד בעזרה שהוא נתן לנוער מגרמניה ובעבודה החינוכית ביניהם. הרבה מהם זוכרים עד היום את העזרה הרוחנית והתורה שלמדו מהרב שפרבר.

אני לימדתי את אביגיל ואביגדור לקרא ולהתפלל בסדור, ואחרי כן למדו תורה מאביהם. אביגיל קבלה שעור מאביה כל השנים שהיתה בבית.

חיי אני במנצ'סטר

בשבילי תקופה זו לא היתה קלה. כשבאנו לעיר התנדבה אחת הבנות ממרכז ההכשרה (שהיתה קודם בגריך קסטל) אסתר

מרגושס — נערה בעלת לב זהב — לבוא אתי ולעזור לי להס־תדר במקום החדש. היא הסכימה להשאר אתנו זמן מה. כש־אמרתי לה שאשלם לה, וקבעתי סכום די קטן כמשכורת, אמרה לי אסתר: מה אעשה בכל כך הרבה כסף? היא היתה עוד רגילה בשישה פניס דמי כיס שבהכשרה.

אבל לא עבר זמן רב והציעו לה עבודה במשפחה טובה מאוד, במשכורת הרבה יותר גדולה והיא עברה לעבוד שם. אחריה לא היתה לי עוזרת אחרת בבית.

הילדים היו עוד קטנים. הייתי צריכה לקחת אותם בבוקר לבית הספר, בצהריים להביא אותם הביתה לארוחה ולהחזירם שוב לבית הספר. כי היה זה בית ספר ממשלתי לא יהודי. את הקניות הייתי צריכה לסדר ביום, כי בערב היתה האפלה והיה קשה מאוד ללכת בחושך.

זכור לי פעם שהלכתי עם שלושתם לקנות באחת החנויות הגדו־לות. החשמל דלק בחנות כל היום, כי החלונות היו מואפלים בדרך קבע באותה תקופה. הסתובבתי בחנות והילדים הש־תעשעו במדרגות הנעות ולא הרגשתי כי העריב היום. כשיצאנו מהחנות היה כבר חושך גמור. בקושי גדול הצלחנו למצוא את דרכנו לאוטובוס. בתחנה חיכו אנשים רבים ועד שהגיע תורנו לעלות כבר היה האוטובוס מלא והנהג רצה לסגור את הדלת. התחננתי לפניו להכניס אותי עם הילדים, אך הנהג אמר כי אי אפשר. אז התנדבו זוג לצאת ולתת לנו את מקומם. כש־הגענו לתחנה שהיינו צריכים לרדת מהאוטובוס שוב היתה זו משימה קשה למצוא את הדרך עד הבית שלנו.

החיים באנגליה לא היו קלים בימי המלחמה. קרה פעם שהשעון היחיד שעדיין פעל התקלקל, ולא היה שען שיתקן אותו. והיום התחיל כשבחוץ עוד היה חושך (שעון הקיץ היה נהוג אז גם בחורף) ולא הייתי יודעת אם כבר הגיע זמן לקום ולהעיר את הילדים או שעדיין לילה. הדרך היחידה היתה לצאת לרחוב — שם היה שעון. קראתי פעם בעיתון, כי באחת החנויות בעיר תהיה מכירת שעונים. קמתי השכם בבוקר, הלכתי ומצאתי בחוץ תור ארוך הממתין לפתיחת החנות. עד שהגיע תורי כבר תם מלאי השעונים.

האוכל היה בצנע. את המצרכים החיוניים — חלב, ביצים, סוכר — קנו תמורת תלושים מטעם משרד המזון.
בזמן הראשון היה המזון מאוד בצמצום, אבל בתקופה ששהינו במנצ'סטר, כבר השתפר המצב. מאמריקה הגיעה תוספת מזון, שאותה יכלו לקנות בנוסף על הקיצוב. היו משתמשים באבקת חלב, שיכלו לשים בתה, בקפה או בתבשיל. אבקת ביצים היו מערבבים עם מים ומטגנים ממנה חביתה, או משתמשים לאפיה. ככה יכלו לגוון את התפריט וגם לשפר מעט את התזונה.
בבית הספר קיבלו הילדים כוס חלב בבוקר וארוחה בצהריים. מובן כי בבתי הספר הממשלתיים הארוחה לא היתה כשרה. הייתי לוקחת את הילדים הביתה לארוחת צהריים. פירות כמעט שלא נמצאו וגם הירקות לא היו בשפע.
לאורחים שלי הייתי מגישה גזר מקולף או צנון לא חריף והאורחים נהנו, מתקרובת זו לא פחות מאשר תקרובת של פירות. ככה היינו מתאימים את החיים לתנאי המקום והזמן.
למרות הצנע הייתי מארחת בביתנו הרבה חברים וחברות לסעודה שלישית בשבתות גם לסדרים בחג הפסח היו לנו אורחים. למשרד המזון היו הולכים תכופות לקבלת תלוש לאיזה מזון נוסף. כאשר מי שהוא שאל את דניאל בני, מה הוא רוצה לעשות כאשר יגדל, הוא ענה: אני רוצה להיות כמו אבא, ללכת לישיבה ולמשרד המזון. בעלי ז"ל היה מתפלל בישיבה והולך למשרדו יום יום. דני ידע כי "משרד" הוא "משרד המזון".

חזרה ממנצ'סטר ללונדון

בשנת תש"ה (1945), לקראת סוף המלחמה, העביר גיסי ר' מכל'ה רבינוביץ את בית החרושת שלו מבירמינגהם ללונדון. הוא קנה בצפון־מערב לונדון בית יפה, מרוהט ברהיטים נהדרים, ומשפחת רבינוביץ, יחד עם אמי ואחותי הצעירה פולי, חזרו ללונדון והתיישבו בבית שקנו. אז החלטנו גם אנו לחזור ממנצ'סטר ללונדון.

נסעתי ללונדון לקנות לנו דירה, בלי שהיה לי כסף כלל וכלל. אחרי חיפושים רבים מצאתי דירה מתאימה. הדירה היתה זולה כי היתה פגועה מההפצצות — הכתלים היו סדוקים, הדלתות והחלונות חסרים או שבורים. החלטתי לקנות דירה זו, כי הממשלה היתה משלמת בעד התיקונים של דירות שנפגעו מההפגזות בימי המלחמה.

לתשלום הדירה השגתי שתי משכנתאות — אחת לתשלום הקרן והריבית במשך חמש־עשרה שנה, והשניה לתשלום הריבית בלבד והקרן תשולם כשיהיה הכסף. אך היה צריך לשלם במזומן רק 100 לירות שטרלינג. סכום זה קיבלתי מהדוד ר׳ ישראל רבינוביץ זצ״ל, אחיו של גיסי, ר׳ מכלה רבינוביץ שליט״א.

התקשרתי עם קבלן שיעשה את התיקונים והשיפוצים הדרושים. למזלנו הרע היה קבלן זה לא נאמן ועבודת התיקונים לא נעשתה כראוי. הממשלה שילמה בעד התיקונים ואנו חתמנו. מהר נפתחו הסדקים והיה צורך בתיקונים נוספים. בעד אלה כבר היינו צריכים לשלם בכספנו.

העברנו את רהיטינו ממנצ׳סטר. החפצים שהיו לנו לפני המלחמה ושאחסנו אותם במחסן של הדוד טברסקי נאבדו יחד עם בית הדוד שנהרס כליל בהפצצה. קניתי קרשים ומהם התקנתי בעצמי מדפים לספרים שהבאנו אתנו. אכן היתה תועלת במה שלמדתי בנגריה של האינסטיטוט לגננות. מהממשלה קיבלתי תלושים לקנות רהיטים במקום אלה שאבדו במלחמה. ככה יכולתי מדי פעם לקנות גם דברים חדשים. אביגדור, שהיה אז בן שמונה, אמר: לנו יותר טוב מאשר לדודה ליאלי (רבינוביץ). היא קיבלה בית יפה, רהיטים יפים ושמחה שמחה פעם אחת. אנו שמחים הרבה פעמים — כל פעם שאנו קונים דברים חדשים.

תלמידי הרב

כאשר חזרנו ממנצ׳סטר ללונדון שב הרב שפרבר ללמד שיעורים לתלמידיו הקודמים, ר׳ אבא בורנשטין ז״ל ואדון אלכסנדר מרגוליס יבל״ח.

ר' אבא, כפי שנקרא ברבים, היה איש עתיר נכסים ועסקן ציבורי חשוב. כמעט שלא היה קיים בלונדון מוסד ציבורי יהודי בעל ערך שר' אבא לא היה פעיל בו, ובכל מקום שפעל היה עומד על המשמר בל יעברו על השמור וזכור. היה חבר בכיר במזרחי כל שנותיו וחסיד רדומסק. הוקיר תלמידי חכמים וביתו היה פתוח לנצרכים. היה חובב ספרים ובספרייתו העשירה היה אוסף בעל ערך רב.

אדון אלכסנדר מרגוליס, סוחר מחונן שבכוחות עצמו הקים מסחר שעונים ברחבי העולם, בעל מוח ער, קורא הרבה, לומד הרבה, ער לבעיות היהודים ולבעיות העולם. מוקיר ותומך באנשי רוח מכל הסוגים — אדמו"רים, תלמידי חכמים, מלומדים ואמנים. הרבה אנשים שהם מפורסמים עכשיו, ובהם ציירים ידועים, יכלו להחזיק מעמד עד שיתפרסמו רק הודות לעזרה הנדיבה של אדון מרגוליס, חסיד הוסיאטין. גם הוא חבר מזרחי.

שנים רבות למד אדון מרגוליס תורה מהרב שפרבר ז"ל וכל השנים שילם לנו ביד נדיבה. היה זמן שהרב ז"ל היה הולך לביתו של אדון מרגוליס ומלמד לו שיעור גמרא בביתו, והיתה תקופה שאלכס (כך נקרא בין הידידים) היה בא אלינו במכוניתו ולוקח את הרב ז"ל לטיול בגן והם מבלים שם שעה או שעתיים בשיחות תורה או בלימוד.

באחת הפעמים העמיד אלכס את המכונית בדרך, ביקש מהרב שימתין לו שעה קלה במכונית, כי עליו להכנס לזמן קצר לבית שלפניהם. אחרי כחצי שעה חזר אלכס וסיפר שבבית גר צייר בעל כשרון גדול אבל גם עני גדול. הוא רצה לעזור לצייר, אבל הלז סירב לקבל כסף חינם. לא היתה לו ברירה לאלכס אלא להזמין תמונה. אכן, הוא מוכרח מדי פעם לשבת לפני הצייר שמצייר את דיוקנו.

ר' אבא ז"ל ויבל"ח אלכס היו תלמידים־חברים של הרב במשך שנים רבות. הם העריצו וכבדו את רבם על תורתו החיה, על יראת השמים ועל חכמת החיים שבו. היו מתייעצים עמו בענייניהם הפרטיים, וגם הרב ז"ל היה מוקיר את תלמידיו

ומעריכם הרבה. הוא הוקיר את אלכס על טוהר נפשו, נדיבותו העדינה וסקרנותו השכלית ורחבת לבו.
את ר' אבא העריך בעלי על עזרתו הרבה לנצרכים ביחוד לתל־מידי חכמים, על עבודתו הציבורית הענפה, על חכמת החיים וכשרון העבודה שלו, ובפרט על מוסרו במסחר.
בימי המלחמה ברחו הרבה יהודים מלונדון ללצ'וורת, עיירה קטנה קרובה ללונדון. בלצ'וורת היה רחוב שלם של בתים שהיו שייכים לר' אבא ז"ל. הוא השכיר את הבתים לפליטים מלונדון ולא העלה את שכר הדירות, אף־על־פי שהפליטים היו זקוקים לדירות ומוכנים לשלם הרבה *.
פרנסתנו בלונדון באה עדיין מעבודתו של בעלי בעסק של גיסי ר' מכלה, וגם משכר הלימוד מתלמידיו הפרטיים. אך רבה ומסועפת היתה פעולתו של הרב ז"ל בהתנדבות. היה מרביץ תורה ליחידים ולקבוצות, נוסע למרכזי הכשרה, מלמד, מדריך ומפקח על התפתחות החברים הצעירים שבהם.
בלונדון התפלל הרב ז"ל מדי פעם במניין של הרב פינקלשטיין, אך מקומו הקבוע היה בבית הכנסת הקרוב לביתנו ב־ Walm Lane. בית כנסת זה היה שייך לבתי כנסת המאוחדים United Synagogue והמתפללים בו היו קהל מגוון.
הרב של בית הכנסת היה הרב לנדי, לא תלמיד חכם גדול וגם לא ממשפחת רבנים, איש שהגיע לכהונה בבית הכנסת הגדול הזה בכוחות עצמו. בבית כנסת זה היו תלמידי חכמים גדולים יותר מהרב לנדי, והיו מבטלים אותו. לא כן הרב שפרבר. הוא העריך את הרב לנדי על כוונותיו הטובות, שהיה מכבד את תלמידי החכמים ולא היה מתבייש לשאול אותם בדברי תורה שהיה משתדל למצות את תפקידו באמונה, לעזור לנצרכים ולא התיימר להיראות במה שלא היה ולא היה מחניף לבעלי הון. איש טוב וצנוע הוא הרב לנדי שליט"א.
את השיעור בתנ"ך לימד כל השנים בבית הכנסת הזה אדון כהן רואה חשבון לפי המקצוע ובקי בתנ"ך, זקן בודד וטוב לב.
את השיעור בגמרא היה נותן כל השנים אדון וילנסקי ז"ל,

* ראה ש' שפרבר, מאמרות, ירושלים תשל"ח, עמ' 268 (ד. ש.).

איש וילנה, תלמיד חכם גדול, שידע וזכר הרבה גמרא וגם קרא הרבה והיה בעל השכלה כללית רחבה. אף־על־פי שהיה תלמיד חכם גדול, לא הגיע למעמד מכובד בקהילה — לא היה רב וגם לא ראש ישיבה. היה מתפרנס משיעורים פרטיים. ברם, בין תלמידיו היו אנשי אוניברסיטה ומלומדים ידועים. איש מר נפש היה אדון וילנסקי, ביטל את הרב של בית הכנסת ואת כל הרבנים של בתי הכנסת המאוחדים.

אך את הרב שפרבר היה אף אדון וילנסקי מכבד. קרה פעם שתוך שיחה בדברי תורה טעה אדון וילנסקי. הרב שפרבר ז״ל, שגם הוא נכח באותה שיחה, הרגיש בטעותו אך לא העיר לו על הדבר. למחרת בא אלינו ואמר: סליחה, טעיתי אתמול במה שאמרתי, גם ראיתי כי אתה הרגשת בטעות אך לא אמרת, לא רצית לבייש אותי. באתי להודות לך. היה זה דבר נדיר שוילנסקי יעיד על טעות של עצמו.

שמעתי פעם מהרב שפרבר שאמר: הלא וילנסקי הוא באמת תלמיד חכם, כסף אין לו, כבוד אין לו — יש לו רק תורה אותה אסור לקחת ממנו. כזו היתה דרכו של הרב ז״ל: כאשר מצא באדם דבר טוב, היה משבח אותו ברבים; על טעותו, על דבר מגונה — היה עובר בשתיקה *.

הוא ז״ל היה תמיד משתדל להקנות לבני אדם הרגשה כי בעלי ערך הם, היה משבח את דברי תורה ששמע מהם, תמיד נהג לאמר דבר בשם אומרו, אך את עצמו היה מצניע ומדבר על עצמו כעל ״איש פשוט״.

לרב שפרבר אמנם לא היה שום תפקיד מיוחד בבית הכנסת — לא היה גבאי ולא פרנס — אבל נוכחותו בבית הכנסת היתה מורגשת, כפי שאמר הרב יעקובוביץ שליט״א, בנאומו במסיבת הפרידה שערך בית הכנסת לפני עלייתנו לישראל: נוסע מאתנו צדיק, תלמיד חכם, מלומד, מנהיג הנוער; עלייתו תשאיר חלל אצלנו.

* ראה עליו במבואו של ר׳ פרנקל, בספרו של מ׳ וילנסקי, תולדות היצירה הישראלית, תל־אביב, תשכ״ז. עוד חיבר: יסורים, לונדון תשכ״ב, ואחדותו של התנ״ך ח״א, לונדון תשכ״ד והשאיר הרבה כתבים בכ״י (ד. ש.).

הלמוד של ילדינו

בלונדון נתקבלה אביגיל לבית הספר המפורסם והמצוין North London Colllegiate. את אביגדור ודני רשמתי בבית ספר יסודי ממשלתי, כי בסביבה שלנו לא היה בית ספר יהודי. העדר בית ספר יהודי הדאיג מאוד את גיסי ר' מכלה רבינו־ביץ שליט"א, והוא יחד עם הרבי מפרמישלן זצ"ל החלו לתכנן הקמת בית ספר יהודי דתי בסביבה שלנו. גיסי, בדרכו נכנס לענין במרץ רב, הוא הקים ועדה, מצא בנין, ויחד עם הרב שפרבר ז"ל מצאו והזמינו מורים דתיים ללימודי קודש וגם ללימודי חול. לא עבר אלא זמן קצר ובית הספר הוקם, עוד נפתח לפני התחלת שנת הלימודים. בבית ספר זה, כמו בבתי הספר המשלתיים, היתה מסעדה לילדים שבה קיבלו ארוחת צהרים. מובן שאביגדור ודניאל התחילו ללמוד בבית ספר זה, ושם קיבלו גם ארוחת צהרים.

אביגיל נהנתה מאוד מהלימוד בבית הספר החדש שלה. היא תיכף השתלבה בחיי בית הספר. היא סיפרה כי כל יום מתחילים בבית הספר בתפילה. לתלמידות היהודיות יש תפילה לחוד. המורה לצרפתית, שהיא יהודיה, מנהלת את התפילה לבנות היהודיות, ובכל יום שישי עליה גם להגיד דבר־מה מפרשת השבוע. אך מכיוון שלמורה זו אין שום ידיעות בדת, היא ביקשה מאביגיל לעזור לה. אביגיל הכתיבה לה את תפילת הבוקר ואת דברי התורה בפרשת השבוע.

מנהלת בית הספר, ד"ר אנדרסון, לימדה את השיעורים בתנ"ך (כמובן באנגלית) ומשום כך היחס לשיעורים אלה היה רציני, ובכלל היה שם יחס של כבוד לדת. הבנות הדתיות שוחררו ביום שישי מוקדם, כדי שתוכלנה להגיע הביתה לפני כניסת השבת. קרה שנודע לד"ר אנדרסון כי בנות אחדות, שביקשו שחרור מוקדם ביום שישי, אינן שומרות מצוות ונוסעות בשבת. אז היא כעסה מאוד וחדלה לשחרר בנות אלה מוקדם.

מהר גילתה אביגיל כי בכיתה יש כמה בנות יהודיות ממשפחות מתבוללות, שאינן יודעות אף את האלף־בית, והיא החליטה ללמדן בשעת הפסקה לארוחת הצהרים. היא אספה את הבנות

האלה והתחילה ללמד אותן לקרוא עברית ומהר עברה ללימודי תורה ממש. לפעמים היתה אביגיל מזמינה גם נשים מרצות. לפני שנים אחדות פגשתי בירושלים גברת מאמריקה, שבאה עם משפחתה לחוג את הבר־מצוה של בנה בירושלים. היא עצמה הכינה את הבן לקרוא בשבת בבית הכנסת את הפרשה ואת ההפטרה. היא היתה אחת התלמידות שאביגיל לימדה בבית הספר בזמן ההפסקה לארוחת הצהרים.

אביגדור ודני למדו בבית הספר היהודי הדתי שנוסד בסביבה שלנו. זה היה בית ספר טוב מאד, גם מבחינה דתית וגם מבחינה כללית. אביגדור התבלט מהר גם בלימוד תורה וגם בלימודים הכלליים. את דני קיבלו אף־על־פי שלא מלאו לו חמש שנים. הוא היה מתאונן כי לא טוב לו בבית הספר — איננו יכול להזיז את הספסלים, השולחנות גבוהים והמורה אינה אוהבת אותו. והמורה גם היא התאוננה ואמרה כי דני מפטפט יותר מדי ומפריע. ככה קרה כי במשך שנות לימודיהם בבית ספר זה נחשב אביגדור לתלמיד מצוין ודני נחשב לתלמיד נחשל.

זכורים לי שני דברים שקרו לבנים באותן שנים. המקרה הרא־שון אירע קרוב לסוף המלחמה. פעם בערב עליתי לחדרי המיטות להאפיל את החלונות בווילונות השחורים לפני שאד־ליק את האור, והילדים נשארו למטה במטבח. במטבח היה חם, באח בערה האש, הגחלים הפיצו חמימות נעימה. דני שיחק בכדור והכדור נפל לתוך האח. דני התכופף על גדר הברזל שלפני האח כדי להוציא את הכדור, איבד את שיווי המשקל ונפל לתוך האח.

אביגדור רץ לחדר המדרגות והתחיל צועק נורא. ירדתי ומצאתי את דני שוכב באח על הגחלים הבוערים. קרה נס — המכנסים נשרפו ובעור היתה רק כווייה קלה. חסדי הי״ת.

בפעם אחרת ישבו שני הבנים בחדר המיטות על השטיח ופשטו את הבגדים לפני לכתם לישון. לידם עמד תנור חשמלי. אביג־דור פשט את כותונתו והניחה על השטיח קרוב מדי לתנור החשמלי. האש אחזה בכותונת, רץ אביגדור לחדר המדרגות והתחיל צועק, אבל דני לקח את הכותונת הבוערת וזרק אותה

לאח הריק, שלא בערה בו האש. ככה הודות לדני שלא נפחד נמנעה שריפה בבית.

המתנה של מוזו

בדירתנו בלונדון היו חמישה חדרי מיטות — אחד לבעלי ז״ל ולי, אחד לכל ילד והחמישי נועד לאורח.
בין הבנים היותר מבוגרים שבגריך קסטל היה בחור מוינה, משה פרידלר, ״מוז׳ו״ כפי שקראו לו בארמון. בחור זה היה בא תכופות ללונדון אחרי חיסול גריך קסטל, ואם היה נשאר ללילה היה ישן אצלנו. אכן, קראנו את החדר החמישי ״החדר של מוז׳ו״.
בסוף המלחמה, הקים הג׳וינט באירופה מחנות לשרידי השואה. מוז׳ו בא להתייעץ עם הרב שפרבר, אם כדאי לו לקבל עבודה במחנות אלה והרב השיב בחיוב. כל אחד שקיבל עבודה במחנות הג׳וינט היה צריך להביא תעודת בריאות מרופא וגם לעשות צוואה ולכתוב בה מי הם יורשיו.
מוז׳ו החליט לקבל את העבודה ושאל אותנו אם אנו מוכנים להיות היורשים שלו, כי לא נשארו לו קרובים בחיים. הסכמנו ובצוואתו כתב כי אם ימות יעבור אלינו רכושו — שתי שמיכות.
והנה, יום אחד מקבלים אנו בדואר תיבה גדולה והשולח היה מוז׳ו. פתחנו את התיבה ובה ש״ס וילנהל במהדורה מצולמת שנדפס בשביל הצבא האמריקאי. הביט הרב שפרבר ז״ל על המתנה ואורו עיניו. פנה אלי ואמר: הזורע צדקות מצמיח ישועות.
עד היום ההוא היה לבעלי ז״ל רק ש״ס קטן. ראה מוז׳ו כמה מתייגע הרב לקרוא באותיות הקטנות וכמה זה מכביד על עיניו החלשות, עמד ושלח לנו את המתנה היקרה שקיבל כנראה דרך הג׳וינט.
עיניו של הרב ז״ל היו חלשות מאוד מלידה. כאשר בילדותו התקשה לקרוא המורה שלו לימד אותו הרבה על פה. אולי עזר הדבר לחזוק הזכרון הנפלא שלו.

אחרי המלחמה נסעתי אתו לאמסטרדם, אל רופא עיניים מפורסם שבאו אליו מארצות שונות. לאחר שבדק את עיניו של בעלי אמר: העיניים שלך רואות כה מעט, אינך יכול להפסיד הרבה.

במשך כל שנותיו למד הרב בספרי קודש, קרא ועיין באותיות הקטנות, קרא בהערות אביו זצ"ל הכתובות על דפי הגמרות באותיות זעירות מאוד ונפלאות. נכון כי היה מתייגע מאוד, אך אהבתו הגדולה לתורה היתה לו לסיעתא להגיע למה שאף בעיניים טובות מגיעים אך לעתים רחוקות.

המחלה שלי והטיפול בבית

תקופה זו, אחרי שחזרנו ממנצ'סטר ללונדון, היתה קשה עלי. התיישבנו בבית רעוע שהיה זקוק שוב ושוב לתיקונים. הרהיטים שהבאנו היו משומשים — צבעתי, תיקנתי וריפדתי אותם. גם החפצים המשומשים שקנינו בלונדון היו צריכים שיפור, הרבה עשיתי בעצמי. הייתי קמה מוקדם והולכת לישון מאוחר. בכל זאת, אינני חושבת כי העבודה שעשיתי בבית היא שגרמה למחלה שלי. נוטה אני לחשוב כי המחלה באה מסיבת השואה. יש באופי שלי נטיה להזדהות עם היסורים או השמחה של הזולת. חנה'לה ע"ה היתה תמיד אומרת לי: אל תזדהי עם הצער, את אינך יכולה לעזור להם ורק מזיקה לעצמך.

אכן, הידיעות על מה שעובר על אחינו בני ישראל באירופה, גרמו לי סבל רב. הידיעות לא סרו מלבי וגם היסורים לא סרו ממני, וכנראה הזיקו לבריאותי.

גם קודם לכן הייתי סובלת מכאבי ראש חזקים וגם מנזלת כרונית. כאשר הרגשתי חלשה, מנוזלת וראשי כאב, היה לי בזה מעין סיפוק שאין אני שרויה בטוב בזמן שעל עמנו עוברת שואה נוראה. לכן לא שמתי לב ולא עשיתי דבר נגד מה שקורה לי. ברם, בעלי ז"ל ביקש ממני פעמים רבות ללכת לרופא שלנו לבקש תרופה נגד שעול. דחיתי את הדבר, לא היתה לי סבלנות לטפל בעצמי. רגיל הייתי להיות קצת מצוננת, משתעלת ומנוזלת. לא היה בזה דבר חדש, ומשום כך לא נתעוררה דאגה.

והנה קרה פעם שידידינו הרב יעקב ניומן שליט״א — איש טוב, עדין נפש וגם איש מעשי, ידיד נאמן של המשפחה — נכנס אלינו ושמע אותי משתעלת הרבה. הוא ניגש אלי ואמר לי, שאם לא אלך תיכף לרופא שלנו הוא יקבע בשבילי ראיון עם ד״ר דייוויס, הרופא שלו, ולא יניח לי עד שאראה אותו.

תחת לחץ זה הבטחתי לרב ניומן שמחר אלך לד״ר בריטן, רופא הבית שלנו. אכן למחרת הלכתי, הרופא בדק אותי ואמר שעלי ללכת לראות את הרופאים בברומטון, בית חולים למחלות הריאות, ועוד בהיותי בחדר טלפן הוא לברומטון וקבע שם ראיון בשבילי. בית חולים מפורסם זה היה אז דומה יותר לקסרקטין. כתלים אפורים, רצפת אבן, ריח של חומרי חטוי וביום סגריר היה האור קלוש ומשרה אווירה של דכאון.

המון אנשים, נשים וילדים ישבו על ספסלי עץ, על אדני החלונות וחיכו, אחדים מתוך שתיקה ואחדים מתוך שיחה בלחש. האויר היה דחוס. מדי פעם נקרא שם ומי שהוא קם והלך לחדר הצילום. היושבים על הספסלים זזו, תורם התקרב. חיכיתי זמן רב עד שנקרא שמי. אחרי הצילום יצאתי בדלת אחרת ושוב התיישבתי בין המחכים, הפעם לפני חדר הרופאים. שוב חיכיתי עד שנקרא שמי.

הרופא בדק אותי ואמר לי שהוא מצטער אבל עליו להגיד לי כי אני חולה בשחפת. עלי לנוח במיטה, לא לעבוד, לא להיות יחד עם הילדים, לאכול יפה ולא לדאוג. האחות נתנה לי פתק לקבלת בקבוק חלב בכל יום ואמרה לי: תקבלי את החלב ותשתי אותו, אל תתני אותו לילדים. החלב היה עדיין קצוב, אדם היה מקבל בקבוק חלב לשבוע.

חזרתי מברומטון ואיש לא היה בבית. חשבתי: אעשה מה שצריכים לעשות לפני שבעלי חוזר. כיבסתי והכינותי את ארוחת הערב. לא הרגשתי לא פחד ולא עצבנות.

כאשר חזרו כולם הביתה ושאלו מה אמרו בבית החולים, אמרתי להם כי עשו צילום, בדקו אותי ונתנו בידי מכתב לד״ר בריטן; מחר אלך אליו ואשמע מה עלי לעשות. ככה דחיתי את גזירת הרופא מברומטון לעוד יום.

מחלת שחפת הריאות, מחלה שאין בה כאב כי לריאות אין

עצבים. הריאות יכולות להיות אפילו במצב רע מאוד ומלאי חורים, והחולה אינו מרגיש כאב רק חולשה, והגוף הולך ונעשה יותר רזה ויותר חלש. המוח אינו נפגע על־פי־רוב. היו חולי שחפת שיצרו יצירות חשובות. כאשר המחלה מתקדמת, החולה כה חלש עד שאינו מסוגל עוד לתפקד, אבל עד שהחולשה גוברת, האיש מהלך ואינו יודע שהוא חולה. זה מה שקרה גם לי.

למחרת הלכתי לרופא שלנו ד״ר בריטן, סיפרתי לו מה שאמרו לי בברומטון ונתתי לו את המכתב. הוא הרגיע אותי ואמר שהמחלה אינה כה מסוכנת כפי שרגילים לחשוב, עלי לא לדאוג. היא לא תקצר את חיי. אבל יש תיכף ומיד להתחיל בטיפול הדרוש. הוא אמר כי יבוא אלינו ויגיד לבעלי מה שצריכים לעשות.

עוד באותו יום הוא בא אלינו וסיפר לבעלי מה שמצאו בברומ־טון ומה שצריכים לעשות. אמנם ד״ר בריטן ניסה להרגיע את הרב, אבל הוא נבהל מאוד. תיכף ומיד טלפן לאחותי ליאלי (מלכה רבינוביץ) וביקש ממנה לבוא אלינו.

אחותי באה תיכף, שמעה את הכל ואמרה כי לא צריך להיבהל, אפשר לסדר הכל מה שצריך. הילדים יעברו לגור אצלה, היא גם תבשל בשבילי ותשלח את האוכל אלינו הביתה, ככה שאני אוכל לשכב במיטה ולא לעבוד. והוסיפה, מוטב שגם הרב יאכל אצלה — בוודאי פחדה שמא הוא ידבק ממני. לא היתה ברירה. פחדנו שהילדים ידבקו והם כולם עברו לגור בבית אחותי. אותי השכיבו במיטה והמבשלת של אחותי היתה מביאה יום יום אוכל בשבילי.

ככה השתבשו בבת אחת כל סדרי הבית שכה טרחתי לערוך. הבית התרוקן.

שכבתי אמנם במיטה אבל שקטה לא הייתי. הילדים ישנו אצל אחותי והיו באים בכל פעם לקחת את חפציהם שהיו צריכים להם. היו מחפשים מה שהיה עליהם לקחת, הפכו ובלבלו את הארונות ואת המגירות. הרב ז״ל היה אוכל אצל אחותי ובא אחרי כן הביתה. היה מסתובב, משתדל לעשות סדר ובלבל את הדברים עוד יותר.

מבית החולים שלחו אחות. היא באה בכל בוקר, מדדה את החום ורשמה, היתה רוחצת אותי ואומרת לי להיות שקטה והולכת.

באחת השבתות היה יום סגריר. החדר היה קצת חשוך והאחות הדליקה את החשמל, עשתה מה שהיה עליה לעשות ופנתה ללכת בלי לכבות את החשמל. הלך אחריה דניאל — אז בן שש. ואמר לה: שכחת לכבות את האור. היום שבת, לנו אסור לכבות את האור, לך מותר. אבל אם את רוצה לשמור שבת ולא לכבות, את יכולה לעשות כך. אנו היהודים כולנו בני אברהם אבינו, שהיה מכניס את האנשים תחת כנפי השכינה ולימד אותם לעשות את המצוות. האחות חזרה, כיבתה את האור וסיפרה לי מה שאמר לה בני בן השש.

עברו כמה שבועות, שכבתי במיטה, האחות היתה באה יום יום וטיפלה בי. הרופא שלנו בא תכופות ובדק אותי וקבע כי המצב לא השתנה. הייתי קודחת ומשתעלת. הלכתי שוב לבדיקות בברומטון וגם שם קבעו כי המצב לא הוטב. אז החליטו בברומטון כי עלי לעבור ניתוח — "פרניק קרש". בניתוח זה חותכים או מוחצים את עצב הפרניקוס המפעיל את הריאה ועל ידי זה מוציאים את הריאה הפגומה מפעולה, הדבר מונע התפשטות האינפקציה ולפעמים גם גורם להחלמת הריאה.

אחרי ימים אחדים בא אמבולנס מברומטון ולקח אותי לניתוח. הזריקו לי זריקה להרדמה מקומית. אף־על־פי שהניתוח אינו מסובך הוא נמשך זמן רב. עושים חתך בצוואר, מגיעים לחבילה של עצבים וצריך למצוא את עצב הפרניקוס ולחתוך או למחוץ אותו. אחרי כן סוגרים את החתך וזה הכל.

לא הרגשתי כאבים אך החולשה הלכה וגברה עד כלות הנפש. אחרי הניתוח העבירו אותי לחדר התאוששות. כעבור שעה קלה הכניסו אותי שוב לאמבולנס וחזרתי הביתה יחד עם אחות מבית החולים שנסעה אתי עד הבית.

בבית חזרתי מהר למצב הקודם. חולשת הניתוח עברה אך במצב המחלה לא נראה הבדל ניכר. האחות הוסיפה לבוא יום יום. החום לא ירד והמשכתי להשתעל כקודם. הלכתי

שוב ושוב לצילומים בברומטון; לא נראתה הטבה ולא נראו סיכויים להחלמה.
אז החליט בעלי ז״ל וידידינו הנאמנים, אדון אלכסנדר מרגוליס והרב ד״ר אלטמן, שאסע לדווס שבשווייץ ואכנס ל״את־ניה״, סניטוריום יהודי דתי, שגם מבחינה רפואית נודע המקום לשבח. אדון מרגוליס קיבל על עצמו להיות אחראי לתשלום. באופן זה נעשו נסיעתי ואשפוזי אפשריים.
אני לא האמנתי כי בסניטוריום אבריא. זכורים היו לי הימים שבילית יחד עם אחי המנוח, נחום אהרני ז״ל, לפני ארבעים שנה בסנטוריום דומה בברנובה, בהרי הקרפתים שברומניה. גם הוא היה סניטוריום טוב ובכל זאת גברה המחלה של אחי והמוות הלך וקרב בקצב מהיר.
אף־על־פי־כן החלטתי לציית לבעלי ולידידים, בעיקר כדי למנוע מילדי את היסורים שעברו עלי כאשר ראיתי איך חיי אחי היקר לי הולכים ודועכים כנר.

א ת נ י ה

בחורף תש״ו בחודש דצמבר 1946 נסענו בעלי ז״ל ואני לשווייץ. אחרי נסיעה ארוכה ומייגעת, שבמהלכה החלפנו רכבות כמה פעמים, הגענו סוף סוף לדווס. הרכבת עצרה לפני תחנה קטנה. ירדנו. הרכבת הלכה לה. התחנה היתה ריקה. פקיד התחנה כיבה את האור ויצא לו. נשארנו עומדים בתחנה החצי חשוכה לבדנו עם המזוודות. ממולנו שדה מכוסה שלג. באופק משחירים ההרים כענקים מאיימים. אנו עומדים ואיננו יודעים מה לעשות, אין למי לפנות.
חשבתי: זו היא דווס המפורסמת שבאים אליה מצפון ודרום? אלה הם הרי הקסם?
אי־שם נראו בתים שחורים, אין בהם אור, סביב הכול שותק. היש מי שהוא בבתים האלה? הכל נראה ריק.
פקיד התחנה כנראה הרגיש בנו וחזר. הוא ניגש אלינו ושאל: היכול הוא לעזור לנו? כן. האפשר לקבל מונית? לא, יותר מדי מאוחר.

הוא ילך לקרוא למי שהוא. אנו שוב לבדנו בחושך. בחוץ קר. אין רוח. הכל ישן, ההרים חומה מסביב, השמים בהירים, הכוכבים נוצצים. שקט. אולי הקסם הוא בשקט הזה?

הפקיד חוזר עם בחור איטלקי. הוא דוחף לפניו עגלת יד. הבחור נוטל את המזוודות שלנו ושם אותן בעגלה. הוא אומר לנו: Beau Sejour. אנו אומרים לו: לא Etanya אתניה. הוא אינו מבין. פקיד התחנה מתערב, הוא מסביר לבחור כי עלינו להגיע לאתניה ולא ל־Beau Sejour. הבחור מסכים. הוא מתחיל ללכת לאט לאט וסוחב את העגלה עם המזוודות. אנו הולכים אחריו. הולכים באמצע הרחוב, משני הצדדים משחי־רים הבתים החשוכים. אנו עייפים. מדי פעם שוקעות הרגליים בשלג העמוק. הבחור עולה, בשביל בין עצים. עצי אורן מכוסי שלג סובבים אותנו. אנו עולים בקושי. ענפי העצים מטפחים על פנינו. מלמעלה נוצצים הכוכבים. אי שם בין העצים מבצבץ אור קלוש. "אתניה". מה מחכה לי שם? חיים או מוות? אני מאוד עייפה.

אנו נכנסים. משלמים לבחור והוא מסתלק. נכנסים לחדר האוכל. הוא דומה למסעדה. הרבה אנשים, נראים בריאים, אווירה די עליזה.

בעלי ז"ל נכנס למשרד. הכל מסודר, אני יכולה ללכת לחדרי. באה אחות, ז'ני, אומרת לי ללכת אתה. היא לוקחת אותי לחדר האמבטיה. טובה אמבטיה חמה לגוף העייף והקפוא. טוב לנוח אחרי ההליכה והעליה בקור ובשלג.

אחרי הרחצה מכניסה אותי האחות לחדרי, בקומה הראשונה. חדר מיטות לשתיים, שתי מיטות, ארון, שולחן רחצה — דומה לחדר במלון.

במיטה השניה שוכבת אשה צעירה, רזה מאוד, פניה עשויים פוך, שפתיה צבועות. היא שוכבת ומעשנת סיגריה. המנורה מעל למיטה די טובה.

המיטה שלי נוחה. הגם שהדלת למרפסת פתוחה, חם מתחת לכסת. מחשבה חולפת במוחי: פה אנוח בגוף ובנפש, פה יהיה לי טוב.

וכמה טעיתי. שהיתי באתניה שנה וחצי. אמנם לא הבראתי

באתניה, אבל המחלה לא התפשטה והגוף התחזק והתחשל. לנפש היה הזמן באתניה תקופה קשה — געגועים, דאגות, בדידות והרגשת מאסר וניתוק מהעולם.
חדר טוב, אויר צח, מזון טוב, טיפול רפואי טוב — ובכל זאת הרגשת בית סוהר.
הייתי בחדר עם שכנה שונה ממני תכלית שינוי — ואין מפלט. כשאני רוצה לישון היא קמה, כשאני רוצה לקרוא היא מדברת. היא רואה כל תנועה שלי, שומעת הכל מה שאני מדברת. מקנא בי על כל מכתב שאני מקבלת, כל ביקור אצלי מרגיז אותה.
וגם אני רואה אותה בכל מה שהיא עושה. שומעת את דיבורה הגס, את ההלצות שריח התאוה נודף מהן. אך אין ברירה, יש להיות יחד, ומי יודע לכמה זמן ?
חולף החורף, האביב, הקיץ, בא הסתו, ושוב חורף. בעולם מתרחשים אירועים, דברים משתנים והחולה שוכב במיטה ומביט שוב ושוב אל ההרים שממולו.
בית החולים חי את חייו המיוחדים — מחזור הרחיצה, אכילה, מנוחה, ביקור הרופאים ושוב אכילה שוב מנוחה. שיחות בטלות, רכילות. דברים של מה בכך נעשים חשובים.
היינו שתי נשים בחדר. השכנה הראשונה שלי היתה אשה עשירה ומפונקת. דבורה הגס, זלזולה בכל דבר שבקדושה היו קשים עלי. השכנה השניה היתה חולה לא צעירה מגרמניה. שמה היה הילדה. היא היתה בחורה משכילה ושלטה בגרמנית, צרפתית, אנגלית ואיטלקית. היתה בת יחידה להורים עשירים, יהודים מתבוללים לגמרי. הם גרו בגרמנה וחשבו את עצמם לגרמנים לכל דבר, אך היטלר קבע אותם כיהודים. הם עזבו את גרמניה ועברו לגור בשווייץ. הם הוציאו אתם את כספם, אך הוסיפו להחזיק אותו במטבע גרמני. במשך הזמן ירד שער המטבע הגרמני והם נשארו בלי פרוטה. האב נפטר מהר. הבחורה קיבלה עבודה באו״ם כמתרגמת. לא היה די במשכורתה, והאם היתה הולכת לשוק אחרי שנסגרו הדוכנים, אוספת את פסולת הירקות ומבשלת אותם. הבחורה חלתה ואושפזה באתניה. כאשר שמעה שעומדים לשכן אותי בחדר יחד אתה, היא באה אלי מלאה פחד ושאלה : האם את חושבת

שנוכל להיות יחד, את דתית ואני אינני יודעת דבר וחצי דבר על דת. ומשום כך — שאלתי אותה — לא נוכל לגור יחד בחדר?

גרתי יחד עם הילדה בחדר במשך שנה, התידדנו ונפרדנו כידידות.

כל הזמן ששכבתי במיטה הייתי מבלה את הזמן שהייתי ערה בעיקר בקריאה. נוער המזרחי היה בא לבקרנו והיינו מדברים על ארץ ישראל והנעשה שם. גם חולים ישראלים שהיו בסניטוריום היו באים ואנו מדברים בינינו עברית. אני חושבת כי השיחות בשפה שלא הבינה והנושאים שלא עניינו אותה בוודאי שהפריעו לחברתי לחדר, אך לא רבנו ולא התרגזנו.

באחד החדרים בסניטוריום שהו שתי נשים שהיו לכאורה זוג מצוין, שתיהן דתיות ושתיהן מבוגרות. אך אחת היתה הונגרית והשניה שווייצרית. אחת חשבה כי מנהגי הדת שבהונגריה הם הנכונים, והשניה חשבה כי הדרך שנוהגים בשווייצריה היא הנכונה. והן היו רבות ומתווכחות עד כדי כך שהשווייצרית, שהיתה חולה גם בסוכרת מחלתה החמירה, היא נפלה בקומה ונאלצו להעביר אותה לבית חולים.

ככה היתה השכנות בחדר — בעיקר לאלה ששכבו כל היום במיטה — מרכיב חשוב לטובה או לרעה בחייו של החולה בסניטוריום.

באתניה היו בין החולים הרבה ישראלים, והם היו באים תכופות אלי. בעלי מו"ר זצ"ל היה שולח לי עתונות ישראלית והיו הישראלים באים אלי לבקש שאתן להם את העתון אחרי שקראתי אותו ואלה שלא ידעו לקרוא עתון עברי באו לשמוע מה כתוב בעתון, מה נעשה בארץ.

בין הישראלים היה בחור ושמו היה קלנג. הוא היה ספר, היתה לו מספרה בירושלים.

ספור חייו היה עצוב. מוצאו היה מוינה. את אמו לא זכר, היא מתה בהיותו עוד תינוק. את אביו שנא. ילדותו בוינה עברה בין ילדי הרחוב. היה בחור אינטליגנטי. היה בא אלי לשוחח או לבקש עתון עברי או אנגלי.

הוא לא היה בין שוכבי מטה, היה מהלך, אך לא היתה לו

סבלנות להשאר זמן רב בסנטוריום. רצה להחלים מהר, ולחזור לירושלים. הוא בקש מהרופאים שיעשו לו נתוח, קוה כי על ידי הנתוח יחלים מהר. הרופא באתניה — ד״ר גייגר — לא הסכים לנתוח. אז החליט קלנג לעזוב את אתניה ועבר לסנטוריום אחר — לא יהודי. שמה הסכימו אתו ועשו את הנתוח. הנתוח לא הצליח. הפצע לא נסגר. מאתניה היו באים לבקר אותו במקומו החדש. הידיעות היו לא טובות, פעם שלח להגיד לי שהוא מבקש שאבוא לראותו. באתי אליו נראה מאד מסכן. הכר שלו היה מוכתם בדם, שכנראה הסתנן מהפצע שלא נסגר. היה בהכרה ברורה ומודע למצבו, כי אין לו עוד הרבה זמן לחיות.

אמר לי כי בארונו באתניה נשאר בקבוק יין שלו, והוא מבקש שישתמשו ביין זה לקדוש ולהבדלה. אמר לי כי הוא כבר בקש זאת מאדון מרכוס, אחד החולים — המשגיח על הכשרות באתניה — אך איננו בטוח שהוא יעשה והוא בקש ממנו שאני אראה שבאמת יעשו קדוש והבדלה על בקבוק היין שלו.

חזרתי לאתניה ומצאתי את בקבוק היין ומסרתי את הבקבוק לאדון מרכוס על מנת שישתמשו ביין לקדוש והבדלה. אדון מרכוס אמר לי כי הוא חושש שמא היין הוא נסך. הבקבוק היה סגור וחסום, ואחרי שקול דעת לכאן ולכאן החליט אדון מרכוס להשתמש ביין לקדוש והבדלה. מהר אחרי הבקור שלי נפטר קלנג.

מענין שאיש זה שהורגל לחיים של הפקרות וכאלו לא היה אכפת לו ענין שמירת מצוות, רצה בכל זאת לפני מותו לזכות במצוה על ידי היין שלו.

מי יכול להעריך נפש יהודיה ?

השנה הראשונה ב״אתניה״ עברה עלי בשכיבה במיטה בחדר או על המרפסת. במשך אותה שנה כמעט שלא הכרתי את דווס. ראיתי רק את ההרים ממולי, פעמים מכוסים ענן וכמעט שאינם נראים מתוך הערפל, פעמים נוצצים בלובן השלג המואר בשמש. היינו רגילים לפזר פירורים על המרפסת והציפורים היו באות ולוקטות אותם. כאשר ירד בלילה שלג וכיסה את הפירורים שבמרפסת, היו הציפורים באות אל החדר — דלת

המרפסת היתה תמיד פתוחה — והיינו שמחות לאורחים אלה שהופיעו בימי השלג והכפור.

בשנה השניה, כאשר הורשיתי לרדת לחדר האוכל וגם לצאת לטייל, נתגלתה אלי דווס ביופיה. טיילתי ביער אורנים, ציפורים וגם סנאים קפצו מעץ לעץ וגם עמדו על הספסל שישבתי עליו ואכלו את הפירורים או האגוזים מידי.

בימים הבהירים היתה השמש מאירה בשפע האור. נשים וגברים גלשו על השלג בבגדי ים והיו כולם שזופי שמש. היו לילות שבהם ירד שלג רב ועומס השלג הפיל עצים רבים, ובבוקר שכבו העצים על האדמה כאילו עבר עליהם הכורת.

בדווס לא היו החולים בדלים מהבריאים. אלה גם אלה ביקרו בבתי הקפה ובבתי הקולנוע. הרופאים היו בדעה, כי השמש החזקה מחסלת את החידקים שבאוויר ואין קיימת סכנת הדבקה דרך האוויר. מכל מקום, בדווס לא הרגישו החולים בדלים לגמרי מהבריאים, כפי שראיתי שנים קודם לכן בברנובה.

כאשר הורשיתי לרדת לחדר האוכל התוודעתי לשוהים באתניה, ונוכחתי לדעת כי ישנם בסניטוריום לא רק נשים וגברים תאווותניים, זקנות מריבות ביניהן, אלא גם נוער דתי נפלא הממלא את הריקנות שבחיי הסניטוריום בלימוד תורה, במעשים טובים, שיחות ועזרה הדדית. הבחורים והבחורות הדתיים קבעו עתים לתורה, היו נפגשים לשיחות וגם השתדלו לעזור לאחרים כמה שיכלו.

ד״ר גייגר, הרופא הראשי של ״אתניה״ וגם הרופא של Basler Heilstate איש דתי ואוהב ישראל, אמר כי יש לו חומר סטטיסטי, המראה כי לחולים הדתיים יש יותר סיכויים להבריא מאשר לאלה שאינם שומרים מצוות.

ד״ר גייגר היה גם מנגן בכינור ולפעמים נגן בהופעה פומבית. פעם בא לדווס מנגן מגרמניה שהופיע בקונצרט. ביקשו כמה חולים ישראליים רשות ללכת לקונצרט. סירב להם הרופא מפני שאותו מנגן היה ידוע כנאצי. טענו הבחורים: למה לערבב אמנות בפוליטיקה? ענה להם גייגר: אני לא אלך לשמוע קונצרט של נאצי וגם לכם לא ארשה.

כאשר חולים אחדים מגרמניה שוחררו מאתניה לא הורשו להישאר בשווייץ והיה עליהם לחזור לגרמניה. כתב ד״ר גייגר לרשויות שאם לא ירשו להם להישאר הוא ימשיך להחזיק אותם בסניטוריום. והדבר עזר.

הנוער הדתי באתניה היה מחולק לנוער ה״אגודה״ ולנוער ה״מזרחי״. המנהיג של צעירי האגודה היה הרב הורוביץ — גם הוא אחד החולים, איש בשנות העמידה, בעל הדרת פנים, תלמיד חכם וכפי שנודע לי אחרי כן גם איש בעל מוסר נעלה. מנהיגם של נוער ה״מזרחי״ היה עלי תורן ז״ל, בחור בעל לב חם ונפש טהורה, אידיאליסט וציוני נלהב. בשיעוריו ושיחותיו היה מדביק את שומעיו בהתלהבות הדתית שלו ובאמונתו התמימה. השפעתו על הנוער היתה גדולה, הם היו קשורים אליו בלב ובנפש והיו מוכנים ללכת אחריו ככל שיאמר להם.

באתניה הוא הכיר את קיטי פרנק מהולנד — בחורה משכילה, בעלת שאר רוח ותעוזה נפשית. בימי הנאצים היא פעלה במחתרת בהולנד. עבדה כאחות בבית חולים תחת שם לא יהודי, היתה גונבת תרופות מבית החולים ומעבירה אותם ליהודים חולים שבמחבואים.

עלי וקיטי הבריאו באתניה ואחרי שעזבו את הסניטוריום נישאו זה לזה ועלו לישראל.

בישראל התמסר עלי להציל ילדים יהודים מידי המיסיון, וממש מסר את נפשו על כל ילד וילד להציל אותו מציפורני הגויים ולשקם אותו במוסדות דתיים.

בעבודה זו עסק בכל לבבו ובהתלהבות האופיינים לו. הוא היה בין מייסדי ״קרן ילדנו״ ומוסדות ״תקוותנו״, שבהם מתחנכים ילדים לחיים של תורה ודרך ארץ. בכל הפעולות הוא נעזר באשתו. עלי ז״ל נפטר צעיר מהתקפת לב.

זכיתי להכיר בין החולים שני צדיקים — אדון גנגר והרב הורוביץ. אדון גנגר היה מפליטי גרמניה וחולה בשיתוק זוחל. הרב הורוביץ היה חולה ריאות.

כאשר הגעתי לאתניה היה אדון גנגר עובר לפני התיבה בשבתות. היה לו קול נעים ותפילתו היתה ברורה וכנה. באותם ימים היה נוהג לעבור אחרי התפילה בחדרים בין החולים

שוכבי מיטה, לברך אותם ב"שבת שלום" ולאמר גם מלה מעודדת לאלה שנראו עצובים. מאור פניו היה מאציל על כל אחד ואחד מאתנו משמחת השבת. היה נותן שיעורים בגמרא לבחורים מ"מזרחי" ומה"אגודה". הוא לא הבדיל בין השייכים למפלגות.

סיפרה לי שכנתי לחדר, כי בימים שנכנסה לאתניה היא היתה חולה מאוד ומשתעלת בלי סוף. היה קורה שבאמצע הלילה היתה קערת הכיח שלה מלאה ואין לה לאן להטיל את יתר הכיח. החדר של אדון גנגר היה אז בקומה למעלה מעל לחדרה. כאשר שמע שהיא משתעלת הרבה היה יורד ושואל אותה אם היא זקוקה לדבר מה, והיה מרוקן את הקערה ושוטפה. ראיתי איך מצבו של אדון גנגר הולך ומידרדר והשיתוק התפשט בגופו. תחילה פגע ברגליו. כשלא היה מסוגל עוד ללכת, היו תלמידיו מביאים אותו לבית הכנסת וגם מעבירים אותו בין מיטות החולים בכסא גלגלים. והוא כמנהגו מברך את כולנו בשבת שלום, שואל לשלומנו ואומר מלה טובה. על פניו חיוך ודיבורו שקט. אחרי כן התפשט השיתוק בידיו. עדיין היה ממשיך ללמד שיעור והתלמידים היו מדפדפים את דפי הגמרא בשעת הלימוד. התלמידים גם התקינו לו איזה מתקן, היה לוחץ עליו ברגלו ודף הספר התהפך. ככה היה יכול ללמוד או לקרוא בספר גם כשהיה לבדו.

קראתי פעם בעיתון, שהמציאו תרופה חדשה נגד שיתוק זוחל. שאלתי את אדון גנגר, אם כדאי שאכתוב לעיתון ואבקש פרטים נוספים על התרופה הזאת ועל הטיפול בה. ענה לי בשקט: לא כדאי הדבר, אפילו אם באמת מצאו תרופה כזאת; במקרה שלי לא כדאי, כי את חלקי הגוף שכבר שותקו לא תוכל התרופה להחזיר לפעולה ואזי לא כדאי להאריך את החיים. דיבר בשקט ללא צל של התמרמרות. אדון גנגר נפטר זמן קצר אחרי שעזבתי את אתניה.

הרב הורוביץ היה המנהיג של צעירי אגודת ישראל. לכתחילה לא אהבתי ביותר את הרב הורוביץ. הוא היה דואג אך ורק לנוער האגודתי ולא התעניין ולא היה מוכן לעזור לצעירים שלא היו שייכים לאגודה.

שיניתי את דעתי עליו כשנודע לי מה שהוא עושה בשביל האדון גנגר. כשגברה המחלה של אדון גנגר קיבל הרב הורוביץ על עצמו את הטיפול בו: היה רוחץ ומלביש אותו, מאכיל ומשקה, ועם החמרת המצב היה לוקח אותו לשירותים ומטפל בו יומם ולילה.

הגיע היום והרופאים החליטו שהרב הורוביץ כבר החלים ויכול לעזוב את הסניטוריום. אך הרב הורוביץ סירב לצאת מאתניה כל זמן שהאדון גנגר היה זקוק לו. רק אחרי פטירתו של אדון גנגר ז"ל עזב הרב הורוביץ את אתניה וחזר לביתו.

פעמיים חגגתי את חג הפסח באתניה. בשנה הראשונה הרשה לי הרופא לרדת לחדר האוכל ולהשתתף בסדר הכללי רק בלילה הראשון. אדון מרכוס ערך את הסדר, קרא והסביר את ההגדה יפה מאוד, אכלנו ואת החלק השני של הסדר ערכנו מהר, כדי שיוכלו החולים לחזור למיטות בזמן. את הסדר בלילה השני עשיתי באחד החדרים יחד עם ילד וילדה שאסור היה להם לרדת לחדר האוכל. אחד הבחורים בא לערוך לנו את הסדר בחדר. האשה השווייצרית הצטרפה אלינו, והיה זה סדר כמו במשפחה. בשנה השניה כבר השתתפתי בשני הסדרים בחדר האוכל.

*

באתניה חגגתי גם את יום העצמאות הראשון בה' אייר תש"ח (1948). בנוער שלנו (של המזרחי) היתה השמחה גדולה, הם קישטו את בניין האתניה בדלגים ונוריות צבעוניות מבחוץ. גם את חדר האוכל קישטו בכל מיני קישוטים. אחרי הארוחה שרו את שיר המעלות בלחן של "התקוה" — ואז פרצה מהומה. צעירי האגודה מחאו באמרם, כי אסור לשיר פרק בתהילים בלחן ציוני. לעומתם טענו בחורי המזרחי, כי "התקוה" אינה שיר ציוני, אלא ההמנון של העם היהודי. ההתרגשות היתה גדולה משני הצדדים וכמעט שבאו לתגרת ידיים.

שמעתי ברדיו את תחנת BBC, ובידיעות שלהם מסרו, כי האנגלים יעצו לערבים לברוח מהשכונות הקרובות ליישובים היהודיים אחרי שהאנגלים יעזבו את הארץ, והוסיפו כי כעבור

שבוע או שבועיים הם בטח יוכלו לשוב לבתיהם. אכן, ראו האנגלים את תקומת מדינת ישראל כהרפתקה חולפת.
שהיתי באתניה שנה וחצי, מחורף תש"ו (דצמבר 1946) ועד קיץ תש"ח (יוני 1948). לא הבראתי מהשחפת, אבל המחלה לא התפשטה והגוף התחשל.
באחד ממכתביו כתב בעלי, כי דני בננו אמר פעם: כל מן דעביד רחמנא לטב עביד. אמרה לו אחותי: וזה שאמא חולה גם כן טוב? ענה הילד: זה לא טוב בשבילנו, אך מי יודע, אולי זה טוב באיזה אופן. השם יודע יותר טוב.
עברו שנים רבות עד שראיתי כמה חכם היה הילד באמונתו התמימה. בשנה וחצי שהייתי שם מחמת המחלה נתחזק גופי, עד שיכול היה להחזיק מעמד לא רק עד שגילו את התרופה נגד שחפת אלא עד היום. נולדתי תינוקת חלשה, גם כאשר גדלתי סבלתי כל הזמן מנזלת כרונית וכאבי ראש חזקים. ואם עכשו אני עדיין מסוגלת לתפקד, יש לאמר "כל דעביד רחמנא לטב עביד": הזמן באתניה לטובה היה.
בקיץ 1948 כבר פשטה השמועה בין החולים על גילוי תרופה נגד שחפת. אך התרופה היתה עדיין בעידן של נסיונות ולא הותרה לשימוש בבתי חולים.
היתה באתניה חולה, רוקחת במקצועה ואשתו של רופא. היא דרשה בתוקף שיתחילו לטפל בה בתרופה החדשה על אחריותה היא. הרופאים נענו לדרישותיה והתחילו לתת לה זריקות של סטרפטומיצין. הזריקות פגעו באוזניה והיא איבדה את שיווי המשקל, היתה מתנודדת בהליכה. אכן התרופה באמת לא היתה די מתוקנת לשימוש כללי.
בקיץ תש"ח נודע לי כי משפחת אחותי החליטה להגר לאמריקה אז גמרתי בלבי לנסוע הביתה ולראות את אחותי וגיסי לפני שהם עוזבים את לונדון. חשבתי: מי יודע מתי אוכל לראותם. הרופאים התנגדו לנסיעתי. הם אמרו: את חיכית כל כך הרבה זמן, ועתה שיש סיכויים לקבל את התרופה החדשה ולחזור הביתה בריאה, את רוצה לברוח מכאן? אך לא היתה לי סבלנות לחכות עוד.

שוב הביתה

כאשר חזרתי הביתה מדווס מצאתי את הבית בסדר והחיים זורמים להם כתיקנם, הילדים נראו טוב. שמחתי לראות איך בעלי ז"ל סידר את הכל על הצד הטוב ביותר. הוא הראה כושר נפלא למצוא אנשים לסידור הבית. וגם לפתור הבעיות בקשר עם סידור הילדים בימי החופשות. היה צורך למצוא איש שידאג לקניות, לכביסה, לארוחות ערב ובוקר (בצהריים אכלו הילדים בבית הספר). אך התחיל הרב שפרבר ז"ל לחפש בין חברי התנועה מי שהוא שירצה לגור אצלנו ולדאוג לדברים אלה. הוא מהר מצא מה שביקש. זוג צעיר, הבעל היה מה־בחורים בגריך קסטל, וגם האשה חברה בתנועה, זוג שבעלי סדר את הקידושין שלהם. והם היו מעוניינים לבוא לזמן קצר ללון־דון וחיפשו דירה. הם הסכימו לגור בביתנו ולדאוג לדברים שהמשפחה זקוקה להם. אלה היו וולטר ושרה הירשברג, אחרי כן חברים בקיבוץ "לביא".

כאשר החליטו לחזור לגרעין שלהם, בא לעזרתנו ידידינו הנאמן הרב אלטמן שליט"א. הוא שלח אלינו חברה ממנצ'סטר שפעם עבדה בביתם. פרידל סקולבסקי שמה, גם היא מפליטי גרמניה, בחורה משכילה עדינה וטובת לב. באחד ממכתביה אלי כתבה אביגיל: פרידל טובה יותר מדי. דני ואביגדור אהבו אותה מאוד.

פרידל היתה בביתנו קרוב לשנה. בינתיים הגיע אלינו מרומניה אחותי הבכירה, חיה הורוביץ. פרידל עוד נשארה זמן מה, אך כאשר היא ראתה שאחותי מסוגלת לסדר את הדברים בעצמה חזרה פרידל למנצ'סטר.

חיה היתה גרה עם משפחתה ביאסי. בימי מלחמת העולם השניה נפטר בעלה, ר' אליעזר דוב הורוביץ, ואחותי נשארה לבדה עם בנה בימי שלטון הנאצים ברומניה ובימי הפוגרום הנורא בעיר, שבמהלכו נרצחו שליש מיהודיה. בתקופה קשה זו היא היתה צריכה לפרנס את עצמה ואת בנה יחידה, יוסלה (נחום אהרן יוסף), להסתתר ולהסתיר אותו מפני הרוצחים.

תיכף אחר גמר המלחמה ניסינו לקבל בשבילה אשרת כניסה

לאנגליה, אך ללא הצלחה. הבן חיכה לעליה בתור חלוץ, אך היה צריך לחכות כדי לקבל סרטיפיקאט. אחרי שחליתי ונסעתי מהבית ניסתה המשפחה שוב לקבל בשביל אחותי רשיון לבוא לאנגליה כדי לעזור למשפחתי. אחרי חילוף מכתבים ארוך ומייגע קיבלנו סוף סוף את אשרת הכניסה ואחותי באה ללונדון. את אביגיל מצאתי עצמאית יותר. היא הצליחה מאוד בלימודיה ולימדה שיעורים פרטיים, גם לימדה בתלמוד תורה שעל יד בית הכנסת, פעמיים בשבוע. בעבודה זו היא הצליחה מאוד.

באחד ממכתביו כתב אלי בעלי, כי הוא ביקש מאביגיל לעזור לדני בהכנת שיעוריו. אחרי כן הוא שמע את השיעור והתרשם מאוד. הוא ראה שהיא מורה בחסד.

גם אביגדור התפתח יפה, הצליח והתבלט לטובה בלימודיו בבית הספר. הוא עמד לבחינות כניסה לתיכון ממשלתי וגם בהם הצליח וקיבל מקום בתיכון הטוב **Kilburn Grammar** לא רחוק מביתנו. אלא שבינתיים פתח הרב רוזן ז״ל בית ספר תיכון עם פנימיה, וביקש שישלחו את אביגדור לבית הספר שלו, ״כרמל קולג׳״. בית ספר זה היה מתוכנן לפי דגם בתי הספר המפורסמים של האצולה באנגליה והיה בית ספר דתי שלמדו שם גם לימודי יהדות.

בעלי ז״ל חשב כי כדאי לו לאביגדור לוותר על המלגה לתיכון האנגלי וללמוד בתיכון של הרב רוזן. לאביגדור לא היה חשק ללכת מהבית לפנימיה אך בסוף הוא הסכים. בשנת הלימודים תש״ז (1947) הוא עבר ללמוד בכרמל. במכתביו אלי הוא שיבח את בית הספר, אך היה ברור שהוא מתגעגע מאוד הביתה.

כשאביגדור למד בכרמל היה בעלי נוסע שמה בכל שבוע ומלמד שם שיעור. הוא הרגיש כמה אביגדור מתגעגע הביתה ומרגיש בודד שם. באחד ממכתביו כתב אלי בעלי: עכשיו שאביגדור נסע לכרמל, רואים כמה גדולה היתה תרומתו של אביגדור לסידור הבית.

למרות ההצלחה הרבה בלימודיו והיחס הטוב מאוד מצד המורים והחברים, שקראו לו ״ניצוץ״ **Sparky**, הרגיש שם

אביגדור בודד. הוא היה קשור מאוד למשפחה, דבוק בי ובאביו. חוץ מזה, התלמידים בכרמל היו ברובם ממשפחות עשירות. הם היו מתפארים במכוניות הרולס־רויס של אביהם, בבגדיהם היקרים — וכל זה היה כה רחוק ממה שהעריך אביגדור. לו היה סולם ערכים שונה מהם.

לכן, כאשר חזרתי מדווס הביתה ביקש הוא לשוב גם כן הביתה. ראיתי כי הילד סובל. הלכתי לבית הספר התיכון הממלכתי שם הוא קיבל מקום אחרי הבחינות, ולאחר שהסברתי להם את השתלשלות האירועים הסכימו לקבלו אף־על־פי שמקומו כבר נתפס על ידי תלמיד אחר. אך כאשר נודע הדבר לרב רוזן ז״ל, הוא התחיל ללחוץ על אביגדור שישאר. נתן לו להר־גיש שהוא חייב להם תודה על תשומת לב המיוחדת שהוא זוכה בכרמל. אביגדור הסכים להישאר, חשב כי לא יהיה נכון מצדו לעשות דברים נגד רצונו של הרב רוזן.

כל השנים בכרמל היה אביגדור מתגעגע הביתה. אחרי שחזרתי הביתה מדווס הייתי נוסעת מדי פעם לבקרו, אך סדר היום לא הותיר לנו זמן רב ביחד.

בשנה האחרונה בכרמל, לפני בחינות הבגרות, ביקש אביגדור לעזוב וללכת ללמוד בישיבה. בקושי הצליח אביו לשכנעו שיחכה עד אחרי בחינות הבגרות. בגיל 16, בשנת תשי״ב (1953), עמד אביגדור לבחינות הבגרות, הצטיין בהן וקיבל מלגה ומקום גם בקמברידג וגם באוקספורד, אך הוא החליט לחכות וללכת קודם ללמוד בישיבה.

את דני מצאתי בבית חמוד ושמח אבל נחשל בבית הספר. מקומו בכיתה — לפי הישגיו בלימודים — היה האחרון. הוא לא ידע לקרוא אנגלית ולא היה לו שום מושג בחשבון — ולא היה ניכר שאיכפת לו הדבר. היו לו הרבה חברים, לאו דוקא מבית הספר — בעלי החנויות, בשכנותו, כולם אהבו אותו, לימד עצמו הרבה דברים מחוץ לבית הספר. לפיכך לא הדאיג אותי דבר פיגורו בכיתה. הבינותי כי צריך רק לעזור לו במה שהזניח בכיתה ואז יסתדר. ראיתי כי יש לו מוח טוב והוא ילד חכם.

פעם, כאשר היה חולה הראיתי לו תמונות באנציקלופדיה

לילדים. ראה תמונת הטלסקופ וביקש שאקרא לפניו איך עושים טלסקופ. התחלתי לקרוא ולא היה לי זמן להמשיך, ואמרתי לו שאגמור לקרוא אחרי כן. לקח דני את האנצי־קלופדיה ובעצמו קרא את המאמר עד הסוף והבין יפה. ככה התחיל לקרוא אנגלית ואחרי שבועות אחדים ידע לקרוא יפה ומהר והבין יפה מה שקרה.

בסך הכל ראיתי כי דני הוא ילד חכם, טוב לב וחברותי, מתקשר לכל איש, אך פטפטן ואינו מקבל משמעת. אכן, הוא קשה בבית הספר אבל נעים ונחמד ומלא חן בבית.

באחד ממכתביו סיפר לי בעלי איך השתדל דני לשכנע את אביגדור להיכנס ל״כרמל קולג׳״. אמר לו דני: תראה, תתרגל. אספר לך מה שקרה לי. אבא נסע יחד אתי לבקינגהם (אחד ממרכזי ההכשרה). אבא חזר הביתה והשאיר אותי בבקינגהם. בלילה לא יכולתי לישון, רציתי לשוב הביתה. החלטתי בבוקר שאגיד לאסתר (חברה שעבדה פעם אצלנו) שתיקח אותי הביתה. אף בלילה השני שוב לא יכולתי לישון ועוד פעם אמרתי לעצמי, כי מחר אבקש מאסתר לקחת אותו הביתה. קמתי בבוקר, יצאתי לטייל והיה לי טוב, וכבר לא רציתי יותר לנסוע הביתה. מת־רגלים.

הנשואים של פולינקה

בזמן שהייתי באתניה נישאה אחותי הצעירה פולינקה (ברכה פרל) בלונדון לרב שלמה קריין ז״ל, תלמיד חכם ליטאי, איש בעל שכל שנון והשכלה כללית רחבה, ממשפחת קריניש המ־פורסמת. אחותי קיבלה מגיסה, ר׳ מכלה רבינוביץ, לנדוניה בית גדול, לא רחוק מביתם. אחרי שמשפחת רבינוביץ היגרה לאמריקה עברה אמא ז״ל לגור אצל פולי ובעלה.

כאשר חזרתי הביתה מהסניטוריום ומצאתי את החיים במש־פחתי מסודרים, החלטתי שאמא ז״ל תגור לסירוגין אצלנו ואצל הקריינים. נהניתי להיות שוב עקרת הבית ולבשל בשביל המשפחה, ולנקיון החדרים באה עוזרת אנגלית, והעבודה במש־פחה לא עייפה אותי כמקודם. בכל זאת רציתי להמשיך לקבל

את טיפול הפנימוטורקס שקיבלתי באתניה, מפני שדאגתי שמא אדביק את ילדי.
פעמיים בשבוע הלכתי לברומטון, לבית החולים, שם היה רופא עושה לי את הפנימוטורקס. בטיפול של פנימוטורקס מזרימים אוויר בין הפלברה (הצפיה של הריאה) לבין הריאה החולה, הריאה מתכווצת וחודלת לפעול, הדבר מונע התפשטות האינפקציה לעתים גורם להחלמה.
אכן המשכתי לקבל את הטיפול בברומטון. אך הטפול נעשה יותר ויותר קשה אחרי זמן מה סירב הרופא להמשיך בו. אז פניתי לרופא אחר באותו בית חולים, והוא אמנם המשיך בטיפול. רופא זה כנראה סיפר לראשון שאנו בטיפולו, והנה פעם הרופא הראשון מחכה לי על יד הדלת. חמקתי ממנו.
כך ניסיתי להמשיך בטיפול הפנימוטורקס למרות דעת הרופאים, אך הדבר לא ארך זמר רב. פעם, אחרי נסיון לא מוצלח לנפח אותי, קיבלתי שטף דם מהריאות. אינני זוכרת אם זו היתה הסיבה או היה עוד גורם, על כל פנים חזרתי לאתניה בשנת תש״ט (1949). טופלתי שם בזריקות סטרפטומיצין ואחרי שישה חודשים שבתי הביתה והפעם בריאה.
אחרי שובי בשנית הביתה החליטה אחותי חיה הורוביץ לעלות ארצה, שם כבר חיכה לה בנה. הייתי שוב עקרת הבית. היתה לי עוזרת אנגלית שבאה פעמיים בשבוע לכמה שעות לנקות את הבית, אך את הבישול, הקניות, כביסה קטנה ואת הניקוי היום יום עשיתי לבדי ונהניתי מעבודה זו.

העבודה של הרב

אחרי תקומת מדינת ישראל נתמנה הרב שפרבר ז״ל לראש המחלקה התורנית של הסוכנות באנגליה. בתפקיד זה נפתח לפני הרב כר נרחב של פעולה תרבותית וחינוכית דתית.
הרב התחיל להזמין לשנה או שנתיים מורים מנוסים מישראל להורות לימודי קודש ועברית בבתי הספר היהודיים. על ידי כך הוא העלה הרבה את רמת לימודי היהדות בבתי ספר אלה.

המשרד של המחלקה התורנית היה במרכז העיר והוא הפך למרכז חיים התרבותיים של היהדות הדתית באנגליה. למשרד זה היו פונים מערים שונות להתייעץ בבעיות חינוך דתי, להזמין מורים לקבל ספרים ועוד ועוד.

במשך שנים אחדות היה הרב גם מלמד שיעור בתנ"ך במשרדו באמצע היום. האנשים שעסקיהם היו במרכז העיר היו באים לשמוע את השיעור בהפסקת הצהריים במקום ללכת למסעדה לארוחה קלה.

הרב גם הנהיג סמינריונים לסוף שבוע, שברגיל היו מתקיימים באחד מבתי המלון היהודיים שבערי הנופש על שפת הים. השיעורים וההרצאות היו בחורף אחרי סעודת ליל שבת, ובקיץ אחרי סעודת הצהריים של שבת. הרב היה מזמין מרצים מישראל ומאנגליה. השיעורים היו בתנ"ך, וההרצאות במחשבת ישראל או על נושא היסטורי.

היו הרצאות מעניינות ושיעורים רציניים, אבל השיעור שכולם ציפו לו וההרצאה המרתקת ביותר היו של הרב עצמו. בסעודות שרו זמירות ואמרו דברי תורה. הרב האציל משמחת השבת ומאהבת התורה שבו על המשתתפים. הוא היה פותח בזמירות ונופח בהם מההתלהבות שבנפשו והזמירות נעשו יותר ויותר משולהבות ותכופות הפכו לריקוד. הרב היה הנשמה היתירה של הסמינר. רוב הבאים היו משפחות דתיות שבאו לבלות את השבת בתפילה ותורה בנסיבות נעימות, והיו גם שבאו לבלות שבת במנוחה, בטיול על שפת הים ונקלטו לשבת חסידית עם זמירות וריקודים חסידיים.

בימי החופשה הארוכה שבקיץ היה הרב שפרבר ז"ל מארגן סמינריונים למשך שבוע או שבועיים בשווייץ או באיטליה. לסמינריונים אלה באו יהודים מארצות שונות באירופה. למרות השוני שבאופי הבאים מהארצות השונות, הרגישו כולם בסמינריונים אלה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד. סוד האחוה והרעות בא מאישיותו המלאה אהבת ישראל של הרב שאיחד את כולם באהבת ישראל שבנשמתו ובחכמת גישתו לכל אדם ואדם באשר הוא לפי האופי שלו.

התפקיד המיוחד של הרב

אחרי תקומת מדינת ישראל קיבל הרב תפקיד מיוחד מטעם הסוכנות היהודית.

באמסטרדם שבהולנד התקיים כינוס של כנסיות פרוטסטנטיות, שהשתתפו בו כמרים ובישופים מארצות אירופה ואמריקה. היה ברור כי המאורע של הקמת מדינת ישראל יתפוס מקום חשוב ואולי מרכזי בכנס, והחלטותיו יכלו להיות גורם של תעמולה בכנסיות שבעולם, בעד או נגד המדינה. היה אפוא הכרחי לנסות למנוע בכל האפשר תגובה שלילית כלפי מדינת ישראל. את התפקיד הזה מסרו לרב שפרבר. זו היתה פעולה דיפלומטית שהיתה צריכה להיעשות בשקט. חשוב היה שהענין לא יתפרסם. לכן נסע הרב לאמסטרדם ושכר לעצמו חדר בבית פרטי, לא הלך אף לאכול במסעדה יהודית ולא נפגש עם יהודים בעיר חוץ מהרב שוסטר, ראש הרבנים בהולנד, ועם יושב ראש הקהילה, שלהם גילה על שליחותו ותפקידו המיוחד.

בעלי נפגש עם כמה כמרים והסביר להם את החשיבות הנודעת למדינת ישראל בשביל עמנו. משיחות אלה נודע לו, כי בדיון על הקמת המדינה תהיה השפעה מכריעה לדעתו של ניבור Niebuhr, תיאולוג חשוב מאמריקה שפרסם ספרים רבים בתיאולוגיה והיה גם ידוע כידיד ישראל וציוני. זמן רב ניסה הרב להיפגש אתו ולא הצליח. תמיד השיבו לו שניבור עסוק ואי אפשר לו להתפנות לפגישה נוספת.

פעם אמרו לרב כי גברת אחת מבקשת לראותו. היא באה מפריז ונשלחה לאמסטרדם על ידי ה"הגנה". הרב דיבר אתה, הסביר לה כי חשוב לו להיפגש עם ניבור וביקש ממנה לעזור לו בסידור פגישה זו. אם בעזרתה או שלא בעזרתה, הצליח הרב סוף סוף "לתפוס" את ניבור בתוך קבוצה של כמרים.

הרב הציג את עצמו כבא כוחם של היהודים ואמר לניבור שהוא קרא את ספריו וגם יודע שהוא ידיד היהודים ותומך בציונות. משום כך הוא מבקש מניבור שבכנס זה ישמיע את דעתו על החשיבות שבהקמת מדינת ישראל.

תשובתו של ניבור היתה, כי הוא בהחלט נגד הקמת המדינה.

ככה התחילה השיחה בין שניהם. לאט לאט הסביר לו הרב כי אחרי מה שקרה לנו בשואה, כאשר שום עם לא קם לעזור לנו, הגיע הזמן שלא נהיה תלויים בחסות של עם אחר. הגיעו הימים של שיבת ציון שהנביאים ניבאו עליהם. המדינה גם לא היתה יכולה לקום אלא בסיעתא דשמיא, וכל איש דתי מוכרח להכיר ולראות את אצבע אלוקים במה שקרה. כאיש דתי גם הוא צריך לראות כך את תקומת המדינה.

באופן זה המשיך הרב שפרבר לשוחח עם ניבור. הכמרים מסביב האזינו דרוכים. התוצאה היתה כי בסוף הפגישה אמר ניבור, כי איננו יכול לדבר בעד המדינה אך הוא מבטיח כי לא ידבר נגד. היה בזה הישג חשוב.

אחרי כן נודע לרב, כי בכנס משתתף כומר שהוא ממש שונא ישראל, והוא בוודאי יפעל להחלטה שלילית בענין מדינת ישראל. הרב נפגש גם אתו, אך כלפיו נקט דרך אחרת.

לאחר שהסביר לו שהמדינה הכרחית לנו אחרי מה שקרה בכל שנות הגלות והשואה וציין כי לא נוותר עליה, הוסיף הרב: אם תתנגדו אליה ותלחצו אותנו אל הקיר, לא תהא לנו ברירה אלא לבקש תמיכה ממקום אחר. ידוע לך היטב כי העולם מחולק בין מדינות המערב, שהן עדיין תומכות בדת ובין המזרח הקומוניסטי שהוא נגד הדת. אם המערב יהיה נגדנו, לא יהיה לנו מנוס כי אם לפנות למזרח, ואז תהפוך הארץ הקדושה למדינה קומוניסטית שהדת בה אסורה. הלזה אתם רוצים לגרום? כאיש דתי אתה מסכים שהארץ הקדושה תהיה מדינה קומוניסטית שהדת בה אסורה?

הדברים עשו רושם, ובסוף השיחה הבטיח גם הוא שלא ידבר נגד הקמת מדינת ישראל.

הרב דיבר עם קבוצות שונות, עם כל קבוצה כמידתה. לא הרי שיחתו עם ההולנדים, שגם הם סבלו מהנאצים, כשיחתו עם הגרמנים, שעליהם היה לכפר על מה שנעשה בארצם ועל ידי עמם.

החלטת הכינוס היתה כמובן שלילית — מדינה יהודית נוגדת את עקרונות הדת שלהם, אך היו הרבה ויכוחים וההחלטה היתה באופן יחסי מתונה.

בכל זאת נזרע בלב רבים מהם זרע של הבנה על ההכרח של מדינת ישראל וחשיבותה לעמנו. הרב חזר מהולנד בהכרה כי יש מקום לשוחח עם אנשי דת שונים וכדאי להמשיך בדבר.
אחרי שחזר לאנגליה פרסם הרב בעיתון המזרחי ״חיינו״ מאמר ״עת לתשובה לנוצרים״.
על מאמר זה היו תגובות גם בעיתונות הכללית. ב״טיימס״ הלונדוני נתפרסם מאמר ובו נטען, בין היתר, כי גם יהודים דתיים הם נגד המדינה. בתשובה פרסם הרב מאמר שנדפס ב״טיימס״ ובו הוא כתב, כי בשבילנו הסמכות הדתית היא הרבנות הראשית והיא תומכת תמיכה שלמה במדינת ישראל.

תש״י 1950

הקיץ של שנת תש״י (1950) התקרב לסופו. אביגיל היתה מלאה ציפיה לחזור לבית הספר שלה — להיפגש עם החברות, להכיר את המורים החדשים, להתחיל בלימודים החדשים. אביגדור חזר לכרמל־קולג׳ בלי שמחה יתירה, ודני לבית הספר ללא חשק. הרב היה מאוד עסוק בעבודתו במחלקה התורנית של הסוכנות ובעבודתו בהתנדבות והוא ראה ברכה בכל שעשה. לשיעוריו בביתנו באו יותר ויותר שומעים. בתקופה זו הוא גם כתב הרבה מאמרים שנתפרסמו ב״הצופה״ שבארץ ישראל.
אמא ע״ה היתה גרה לסירוגין אצלי ואצל אחותי פולינקה ובעלה שלמה ז״ל.
ככה חלפה עוד שנה והתקרב זמן בחינות הכניסה של דני לתיכון. ראיתי שהוא צריך עזרה כדי שיוכל לעמוד בבחינות אלה. פניתי, לפי המלצה, אל מר הדדה, יהודי ספרדי, מנהל בית ספר ממלכתי בגמלאות. על שאלתו: מה אינך יודע? ענה דני: להגיד מה שאינני יודע יקח יותר מדי זמן; יותר קצר יהיה להגיד מה שאני יודע.
במשך כחודשיים הכין הדדה את דני לבחינות. הוא עמד בהן בהצלחה ונתקבל ל־ Kilburn Grammar School, תיכון טוב מאוד וקרוב לביתנו. דני התחבב מהר על המורים והתקדם יפה מאוד בלימודים. במיוחד אהב את לימוד ההיסטוריה וציור.

מחלתה ופטירתה של אמי ז״ל

בשנים 1951—1952 הידרדר מצב הבריאות של אמא. כנראה שהיו לה כאבים כאשר ישבה, כי בכל רגע מצאה אמתלה לקום ממקומה — ניגשה להביט בחלון הלכה ליטול את ידיה — אך לא אמרה אף פעם שאיזה איבר כואב לה, שלא נוח לה לשבת, לא התאוננה ולא דרשה דבר. ההליכה נעשתה יותר ויותר קשה עליה ולא היה לי זמן לטייל אתה, כי הלכה לאט לאט. אז שכרנו אשה שהיתה מטיילת אתה, קודם ברגל ואחרי כן על כיסא גלגלים.

הרופא שטיפל בה היה עונה תמיד, כי הכל הוא תוצאה של הסתיידות העורקים שאין לזה תרופה, שהדבר ברור ללא כל ספק, ודחה את הרעיון להיעזר בעוד רופא. ככה המשיכה אמא ז״ל לשאת בשתיקה את יסוריה וניסתה ככל האפשר שלא להכביד על אחרים. היא היתה קרוצה מהחומר שהקדושים עשויים. סבלה בשקט, לא התאוננה ולא אמרה דבר נגד שום אדם אף למי שהכאיב לה.

בסופו של דבר התגלה שיש לה סרטן. שכנראה התחיל ברחם והתפשט בכל הבטן. אחרי הניתוח, שלפי דעת הרופאים היה דחוף, אמר לנו המנתח, כי הוציא כמה שהיה אפשר אך לא הכל ; הסרטן התפשט הרבה. אמא היתה בבית החולים כשבוע. אני ופולינקה היינו אתה כל העת. רוב הזמן לא דיברה, היתה כנראה תחת השפעת התרופות המרדימות. אך לפעמים היו לה הברקות של הכרה בהירה. אמרתי לה פעם, כי שמואל רצה לבוא לבקר אותה אבל הוא אינו מרגיש טוב. ענתה אמא : אל תספרו לו כי עברתי ניתוח, פן יצטער וירצה לבוא. לא צריך.

בליל כ״ח מרחשון תשי״ב (1952) החזירה אמא ע״ה את נשמתה לאביה שבשמים, אחרי זמן רב של סבל ויסורים בשתיקה. תנצב״ה.

פולינקה ואני היינו על יד אמא ז״ל בלילה האחרון, בשעת יציאת הנשמה.

אמא נפטרה והגעגועים אליה וכאב הלב על חייה העצובים

בשנותיה האחרונות, ההרגשה שלא עשיתי די להקל עליה, היו אוכלים בנפשי.
בבית נמשכו החיים כרגיל ולכאורה לא היה חסר בהם דבר. אך למעשה אבד בשבילי הטעם בכל מה שעשיתי. פתאם הרגשתי כי נוכחותה של אמא היתה מוסיפה טעם וערך לכל פעולה שלי. טוב היה לחמוק מכל מה שעשיתי וללכת לראות אם אמא זקוקה לדבר מה. טוב היה לעשות דברים בשבילה. סוף סוף, יותר מכולם היתה אמא זקוקה לי. הכל היה כדאי אם היה בדבר תועלת לאמא. ההכנעה שבה נשאה אמא את סבלה היתה בה מחיי קדושה. בכל שפניתי היתה אמא חסרה לי. הגעגועים אליה היו גדולים.
הייתי שופכת את לבי במכתבים לחמי הרב הגאון ר' דוד שפרבר זצ"ל, והוא בתשובותיו היה משתדל לנחם אותי ולהרגיע את רוחי. מי שהרגיש ביותר בכאב הלב שלי היה אביגדור, ובכל פעם שבא הביתה מ"כרמל" היה מוציא אותי לטיול ובכלל משתדל ככל האפשר להמתיק לי את הזמן.

בתיה עמנואל

בימי מחלתה ופטירתה של אמא זצ"ל התגוררה אצלנו בתיה עמנואל, ממשפחת עמנואל שבמנצ'סטר, משפחה דתית ובעלת תרבות כללית בשיטת "תורה ודרך ארץ".
בתיה סיימה באוניברסיטה במנצ'סטר את הפקולטה למדעי החברה, והיה עליה לעשות במשך שנה אחת, עבודה במקצוע שלמדה. היא קיבלה בלונדון עבודה עם עיוורים. באותה עת היתה בתיה מאורסת לפרופסור חיים רבין, מרצה לעברית וערבית באוניברסיטה בקמברידג'. רצתה בתיה לנצל את שנת העבודה בלונדון להשתלם גם בשפה העברית. אכן היא חיפשה "חדר עם עברית". הפנו אותה אלינו, כי במשפחה שלנו היתה השפה העברית השפה המדוברת בבית.
בתיה גרה בביתנו שנה. בימי השבוע עבדה עם העיוורים והיתה גרה אצלנו, אך לסוף השבוע היתה נוסעת לקמברידג' וחוזרת משם תמיד במצב רוח מרומם, מלאה שמחה ואושר. היתה

בה מהרעננות של נעורים ומהאושר של אהבה והיתה משפיעה סביבה משמחתה ומטוב לבה. היתה כאחת המשפחה, חברה טובה לאביגיל ואף לי. בימים הקשים, של מחלת אמא ואחרי פטירתה היתה נוכחותה של בתיה בביתנו מקלה את הדכאון שבנפשי.

לין ופרסי

דיירת אחרת שהתגוררה בביתנו שנה לפני בתיה היתה לין כהן (עכשו גלייזר).

שונה היתה לין מבתיה. לין היתה מכונסת לתוך עצמה, שלוה ובטוחה באהבתה, היתה מפיצה איזה שקט נפשי ובטחון סביבה. לין גרה בביתנו בימי האירוסין שלה לפרסי גלייגר. לין היתה תמיד מוכנה לעזור לי בעבודת הבית ומה שעשתה עשתה תמיד בשלמות.

לין ופרסי היו זוג נפלא. כל אחד מהם בא מרקע שונה, אך השוני הזה לא הפריד ביניהם. להפך, הגביר והגדיל את האהבה וההערצה ההדדית.

לין גדלה במשפחה מיוחסת. היא למדה באחד מבתי הספר היקרים של האצולה האנגלית, סיימה את התיכון ובאותו בית ספר המשיכה ללמוד קורס של מזכירות, ואחרי שסיימה את הקורס עבדה כמזכירה אצל איזה לורד.

פרסי היה בן של חייט במזרח לונדון, שפרנס בדוחק את משפחתו הגדלה, שישה בנים ובת. פרסי למד בבית ספר יסודי ואחרי כן יצא לעבוד כנער שליח באחד מבתי המסחר הגדולים בסיטי. משכורתו היתה עשרה שילינג לשבוע. בכל יום חמישי היתה אמו מחכה ליד בית המסחר, כדי לקבל מפרסי את משכורתו לקנות צורכי שבת.

במשך השנים התבלט פרסי בעבודתו הטובה, בנאמנותו וכשרונותיו, ועלה מעלה מעלה בסולם העבודה עד שנתמנה לאחר שנים לאחד המנהלים בבית המסחר שבו התחיל כנער שליח. לין היתה מתפעלת מפרסי שהגיע למה שהגיע בכוחות עצמו, התפעלה מהתמדתו בעבודתו, מכשרונו להתמודד בבעיות הע־

בודה, שהיתה ברובה במזרח הרחוק, בכושרו להבין ולהתאים את עצמו לאופי ולגישה השונים של אנשי ארצות רחוקות. פרסי היה מלא התפעלות מההשכלה של לין, משכלה הישר ומהשלמות וכוח הרצון שבה.

לין באה ממשפחה של אצולה ללא יהדות; פרסי בא ממשפחה יהודית מסורתית. תורה לא היתה במשפחה זו — האב והאם לא ידעו קרוא וכתוב, אך המידות המשובחות שהתורה נטעה בעמנו — דרך ארץ כלפי האב, אהבה והערצה לאם, כבוד לתלמידי חכמים, קשר הדוק בין בני המשפחה כולם ודבקות לבית הכנסת — היו בה. האב לא היה מחסיר אף תפילה בבית הכנסת, תרם פרוכת לארון הקודש ומפה לבימה. האם טרחה במעט הכסף להכין סעודות טובות לשבתות ולחגים ואף הכניסה אורחים לסעודות.

למשפחה זו בעלת אורח החיים היהודי מסורתי נכנסה לין והשתלבה בה כאילו שנולדה בה. נגלתה בזה אהבתה הגדולה לפרסי, ותכונת האופי שלה לעשות הכל מה שהיא עושה בשלמות. גם הדתיות הכנה שבה ושמירת המצוות שלה היו בקפדנות. אלינו התקשרו לין ופרסי, ואחרי שהתחתנו היו לנו כבני המשפחה.

אביגיל

אביגיל סיימה את התיכון N.L.C.S. בשנת 1952, עמדה בבחינות הבגרות והצטיינה בהן. לפי תוצאות הבחינות היתה יכולה להתקבל באחת האוניברסיטאות המפורסמות באוקספורד או בקמברידג', אך היא החליטה ללמוד היסטוריה של ימי הביניים והרנסנס באוניברסיטה לבנות שבלונדון Bedford College. היא נהנתה מאוד מלימודיה וקיבלה את כל הפרסים שהאוניברסיטה זו היתה נותנת. אחד הפרסים שלה היה חודש בפירנצה שבאיטליה, שם שמעה הרצאות על ימי הרנסנס ויכלה לראות בעיניה ולהעריך את האמנות הנפלאה של תקופה זו. אביגיל התרשמה מאוד מהביקור בפירנצה, הוקסמה מהשפה האיטלקית, מאורח החיים של העם האיטלקי ומהאמנות הנפלאה

שלו. אביגיל היתה חוסכת תמיד מכסף המלגה ומהפרסים שקיבלה סכום לנסיעות בימי החופש לארצות שונות — אירלנד, סקנדינביה, שווייץ וצרפת, וכמובן לישראל.

הבר־מצוה של אביגדור

בשנת תש״י (1950) חגגנו את הבר־מצוה של אביגדור. לא רצינו לבזבז כסף לשכור אולם והחלטנו לערוך את חגיגת הבר־מצוה באולם של בית הכנסת קריקלווד. האולם ניתן לנו רק לשעות מספר, וזו היתה טעות מצדי — לא תיארתי לעצמי איך יפלו הדברים.

ערכתי את השולחנות, הנחתי עליהם את התופינים מאפה בית, את הפירות, הכריכים ויתר התקרובת. באו האורחים והת־יישבו. אביגדור אמר את הדרשה שהכין וישב עם חבריו מכרמל קולג׳. בא הרב אלטמן ממנצ׳סטר, והתחילו הנאומים. האורחים המכובדים המטירו עלינו תהילות ותשבחות והקהל האזין. אך נגמרו הנאומים והגיעה השעה לפנות את האולם. האורחים קמו והלכו הביתה ולא הספיקו אף לטעום מהתקרובת המשו־בחת שהכינותי.

היינו צריכים להחזיר את כל האוכל הביתה. אמנם, למחרת שלחנו את הכל לבית אבות. אפשר שזו היתה מצוה יותר גדולה, אך בלבי נשאר רגש של אכזבה. הייתי טירונית בעריכת חגיגה וגם הייתי לבדי — אביגיל היתה בביקור בישראל, משפחת אחותי רבינוביץ היגרה לאמריקה. חשבתי כי אוכל לעשות הכל לבדי ולא ביקשתי עזרה מידידים — נכשלתי.

חזרתי הביתה מבית הכנסת והייתי צריכה לטפל באמא ז״ל. בינתים היה הרב אלטמן צריך לחזור למנצ׳סטר ונמצא שהוא נסע הביתה בלי לשתות אפילו כוס תה.

הרגשתי בושה גדולה — האורחים באו, הביאו מתנות, שיבחו אותנו והיו צריכים לפנות את המקום ונשלחו הביתה. נכ־שלתי! חושבת אני כי גם אצל אביגדור השאירה חגיגת הבר־מצוה שלו טעם לא טוב. הכל מפני שחשבתי שאני יכולה לעשות בעצמי ולא בקשתי עזרה. נענשתי ביסורי נפש, אך לא למדתי.

הביקור בארוזה

החלטנו להשתמש בכסף המתנות לערוך לאביגדור טיול לארוזה שבשווייץ. אביגדור דרש כי גם דני יסע יחד אתו. אכן נסענו אביגדור, דני ואני לארוזה. שהינו בארוזה שבועיים, הוצאנו את כל הכסף של המתנות ואינני חושבת כי הבנים נהנו הרבה מהטיול הזה. תפוחי אדמה צלויים במדורה בשעת איזה טיול עם קבוצה ילדים, היו בטח גורמים לבנים יותר תענוג מאשר הסעודות השמנות במלון היקר, בין האורחים העשירים.
כאשר נודע לי כי ארוזה קרובה מאוד לדווס, חשבתי כי כדאי לי לסור לסניטוריום אתניה ולראת את ד״ר גייגר. טלפנתי לבעלי ז״ל וגם דעתו היתה כי כדאי הדבר.
בארוזה פגשתי בחורה שהיתה צריכה לנסוע ללונדון והיא קיבלה על עצמה ללוות את הבנים הביתה, ואני נסעתי לדווס. שהיתי שם שבועיים, עשו את הצילומים והבדיקות ושבתי הביתה. אחרי כן חזרה גם אביגיל מביקור בישראל לשם נסעה עם חוג לימוד של מר הרולד לוי (Study Group).
אביגיל היתה מלאה התפעלות מהארץ. וסיפרה כי החליטה שתיכף אחרי בחינות הבגרות היא תעלה ארצה, אבל אחי יוסינקה וגיסתי דבורה׳לה, המכירים יפה את תנאי החיים בארץ אמרו לה כי מוטב שתחכה ותבא ארצה אחרי שתסיים את לימודיה באוניברסיטה. אז תוכל להשיג ביתר קלות עבודה מתאימה וגם תביא יותר תועלת.

אביגדור

כל השנים שאביגדור למד בכרמל קולג׳ הוא לא היה מאושר שם, אף על פי שהכל העריכו מאוד את כשרונותיו והישגיו בלימודים. הוא היה מתגעגע הביתה. כאשר הוא בא הביתה לסוכות בשנת 1953 הוא לא רצה לחזור לכרמל, אלא ללכת לישיבה. אביו הצליח לבסוף לשכנעו שישוב לכרמל ותיכף כאמור בגיל שש עשרה עמד אביגדור לבחינות בגרות והצטיין בהן מאוד וקיבל את התעודות המתאימות. קבעו לו ראיון

לכניסה וקבלת מלגה לאוניברסיטה. גם בזאת הצליח אביגדור ונתקבל למחלקה ללימודים קלסיים ב־St. John's College קמבריג' או Balliol College אוקספורד. רק תלמידי בתי הספר המפורסמים ב־Eton או Harrow, שבהם היו מלמדים יוונית ורומית כבר מהכיתה הראשונה, היו מגיעים לזה.

אבל הרב רוזן זצ"ל היה מעוניין להוכיח כי כרמל קולג' יכול להתחרות גם עם בתי ספר מפורסמים אלו. משום כך הוא היה להוט שתלמיד מכרמל יקבל מקום במחלקה הקלסית ואכר בחר אביגדור ללמוד בקמבריג'.

אחרי כל הבחינות האלה סיים אביגדור את לימודיו בכרמל קולג' בשנת 1953, חזר הביתה ונתקבל לישיבת "עץ החיים" שבלונדון. הוא נסע לישיבה בכל בוקר וקיבל גם שיעור פרטי עם ראש הישיבה הרב גרינשפן ז"ל * וחזר הביתה רק אחרי הצהריים. גם בבית הוא המשיך ללמוד גמרא, ולפעמים עד מאוחר בלילה.

הוא למד ב"עץ החיים" כשנה ולחודש אלול הוא נסע לגייטסהד שם התרשמו מאוד ממנו ורצו להשפיע עליו שישאר ללמוד שם. אביגדור לא הסכים, חזר הביתה ואחרי החגים נסע למונטרי ונכנס לישיבה של הרב בוצ'קו. כנראה לא התאימה לו שם החברה, ובזמן שהיה במונטרי הוא למד כמעט רק לבדו. כאשר אחרי זמן קצר במונטרי הוא שב הביתה הוא נסה ללמוד עם אביו, אך העניין לא הסתדר. אכן התחיל אביגדור ללמוד בעצמו, למד כל היום ולפעמים עד מאוחר בלליה. סגנון זה בחיי בני נמשך עד חנוכה 1955. אז הוא הפסיק את לימוד הגמרא והתחיל להתכונן לכניסה לאוניברסיטה — ובמיוחד למד יוונית ולטינית.

בקיץ של אותה שנה, לפני התחלת הלימודים באוניברסיטה, עשה אביגדור טיול יחד עם עוד חבר באופנים. הם סיירו את החוף הדרומי־מערבי של אנגליה. משך כל זמן הטיול הם ניזונו

* ר' נחמן שלמה גרינשפן, בעמ"ס קדשי הגבול, לונדון תר"ץ; פלפולה של תורה, לונדון תרצ"ה; משפט עם הארץ, ירושלים תש"ו (ד. ש.).

מלחם, סרדינים ופירות. לא אכלו בשום מסעדה, אף לא במסעדה צמחונית, מסיבות הכשרות ואולי גם כדי לחסוך כסף. כאשר שב אביגדור מהטיול ממש נפחדתי. הוא נראה כה רזה. הוא קמץ כסף מן המזון, אך לי הביא מתנה — זוג סנדלים יפים ויקרים. כזה הוא בני.

בחול המועד סוכות נסע אביגדור לקמברידג'. הוא הגיע לקולג' כשבידיו ארבעת המינים. תיכף אחרי שהגיע שם קיבלנו מברק לשלוח לו מזוזה.

אחרי זמן קצר נסעתי לבקר אותו. הוא פגש אותי בתחנת הרכבת והביא אותי "למעון שלו". הופתעתי. היו לו לעצמו בקולג' שלושה חדרים — חדר מיטות, חדר עבודה וחדר למשרת, והכל בתוך מעין מגדל (שהתמוטט אחרי שאביגדור עזב את קיימברידג'). החדרים היו קטנים ודומים לתאים במנזר, והריהוט היה דומה לזה בחדרו של אלישע בבית השונמית.

ככה שמרו האנגלים באוניברסיטאות העתיקות שלהם על ה־סגנון עתיק היומין. יצאתי עם אביגדור לטייל בסביבה. מדשאות ירוקות מטופחות משתרעות סביב לבניינים, ביניהם שוטף לו הנהר ומימיו מפכים בשקט. אביגדור לקח אותי לשוט בסירה. משני צדי הנהר הרכינו הערבות את ראשיהן אל המים. קסם היה נסוך על המקום — הבניינים האפורים העתיקים, הדשא המוריק, מימי הכסף של הנחל. שקט סביב — כאילו דף מאגדה עתיקה.

בשנה הראשונה בקמברידג' נראה אביגדור מרוצה מחייו. הוא היה פעיל בין הסטודנטים היהודים, ובכל פעם שביקר בבית היה נראה טוב לב ושמח. על לימודיו לא דיבר רק אמר שרמת הלימודים הקלסיים היא גבוהה מאוד, וכאשר שאלו אותו איך הוא מצליח לא רצה לדבר בזה. היה לי הרושם שאינו מצליח שם כפי שהיה רגיל במקומות לימודיו הקודמים.

למשפחה היה קשור מאוד. פעם כאשר בעלי נסע לבקר את הוריו בארץ ישראל, כתבתי לאביגדור כי שלום לנו אלא לשבת חסרה הנשמה היתירה. בערב שבת, ממש לפני הדלקת נרות הופיע אביגדור, ותיכף אחרי ההבדלה חזר לאוניברסיטה. כן הוא ניסה להמתיק לי את השבת.

כאשר חזר בעלי מהארץ בא אביגדור תיכף לראותו. הוא הגיע הביתה בלילה אחרי חצות וחזר לקמברידג' בשעה חמש לפנות בוקר, כי יצא מהקולג' מבלי לקבל רשות.

לפני גמר הסמסטר הראשון של השנה השניה בא אביגדור הביתה והודיע לנו, כי הוא החליט להפסיק את לימודיו בקמברידג' והוא זקוק למכתב שאביו מסכים להפסקה זו. הוא הסביר לנו כי לא ישנה את החלטתו, אך אם יהיה לו המכתב מאביו, יוכל לחזור לקולג' אם ירצה, ואם לאו — יעזוב את המוסד בטריקת דלת. אביו נתן את המכתב הדרוש ואביגדור עזב את קמברידג' אך לא חזר הביתה. הוא עבד בדואר, אחרי כן קיבל עבודה ב"אלקו" — במסחר השעונים של משפחת מרגוליס. שם תיכף התרשמו מאופן העבודה ואדון מרגוליס, ידיד נאמן שלנו, אמר לו שהוא מרוצה מאוד מעבודתו, שימשיך בה והוא מהר יעלה בסולם העבודה מעלה מעלה. בזה היה די לאביגדור שיעזוב ולא ישאר במקום שיש חשד של פרוטקציה. הוא עבד כפועל בניין, כנהג משאית, כמכונאי לאופנועים, כשומר בבית חולים. לא גר בבית ולא רצה לקבל כסף מאביו. היתה זו שנת למוד באוניברסיטה של החיים.

עברה שנה ואביגדור החליט לחזור לקמברידג', ועבר ללמוד פילוסופיה. בלימוד זה הוא מצא עניין רב, ככה היה הרושם שלי.

בשנת 1962 קיבל אביגדור תואר מ"א לפילוסופיה, חזר הביתה לזמן קצר, שכר לו חדר יחד עם חברו הטוב ישראל כהן, והם התפרנסו מכל מיני עבודות. לא ארכו הימים בעבודות אלו ואביגדור קיבל עבודה אצל רויטר, קודם בתור טלפוניסט — היה יושב כל הזמן על יד הטלפון ומדווח על המחירים המשתנים של קפה ועוד. אך מהר הרגישו שאביגדור מסוגל לעבודה אינטלקטואלית ושלחו אותו לקורס של מחשבים. ככה התחילה העבודה שלו במחשבים בלונדון.

כאשר פרצה מלחמת ששת הימים בא אלינו אביגדור וביקש מאביו שילוה לו כסף לנסיעה לישראל. שמע דני ואמר: גם אני רוצה לנסוע. פנה אלינו אביגדור ואמר: כאשר החלה סכנת המלחמה רציתי לנסוע שמה, אך פחדתי כי הדבר יהיה קשה

עליכם, אבל עכשו שבאמת יש מלחמה אני צריך לנסוע, הבנים הצעירים נחוצים שם.
בעלי נתן לאביגדור כסף והוא פנה לצאת, אמר דני: חכה, גם אני הולך. אבל אביגדור לא רצה לחכות, ואמר: אני ממהר, אינני רוצה להפסיד את המטוס, אני ממהר לקנות כרטיס.
גם דני קיבל כסף להוצאות הנסיעה, הוא אסף אי־אלו חפצים שלו, נפרד מאתנו ויצא. ארזתי לו חבילת צידה לדרך ורצתי אחריו לאוטובוס. כאשר שבתי הביתה ראיתי כי החבילה נשארה בידי.
הבנים הלכו ואני ובעלי נשארנו מלאי חרדה. התפללנו להי״ת שישמור על הבנים, וגם תפילת הודיה בפינו על שחסדיו יתʼ שהבנים הולכים בדרך הישרה.
בשדה התעופה נפגשו האחים, אך מטוס לישראל לא היה. הם לקחו מטוס לשווייץ. שם חיכו כל הלילה למטוס לישראל. את אביגדור שלחו תיכף לכפר ורבורג, שם חיכו השדות לידיים עובדות. את דני שלחו לירושלים, שם עבד בבית חולים, נשא אלונקות והאכיל פצועים. בשעה שעבד שם נכנס מי שהוא ואמר: הכותל בידינו, לך וראה. רץ דני לכותל וראה איך הנשים ממאה־שערים נשקו את ידי החיילים שכבשו את הכותל. קרה הנס הגדול. הלואי ונזכה באמונת אמת ובענוה וחרדה לשמור על ארצנו ועל שיבת ציון שבה חנן אותנו השם יתʼ מתוך יראת שמים ואמונה כי מהשם יצא הדבר.
המלחמה נגמרה. הבנים חזרו — אביגדור לעבודתו ודני ללי־מודיו.
אביגדור עבד במחשבים אצל רויטר כמה שנים ומדי פעם היו שולחים אותו לקורסים להשתלמות. בתקופה זו נסע אביגדור כמה פעמים לישראל.
בשנת 1968 עלה אביגדור לארץ ישראל וקיבל עבודה במחשבים, ב״אלביט״.
בשנת 1969 התגייס אביגדור לצה״ל ובגמר השרות התיישב בחיפה, והתחיל לעבוד בחברת החשמל כאיש מחשבים. הוא אמנם היה מתאונן, כי העבודה שקיבל היא למעלה מידיעותיו. נראה כי בחברת החשמל חשבו אחרת ושם היו מרוצים מעבו־

דתו. מדי פעם היה בא לאנגליה. באנגליה הוא נשא לאשה את ג'ון ואחרי החתונה נשאר בלונדון שנתיים, בתקופה זו הוא עבד במחשבים חסך כסף וקנה בית בלונדון, אך לא נשאר שם אלא חזר לחיפה ולעבודתו בחברת החשמל. ג'ון נשארה בלונדון אך היתה באה מדי פעם לישראל. בחודש ניסן של שנת תשכ"ט נולד להם הבן דניאל.

אביגיל לפני עלייתה

בשנת תשט"ו סיימה אביגיל את בדפורד קולג' בתואר ב"א. הציעו לה להמשיך את לימודיה לתואר שני והלאה, אבל היא החליטה כי היא מעוניינת במקצוע שיאפשר לה להשתכר וגם יתן סיפוק נפש. לפיכך היא נכנסה ללמוד בבית ספר לחינוך להכין את עצמה להוראה בהיסטוריה.

היא נהנתה הרבה מהלימודים ומהתלמידים. למדו שם מרחבי האימפריה הבריטית הגדולה תלמידים מהודו, מאפריקה, מקנדה, מאוסטרליה, מניו־זילנד ועוד. אביגיל הרגישה טוב מאוד בבליל זה של תלמידים. בכל יום שבה הביתה מלי־מודיה והיתה מספרת לי על הטיפוסים השונים שנפגשה בהם, על מנהגיהם השונים, על הגישה והתפיסה המיוחדת של כל אחד ואחד מהם.

אחרי שנה של לימוד הוכשרה אביגיל להיות מורה להיסטוריה. היא רצתה תיכף לעלות ארצה, אבל אחרי שיקול דעת היא הגיעה להכרה, כי היא חייבת למדינה זו ששלימה בעד לימודיה במשך כל השנים ולעבוד בה לכל הפחות שנה.

היא עבדה שנה בבית הספר של הרב שיינפלד, "אביגדור סקול". העבודה שם היתה קשה מאוד באותה שנה, מסיבות מנהליות ואישיות בהנהלה. אביגיל היתה היחידה שהצליחה להכין את תלמידיה לבחינות. אחרי כן קיבלה אביגיל עבודה לזמן קצר בבית ספר אנגלי בשכונת עוני, בתור ממלאת מקום של מורה אחר, כדי להשתכר עוד מעט לפני עלייתה ארצה.

הילדים שם היו ברובם מוזנחים וברמה אישית ומוסרית ירודה, ואף היו גונבים זה מזה. והנה גם אצל ילדים אלה השכילה

אביגיל וראתה ברכה בעבודתה. גם בבית ספר זה היא התענגה והיתה מספרת על "הגנבימ'לך" שלה. כאשר חזר המורה הקבוע והיא עזבה את בית הספר, קנו לה "הגנבימ'לך" שלה מתנה והיא היתה מלאה שמחה.
לאחר שנת העבודה הקשה חשבתי שכדאי לה לנוח קצת לפני עלייתה ארצה. אביגיל הסכימה לנסוע לאיטליה לחופה קצרה. הלכה לקנות כרטיס לאיטליה ואחרי כן לישראל. כאשר חזרה הביתה אמרה: אמא, קניתי שני כרטיסים לאיטליה, גם את תיסעי אתי, שבוע של נופש יהיה טוב גם בשבילך.

יומן של ונציה

אלה הרשימות שעשיתי על השבוע שבילינו יחד עם אביגיל בונציה.
קשה לי לראות את ונציה איך שהיא בעצמה, רואה אני אותה כרקע של אותו שבוע היחיד והמיוחד ששהיתי שם יחד עם אביגיל תח'.
באנו לונציה ביום חמישי בצהרים אחרי נסיעה של 28 שעות. היינו עייפות אך גם שמחות, כי הנסיעה היתה נוחה ונעימה. אביגיל נהנתה מהנסיעה כפי שהיא מסוגלת למצוא ענין בכל דבר חדש וליהנות ממנו. בקרון שלנו היו שתי נשים אנגליות ואביגיל קשרה שיחה אתם וככה חלפו השעות מבלי שנרגיש בזה.
את ונציה מצאנו מלאה אור. ירדנו מהרכבת והלכנו לשאול אם כבר הגיע המטען שלנו — שתי המזודות הגדולות של אביגיל. שם אמרו לנו כי המטען עדיין לא הגיע.
נכנסנו למשרד התיירות להתעניין על חדר. אביגי הסבירה לפקיד במשרד התיירות כי אנו רוצות חדר זול, במרכז העיר ורק עם ארוחת בוקר. הפקיד ענה כי קשה להשיג חדר בתנאים אלה שיהיה גם זול ובמרכז העיר ובלי אוכל. הוא אמר, כי פה האנשים מעוניינים להשכיר חדר גם עם מזון. אז אמרה לו אביגיל בפשטות, כי כל אחד מהתנאים האלה הם הכרחים עבורנו ואין אנו יכולים לותר עליהם. אין ברירה, צריך למצוא.

הפקיד טלפן וטלפן לכמה מקומות ובסוף מצא מה שבקשנו. הוא נתן לנו מפה של העיר והראה לנו בדיוק איפה לקחת ופורטה ואיך להגיע למקום.
לקחנו את המזודות הקטנות שהיו אתנו, הלכנו לתחנת הופורטות והפלגנו בקנל הגדול.

הקנל הגדול

הופורטה גולשת לה לאט לאט לאורך הקנל ובכל כמה רגיעים עוצרת על יד אחת התחנות. גלי הקנל מניעים את הופורטה בתנועה הנוסכת מרגוע על הנפש.
הופורטה שלנו גולשת על המים השחורים של הקנל בין יתר כלי השיט. ואנו מגיעות לתחנה שלנו מרגישות פחות עיפות אחרי הנסיעה המרגעת. בתחנת הופורטות נגש אלינו סבל ושאל אם אנו רוצות שיקח את המזודות שלנו. הוא לוקח את המזודות ואנחנו אומרות לו את הכתובות. הוא הולך ואנו מהלכות אחריו. אנו עוברים דרך רחובות צרים והנה הגענו למלון.
בעלת הבית של המלון פוגשת אותנו בידידות. ומסבירה לנו "באנגלית איטלקית" איזה הוא החדר "הרומה" שלנו. אנו עולות הרבה מדרגות לחדר, אך החדר נקי, קריר ונעים.

ס"ט־מרקו

עוד באותו הערב הלכנו כבר לס"ט מרקו. הוא תיכף הקסים אותנו ביופיו ובאוירה החגיגית המיוחדת שבו.
בני ונציה שדדו ארצות רחוקות והביאו מכל הבא לידיהם מתנות לכנסיה שלהם. הכל הם גנבו החל מהגופה של הקדוש ס"ט מרקו וגומר בסוסי הנחושת הנמצאים לפני הכנסיה.
אכסדרה של עמודי שיש ומאחוריה חלונות ראוה של חנויות המגישות לעין מתוצרת ונציה — זכוכית ונציאנית, כלי כסף, תכשיטים יקרים ותכשיטים זולים, רקמה ונציאנית ותוצרת עור.
התהלכנו לאורך האכסדרה, והעין לא שבעה מהיופי העדין

והעושר של תוצרת עיר זו. דברים נפלאים הם תוצרת ונציה
"אך רק דברים של מותרות" — אמרה אביגיל. והדבר נכון.
בין החנויות יש גם בית הקפה המפורסם של פלורין.
ברחבה מטיילים המונים, המונים בין מאות היונים הנמ־
צאים שם תמיד.
ככר זה השטוף אור השמש, שאין בו רעש של מכונית או
אוטובוס, רק צלילי התזמורת ומשק כנפי היונים משרה השראה
של מנוחה של חג על המטיילים בה.
אביגיל החליטה שערב אחד נשב גם אנו על יד אחד השולחנות
אצל פלורין.

ה מ ס ע ד ה

בערב הלכנו לחפש את המסעדה הצמחונית. לאביגיל היתה
הכתובת של המסעדה וגם המפה של ונציה. לפי המפה ואחרי
שאלות רבות מצאנו את המסעדה.
עד שהגענו אליה עברנו הרבה רחובות צרים, בהם חנויות
יפות, רחובות עם בתים גבוהים שחלונותיהם מוגפים בתריסים
צבעוניים. מרחוב לרחוב עברנו בגשרים רבים ותחתיהם גול־
שות גונדולות, ופורטות וסירות.
לאכול מרק ירקות, ביצה וקפה — האם יש בה שמחה מיוחדת.
אך לאכול ארוחה בונציה יחד עם אביגיל זהו ענין אחר לגמרי,
זה דבר מה נעים מאוד ויפה מאוד.
מלצר שהגיש לנו את האוכל, אביגיל תיכף הרגישה את המיוחד
שבו, איך הוא נהנה מהעבודה שלו ושם בה את כל לבו. בשבילה
המלצר הוא אינו רובוט, המקבל הזמנה ומביא את מה שהז־
מינו, בשבילה המלצר הוא איש חי, העושה עבודה ומשתדל
לעשותה יפה, או אינו משתדל.
יום אחד אביגיל אמרה: מה קרה למלצר שלנו? הוא עצוב
היום. התבוננתי בו וראיתי שהוא באמת אינו מתרוצץ ומשתדל
כפי שעשה קודם.
המלצר גם הוא הרגיש שהוא בן אדם חי, שמתייחסים אליו
יחס אנושי וכאשר ראה אותנו נכנסות אורו פניו.

אביגיל התענגה ונהנתה מהאוכל האיטלקי. היא הזמינה לעצ־מה אטריות והשתדלה לאכול אותם באופן שאוכלים האיטל־קים ושמחה כאשר הצליחה בנסיונותיה.
מעניין היה לראות את האוירה במסעדה שהיתה כה שונה מהמסעדה באנגליה. ברגיל באנגליה יושבים שני אנשים על יד שולחן, אוכלים ואינם מחליפים אף מילה ביניהם, כל אחד אוכל בשתיקה, או אוכל ומביט בעתון.
בונציה מיד משוחחים כולם. שני אנשים מתחילים בשיחה ותיכף האנשים מכל השולחנות מתערבים ובסוף השיחה מקיפה את כל השולחנות. זה היה לא רק חדש ומעניין, אלא שהיה בדבר גם מה שהוא לבבי. אביגיל, שהיא כה לבבית נהנתה מאוד מאווירה חפשית, הידידותית הזו. מאידך גיסא הרגישו גם האנשים בלבביות המיוחדת שבנערה זו, בדרך הידידות בה היתה פונה לבני אדם והם מבלי שיהיו מודעים לדבר נענו לה באור פניהם.
כאשר אביגיל פנתה למי שהוא ושאלה איפה רחוב זה או אחר, איך מגיעים שמה, אנשים תמיד ענו ברצון והרבה פעמים, פנו מדרכם והלכו אותנו לעזור לנו למצוא את המקום. ככה הצ־ליחה אביגי תמיד לקבל מה שרצתה.
באיטליה האנשים הם יותר פשוטים, יותר ידידותיים ולבביים מאשר באנגליה וזה כל כך התאים לאופי של בתי, היא תיכף הרגישה כאלו היא לא זרה כאן, כאילו כבר גרה כאן זמן רב.

ביום שני — הגטו

ביום שני אחרי שבאנו לונציה, ז.א. ביום הששי בבוקר, לקחנו ופורטה ונסענו לתחנת הרכבת לראות אם כבר הגיע המטען של אביגיל.
מצאנו כי המטען הגיע ושעלינו לשלם קנס בעד איזה חטא שלא ידוע לנו. שלמנו והעבירו את המזודות לאולם המכס.
באולם המכס אמר הפקיד כי יש לבדוק את המזודות, אבל אחרי שאביגיל פתחה מזודה אחת הוא מבלי אפילו להביט בה אמר כי זה די, לא צריך לפתוח יותר, בזה גמרנו את

המכס, מסרנו את המזודות לשמירה בתחנה והלכנו לחפש את הגטו.
אביגיל מצאה במפה כי הגטו לא רחוק מהתחנה ואנו החלטנו לא לקחת סירה אלא ללכת שמה ברגל. שוב עברנו דרך רחובות צרים רבים וגשרים אין מספר עד שהגענו לגטו. הגטו הוא רחוב ומגרש, כמו הרבה רחובות עם מגרשים שעברנו בהם. מבחוץ בתי הגטו אינם יפים הם בתים בעלי קומות רבות עם חלונות מוגפי תריסים. אך אמרו לנו שבפנים החדרים מרווחים ויפים.
מצאנו בגטו 3 בתי־כנסת, כולם יפים מאוד עם עמודי שיש וציורים רבים, ארונות הקודש מופזים, מנורות גדולות מאוד, אך בתוכם אוירה של מקום שאין משתמשים בו. בשבת יש תפילה רק בבית כנסת אחד וגם שם המנין הוא זעיר. בחגים מתפללים בשני בתי כנסת ובית הכנסת השלישי הוא רק בית־ארכאות. יש בו פרוכות אחדות מרוקמות, שני ספרי תורה עתיקים בתיקי כסף ועוד כמה דברים. הקהילה היהודית בעיר היא ברובה ספרדית ויש שם בסך־הכל 1500 משפחות.
בגטו יש מושב זקנים. בית הזקנים הוא גדול ויפה. החדרים נקיים והרהוט הוא יפה. המטבח גדול ונקי, זהו מטבח מודרני. רוב תושבי הבית הן נשים, יש שם רק 10 גברים.
הקומה העליונה של מושב הזקנים היא חדשה, מודרנית בנויה כמו בית מלון עם כל הנוחיות.
הזקנים הגרים בקומה זו משלמים בעצמם בעד החזקתם, אם־הבית היא אשה תרבותית נעימה.
יש במושב זקנים מסעדה כשרה שיכולים להזמין שם ארוחה לשבת. הזמנו לעצמנו ארוחה לשבת, נפרדנו מאם־הבית, קנינו לנו מזון לליל שבת ושבנו למלון שלנו.

ש ב ת

בליל שבת התפללנו בחדר שלנו, אכלנו בחדר את מה שהכננו. לא הדלקנו את החשמל ואכלנו לאור הנרות שברכנו עליהם. אחרי הארוחה שוב יצאנו לטייל קצת.

בשבת בבוקר הלכנו להתפלל בבית הכנסת. הגברים ישבו בצד אחד של החדר והנשים בצד השני. רוב הקהל היו זקנים וזקנות. מספר הנשים עלה על מספר הגברים.

התפילה היתה עלובה מאוד, הקריאה בתורה דלה. רוב הנשים כלל לא התפללו, הן רק דברו ביניהן. כאשר עברו עם הספר הן שמו את היד על העינים ואחרי כן אל הפה. גם הגברים דברו בשעת התפילה. היו גם כמה תיירות. הן תיכף אחרי שיצאו מבית־הכנסת צלמו אותו. כאשר נגמרה התפילה עוד היה מוקדם ללכת לאכול, אכן עשינו טיול וחזרנו לגטו לסעודת השבת.

המסעדה בגטו נעימה, השולחנות היו ערוכים בטעם, כאשר נכנסנו מצאנו שני בחורים שכבר היו באמצע הסעודה ושרו זמירות שבת. אחרי כן בא זוג צעיר. הבחורים היו מאמסטרדם, הזוג מצרפת, היו עוד כמה אנשים. תיכף הצטרפו כולם לזמירות והסעודה עברה באוירה שבתית כהלכה.

חזרנו הביתה והלכנו לנוח. אחרי שנחנו שוב יצאנו לטייל וחזרנו למלון לסעודה שלישית, סעודה קרה שאכלנו בחדר ממה שקנינו לפני שבת.

במוצש״ק, אחרי תפילת מעריב, הבדלנו והחלטנו ללכת לשתות תה אצל פלורין. לפי דעתה של אביגיל אי אפשר לצאת ידי בקור בונציה מבלי לשתות דבר מה אצל פלורין — הקפה המפורסם שבכבר ס״ט מרקו. להזדמנות זו — החליטה אביגיל, יש להתלבש ולהתקשט יפה מאוד.

התלבשנו והתקשטנו וירדנו לככר ס״ט מרקו, ישבנו על יד שולחן קטן, מול התזמורת והזמננו תה. התה היה רגיל, לא היה בו שום טעם מיוחד, גם הישיבה על יד השולחן לא הוסיפה על מה שראינו עד כה במקום. ההבדל היה רק בזה שהפעם היה עלינו לשלם. אבל אביקו היתה מאוד שמחה, דעתה היתה מבודחת עליה, היא אמרה בצחוק, עכשיו כבר קיימנו גם את מצוות השתיה אצל פלורין.

בכל זאת, נעים מאוד לשבת אצל פלורין בלילה. הכוכבים נוצצים מלמעלה, התזמורת מנגנת, המטיילים מהלכים לבושים באופן חגיגית ואתה יושב ומתבונן באוירה נעימה. ברם, אם

אינך יושב, עליך להתהלך כל הזמן, כי בככר אין ספסלים בשביל הקהל. לכן אין זה רק טקס לשבת אצל פלורין, כדאי לשלם ולשבת במנוחה ולא להתהלך כל הזמן.

יום א'

קמנו בבוקר ואביקו אמרה, יש להזדרז היום, כי ביום א' הכניסה לגלריות היא ללא תשלום. אכן יש להשתדל לראות כמה שאפשר יותר. התלבשנו, התפללנו וירדנו לחדר האוכל לאכול את ארוחת הבוקר. אחרי שאכלנו, כאשר יצאנו מהחדר ורצינו לצאת החוצה, עכבה אותנו בעלת הבית ושאלה באיזה שעה אנחנו נוסעות. ענינו לה, כי אין אנו נוסעות עדיין. נשאר עד סוף השבוע. אז הודיעה לנו בעלת הבית, כי מכיון שאמרנו כאשר באנו שנהיה פה רק שני ימים. היא השכירה את החדר שלנו. האמת היא כי לא אמרנו לה כי נהיה שבוע כאשר באנו. לכן כאשר באה קבוצה גדולה של תיירים שרצתה את כל החדרים היא השכירה גם את החדר שלנו. רגע היינו נבהלות, אך בעלת הבית אמרה כי אם אנו רוצות יש לה ידידה שתוכל להשכיר לנו חדר. והיא הוסיפה שאם אנו מסכימות היא תיכף תטלפן לידידה שלה והדבר יסודר.

תוך שעה קלה ארזנו את החפצים שלנו, ישבנו בופורטה ונסענו לתחנה אפוא שנמצא החדר החדש.

בתחנת הופורטה כבר חכתה לנו הידידה של בעלת המלון, היא לקחה מאתנו מזודות אחדות והביאה אותנו לביתה.

עכשיו, אמרה אביגיל בשמחה, תהיה לנו הזדמנות להכיר בית ונציאני מבפנים, טוב שזה לא מלון אלא בית פרטי. הכל לטובה.

וכך היה — הבית וגם בעלת הבית היו מאוד נעימים.

כדרך בתי ונציה היה גם זה בית אבנים גדול בעל קומות אחדות עם הרבה מדרגות אבן.

קומת הקרקע היתה בחצר סגורה, מרוצפת אבנים ובאמצע החצר באר. עמודי אבן ומדרגות הובילו מהחצר לדירות השונות הידידה הכניסה אותנו לדירה שלה.

החדרים בבית היו גדולים, גבוהים וקרירים. הרצפות עשויות אבן והן מבריקות. הריהוט מהסוג הישן — כורסאות מופזות, פסנתר גדול, שני ארגזים גדולים של עץ עם פסי ברזל, גלובוס גדול עומד על הרצפה, מכשיר טויה, שטיחים קטנים. התריסים מוגפים ובחדרים אפלולי. על הכתלים תמונות גדולות.
בעלת הבית אשה משכילה מדברת אנגלית רהוטה וצרפתית. גם אמה מדברת אנגלית וגם צרפתית. שתי הנשים היו שקטות טובות וחביבות. והשתדלו לעשות את שהותינו בביתם נוחה ונעימה. ובאמת נעמו לנו הימים שבלינו אצלן.
כל עניין ההעברה והסידור במקום החדש לא לקחו יותר משעה. ואביגיל מצאה את כל העניין מבדח ושמחה שאנו גרים בבית שיש בו באר.
אחר שעה כבר היינו באקדמיה — זהו אוסף תמונות של אמני איטליה המפורסמים. היו שם תמונות אמני ונציה, ראינו את התמונות של טינטורטו דז'יאובני בליני, קרפצ'יו, ורונזה, בסנו וגם תמונות גדולי איטליה — רפאל, מיכל־אנג'לו, טיציאן ועוד. הסתובבתי באקדמיה 3 שעות. ההסתכלות בתמונות הטילה מתיחות רבה על העיניים ואני הייתי כבר עייפה מאוד. אך אביגיל היתה כולה שקועה בהסתכלות בתמונות. כאשר התחילו השריקות — סימן לסגירה — כעסה אבי ולא נכנעה בקלות. גרשו אותנו מחדר אחד, הלכנו לחדר שני ורק כאשר כבר לא היתה ברירה והיינו מוכרחות ללכת לפני שינעלו את הדלתות, אמרה אביקו, עוד נשוב לאקדמיה, עוד יש הרבה לראות. היא היתה כולה תחת רושם התמונות והיה קשה עליה להיפרד מהן.
אך חזרנו הביתה ובתי היתה מאוד מאוד עייפה. בזה היא דומה לאביה, אם דבר מוצא חן בעיניה היא מוכנה להמשיך ולהמשיך ואינה מתחשבת לא עם העייפות ולא עם הזמן.

אחרי הצהרים הלכנו לראות את ס"ט מרקו בפנים. על יד הכניסה לכנסיה עומד ברנש בסנדלים שחורות, גרבים שחורות עד הברכיים, מכנסים מהודקות, מעיל שחור עם צוארון של מלמלה לבנה ובידו מקל ארוך.

אם אשה בשמלה ללא שרוולים, או בדקולטה גדול רוצה להכנס לכנסיה הוא עוצר אותה במקלו. ״איש נטורי קרתא״, אמרה אביגיל.

ס״ט מרקו בפנים אינו יפה — יותר מדי דברים, יותר מדי קשוטים, יותר מדי סגנונים, אך יש בו עושר רב והרבה דברים יפים מאוד. עשוי הוא כולו שיש וזהב. יש בו גם מוזאיקות נהדרות. וציורים נפלאים — אך הכל יחד יותר מדי.

ספר פתוח הוא ס״ט מרקו המספר על גדולתה ועושרה של ונציה ועל האהבה של תושביה לכנסיה שלהם.

הרבה זמן ישבנו בפרוזדור וראינו את המוזאיקות של התקרה. המוזאיקות הן של המאה השתים־עשרה ומתארות את ספורי התנ״ך — ספורי הבריאה, עץ הדעת, המבול, עקדת יצחק. במוזאיקות האלה יש רעננות ופשטות של ילדות. אביקו לא יכלה להשביע עיניה מהן. רצינו לקנות צלומים של המוזאי־קות אך לא מצאנו צלומים מוצלחים.

גם בתוך הכנסיה ה״קופולה״ עשויה מוזאיקות. ס״ט מרקו נבנה בשנת 832, אך נוספו בניינים וקשוטים עד המאה התשע־עשרה.

כשגמרנו עם ס״ט מרקו כבר היה זמן לאכול ארוחת הערב. ראשה של אביקו היה סחרחר עליה מההבטה הממושכת בתקרה. אחרי שגמרנו את ארוחת הערב, כבר היה קרוב לשעה תשע ואז הלכנו לקונצרט בחצר ארמון הדוז׳ים

חצר הארמון עשויה בדמותו של ככר ס״ט מרקו אך במידה יותר קטנה — אכסדרה עם עמודים משלשה צדדים ובצד הרביעי ס״ט מרקו (מצדו ולא בפניו). מובן שפה אין חנויות אך עמודי האכסדרה בתאורה של הלילה נראים כאילו עשויים שן באמצע החצר — באר.

לפי ההחלטה של אביקו התלבשנו יפה והתקשטנו ככל האפשר והלכנו לחצר הדוז׳ים להאזין לקונצרט.

התאורה בחצר ארמון הדוזים בשעת הקונצרט היתה קלושה והארמון נראה כאילו עשוי שן.

במסגרת הנהדרת של חצר הארמון היתה המוזיקה קוסמת במיוחד. הקהל היה חגיגי והקשיב קשב רב. הדמות השחורה

של המנצח בתנועותיה הרתמיות באפלוליות המקומית היתה כאילו דולה את הצלילים מהאויר.
במצב רוח מרומם חזרנו מהקונצרט דרך רחובות שעדיין היו הומים מאנשים והחנויות בהם פתוחות עוד למרות שהשעה היתה קרובה לחצות.

ר ב נ ה

ביום שני נסענו לרבנה לראות את המוזאיקות מהמאה הששית. יצאנו מוקדם לרכבת והיה לנו לפי דברי אביגיל "קרון פרטי", כי היינו לבדינו בקרון, נהנינו מהנסיעה. בקרנו ברבנה בשלש כנסיות.
המוזאיקות בכל המקומות האלה הן נפלאות. קשה לשער איך יכלו מהרכבות אבנים קטנטנות ליצור פנים חיים בעלי הבעה. האבנים הן מצבעים שונים והרכבת הצבעים היא דקה ועדינה. תוכן הציורים הוא ילדותי ורענן. המוזאיקות הקלסיות האלה עולות עד אין שעור על הציורים מהתקופה היותר מאוחרת.
אביגיל היתה מלאה התפעלות ומלאה שמחה. כאשר גמרנו את הסיורים בכל הכנסיות ואביקו ראתה שעוד נשאר לנו זמן עד ביאת הרכבת שמחה מאוד שנוכל לחזור ולהתבונן במוזאי־קות עוד פעם.
ככה בלינו ברבנה כל היום. בשעה 7 כשבאנו לתחנת הרכבת היינו עייפות מאוד ורעבות. בתחנה נודע לנו שהרכבת תאחר בחצי שעה או יותר. מפני שהיינו מאוד עיפות ובתחנת הרכבת אין ספסל ישבנו לנוח על העגלה שמעבירים בה את המטען. אביקו תיכף החליטה שזה מקום טוב מאוד לעשות צלום. אכן ישבתי אני והיא צלמה אותי, אחרי כן ישבה היא ואני צלמתי אותה. פני אביגי ממש קרנו ב"ה משמחה. הרגישו בה הפועלים שעבדו בתחנה והציעו ששתינו נשב והם יצלמו אותנו יחד. ככה עשו.
היינו רעבות, הוצאנו את האוכל שהבאנו אתנו — לחם, קופסת בשר (שהבאנו מהבית), עגבניות, וסדרנו לנו ארוחת ערב. אביגי

אכלה ארוחה זו בהנאה רבה ממש היה עונג לראותה. נגש אחד הפועלים ובקש לתת לנו במתנה עוד עגבניות. הוא עשה זאת מתוך פשטות, רצה שאביקו תאכל עוד ותתענג. את המתנה, כמובן, שלא קבלנו. אבל הבחור עמד על ידינו וספר לאביגיל על חייו ועל העבודה שלו ושאל גם את אביקו על עבודתה היא.

היה יפה לראות באיזה קלות אביקו נגשת לאנשים ואיך הם נענים לה. הלבביות שבה לגבי כל איש ואיש היא שדוקא איש פשוט תיכף מרגיש בה. דומה היא בזה לאביה ז״ל.

כאשר חזרנו לונציה הייתה אביקו מאוד מאושרת, היא התרשמה הרבה מהמוזאיקות ונהנתה מהביקור ברבנה.

יום ג׳

ביום שלישי הלכנו לראות את Cote d'Oro ואת ארמון לביה. בזה ראינו סגנון הבתים של עשירי ונציה — אבות העיר. רובם של הארמונות שבצדי הקנל הם בתי אבן גבוהים מוצקים עם חלונות גותיים מעוגלים למעלה עם גזוזטראות ומרפסות מחוטבות ויש בהם הרמוניה נפלאה.

הבתים הללו הפכו עכשיו למוזיאונים, כי בהם נמצאים ציורים של גדולי אמני איטליה. ב־Cote d'Oro נמצאת התמונה הנפלאה של ס״ט סבסטיאן. הלכנו בפרוזדור והוא מוביל לחדר קטן כולו שיש צהוב־ורוד ומהכותל נשקפת התמונה המפליאה של ס״ט סבסטיאן — בחור צעיר ועדין ובגופו נעוצות חצים.

אביגיל התרשמה מאוד ממראה הארמונות שבהם הופיעה לפנינו התקופה הרחוקה, שהיא לה כה קרובה וידועה — שהרי למדה את ההיסטוריה של ימי הביניים והתמחתה בתקופת הרנסנס.

באותו יום בערב ראינו גם את ארמון הדוז׳ים שיא העושר והיופי. ארמון זה היה מקום מושב הממשלה, וגם מקום המגורים של הדוז׳ים. האולמות הם גדולים מאוד, בכתלים ציורים של טינטורטו, טציאן, טיאפולו ועוד ועוד. התוכן של רוב הציורים הוא מחיי העיר, מלחמותיה ונצחונותיה,

תהלוכות דתיות, תמונות אלגוריות — הדוז׳ה כורע לפני ״הצדק״, הדוז׳ה כורע לפני ה״גורל״ (טיציאן), הדוז׳ה כורע לפני הקדושה. הציורים האלה מספרים את הספורים של חיי העיר הפוליטיים, מספרים על החוק והמשפט ששלט ברפובליקה נפלאה זו. הדוז׳ים, למרות הכח והעושר שלהם, היו נכנעים בכל מעשיהם לפני החוק.

בין התמונות יש גם אחדות המתארות את ונציה המקבלת מתנות מהערים הנכנעות לה וגם את נפטון המביא עושר לונציה. יש גם תמונות מהתנ״ך מהברית החדשה ומחיי אבות הכנסייה. בכלל, העושר, ההדר והתפארת של ארמון זה הוא עצום. החדרים הם: חדר הסנט, חדר העשרה, חדר המועצה הגדולה, חדר המשפט והצדק.

ארמון הדוז׳ים מחובר לכנסית ס״ט מרקו, ״גשר האנחות״ קושר אותו עם בית הסוהר. הפושעים היו עוברים ישר מבית המשפט לבית הסוהר, הרבה אגדות קשורות עם ״גשר האנחות״ הזה.

אביקו אהבה מאוד את מגדל השעון שבמגרש ס״ט מרקו. היא אהבה להביט בשעון שבו מסומנים השעות, התאריך וגם המזלות.

כל הזמן רצינו לעלות למעלה — למגדל הפעמונים ולהסתכל משם אל מראה העיר ולא הספקנו. והנה כאשר גמרנו לסייר בארמון הדוז׳ים והיה עוד רבע שעה עד סגירת המגדל, החלטנו לנצל זמן זה לעלות למגדל. אך לא היה לנו מזל עם מגדל זה, כשעלינו היה גשם ורוח. למעלה היה הרוח כה חזק שאי אפשר היה לגשת למעקה ולהביט למטה. היינו מוכרחות למצוא לנו פנת מקלט מהרוח. ככה שלא יכולנו לראות את הפנורמה כפי שצפינו. אך למרות הכל מצאה אביקו את הרפתקה זו מבדחת ונהנתה מהעניין.

עמדנו למעלה ממש תחת הפעמונים וכשהגיעה שעה 12 פחדה אביקו מאוד מצלצול הפעמונים, שיהיה חזק מדי. אך הצלצול עבר בחסד, הרעש לא הזיק לנו. וכל הענין של העמידה בראש המגדל, תחת הפעמונים ברוח ובגשם בטח נשאר בזכרונה של אביקו כהרפתקה נעימה.

יום ד'

ביום זה נסענו לראות את האיים של הלגון — מורנו, בורנו וטורצ'לו. מורנו ידועה בתעשיית הזכוכית שבה, בורנו כמקום שעושים שם את המלמלה הונציאנית, Venetian lace, טורצ'לו הוא אי של דייגים.
הדבר המעניין באיים האלה — זהו צורת החיים הפרימיטיביים שבהם.
במורנו ראינו את תעשיית הזכוכית בשלבים השונים של מלאכה זו. בשלב אחד עומדים אנשים חצי ערומים עם שפופרות ארוכות בפיהם ומנפחים את צרורי הזכוכית הלוהטת והרכה שבקצה השפופרת, אחרי כן באים שלבים נוספים.
בבורנו יושבות קבוצות נשים בסמטאות הצרות והקרירות ועושות את הרקמה שלהן. גם ילדות צעירות מאוד יושבות שם ורוקמות. ככה נמסרת המלאכה מהאם לבת. הריקמות הן דקות ועדינות.
טורצ'לו מושכת את הלב בבתיה הקטנים של צבעים שונים. החיים בה מאוד פרימיטיביים, באמצע הרחוב יש באר, והנשים עושות הכביסה שלהם ברחוב על יד הבאר. אחרי שגמרו את הכביסה הן שופכות את מי הכבסים לתוך הלגון. גם ילדים קטנים שוחים במי הלגון. אמרו לנו כי התינוקות לומדים לשחות לפני שהם יודעים ללכת. על יד האי הרבה סירות, בחוף תלויות רשתות הדייגים.
הנסיעה מונציה לאיי הלגון ארכה כשעה. נסענו בסירות קיטור נוסעים ממש בים, אך הים הוא מעין רחוב — עמודי הטלגרף התקועים בים גם עמודים עם פנסים המאירים את הדרך ברחוב הים.
בנסיעה חזרה היה הים גלי, הסירה התנודדה הרבה ואני נעשיתי חולת הים. בופורטה שהביאה אותה בקנל הביתה הקאתי.
באנו הביתה ואביקה ספרה לבעלת הבית שאני לא מרגישה טוב, יש לי בחילה מהנסיעה בים.

שכבתי במטה ובעלת הבית הביאה לי תה עם למון, בקבוק גומי חם וגם שמיכה חמה. נהנינו מהתה עם לימון, את השמיכה והבקבוק לא רצינו אך היה נעים מאוד לראות כמה האשה טובה ודואגת לנו.

ביום האחרון לפני שעזבנו את ונציה החליטה אביקו שלא יכולים להיות בונציה ולא לראות את הלידו Lido. לידו זהו אי שבו יש הרבה מלונים מפוארים בהם מתארחים התיירים העשירים.

כבר היה די מאוחר. אכלנו את ארוחת הערב ולקחנו ופורטה ונסענו לראות את הלידו.

באנו שמה והנה הלידו ואין בו לא טעם ולא ריח. רחובות עם שדרות עצים, בתי קפה ובתי מלון, חנויות עם דברים לתיירים. בכביש מכוניות אין סוף, עיר כמו בורנמות או עיר נופש אחרת באירופה. בשביל מקום כזה, אמרה אביגיל, צריך לבוא לאיטליה מלונדון, פריז או ברלין? חמלנו על האנשים העשירים שאינם יודעים לבחור בין המקום שכדאי ובין מקום רגיל.

חזרנו לונציה ושמחנו שאינה דומה ללידו. בערב האחרון לפני שהלכנו לישון אמרה לי אביקו: אמא את לא תסעי ישר הביתה, אין מה למהר אבא לא בבית (בעלי היה אז בישראל) דני אינו בבית תשארי עוד שבוע. אם את כבר נמצאת באיטליה כדאי לך לראות גם את פלורנץ. שם תראי את היצירות של רפאל, ליאונרדו־דה־וינצ'י, תתענגי. כבר שכרתי לך שם חדר לשבוע במלון צמחוני, הנה הכתובת.

מה היה עלי להגיד? בתי ידעה כמה קשה יהיה עלי לחזור הביתה בלעדיה והיא מנסה להקל עלי. נשקתי לבתי והלכנו לישון.

לפני שהלכנו לישון שלמנו לבעלת הבית ואמרנו לה, כי נסע בבוקר השכם ולא כדאי לה לקום במיוחד מוקדם, נשתה תה בבית קפה.

בלילה זה לא ישננו הרבה, הבטנו בחלון וברחוב התהלכו אנשים כמעט במשך כל הלילה. גם בדוכנים עם משקאות קרים ופלחי אבטיח היו מוכרים במשך הלילה.

כאשר קמנו והתלבשנו בבקר באה בעלת הבית והביאה לנו תה עם סוכר, ולימון על מגש גדול של כסף.
שתינו את התה ונפרדנו בתודה מבעלת הבית ומונציה. לקחנו ופורטה ונסענו לתחנת הרכבת. אביקו קנתה 2 כרטיסים, לעצמה לנאפולי, ולי לפלורנץ. קבלנו את המטען של אביקו ונכנסנו לרכבת. נסענו יחד ודברנו כל הזמן על ונציה ופתאם אמרה אביקו: בתחנה זו עלי לרדת לקחת רכבת לנאפולי ואת אמא תמשיכי עד פלורנץ. (מנפולי נסעה באניה ארצה).
הרכבת עמדה, הגענו לתחנה שבה היתה אביקו צריכה להחליף את הרכבת. היא חבקה אותי ופרצה בבכי. שתינו הרגשנו שזהו רגע הפרדה, זהו הרגע שהיא יוצאת מבית הורים לעולם הגדול לבדה. לא היה זמן, הרכבת עמדה רק דקות אחדות. אביקו ירדה וקראה לסבל, הוא בא ולקח את המזודות שלה. היא חבקה אותי חזק, דמעות זלגו מעיניה והיא ירדה. הרכבת זזה, הבטתי איך שהיא מתרחקת והכל נעלם — התחנה ובתי. הלב היה מלא געגועים, ותפילה היתה בלבי: רבונו של עולם, שמור על בתי התמימה, הצנועה והטובה בלי סוף, שמור עליה מאנשים שירצו לנצל את התמימות, את הצניעות וטוב לבה, שמור עליה מאנשים שאין תוכם כברם, שמור עליה.
כל הזמן שאביקו היתה בבית היא היתה מצהילה סביבה חן ורעננות של נעורים. דבר קטן גרם לה שמחה והיא צחקה כמו ילדה קטנה. שמחתי כי לא היה בה לא הרתחנות של ההונגרים ולא הסנטימנטליות של הסלבים, אלא האפוק, הרצינות וחוש ההומור של החנוך האנגלי. בעלת לב חם היא בתי. יחסה אלי, אל אביה ואל האחים הוא מלא אהבה. היתה קונה לנו מתנות מכספה ושמחה כאשר אני לבשתי שמלה חדשה הרבה יותר מאשר כשהיא קנתה שמלה לעצמה. היתה קונה כרטיסים לתיאטרון ולקונצרטים בשבילי ואביה והשגיחה וטרחה שלא נאחר.
התמימות, הענוה, הצניעות והכנות שבה פשוט לא שכיחים בימינו, כאשר כל אחד משתדל להבליט את עצמו.
אמונתה היא תמימה וכנה, היא מדקדקת במצוה קלה כבחמורה בכל מקום שהיא נמצאת.

מסורה היתה גם לחברות שלה ותמיד היתה מוכנה לעזור. לעומת זאת היתה מלאה תודה על כל דבר קטן שקבלה, או שעשו בשבילה.

הדבר המפליא ביותר בה הוא הצירוף של הרגשה עמוקה — לב חם, שכל בהיר, אהבת אנשים ויחד עם זה תמימות וריענות ממש ילדותית. מהכסף שהשתכרה וגם מכסף המלגות והפרסים שקבלה היתה קונה שמלות לעצמה, משלמת את הוצאות הנסיעות וגם קונה מתנות לנו ולבית. מובן שגם חסכה מכספה זה להוצאות הטיולים בחוץ לארץ במשך ימי הנופש.

בלבי היתה תמיד יחד עם האהבה הגדולה אליה גם פחד וכאב לגורלה. בת כה תמימה, צנועה, כנה, איך תפנה לעצמה דרך בעולם שרוב האנשים רק מנסים לקבל, לנצל.

אנשים בעלי נפש עדינה כמו ד"ר פרידמן, בתיה רבין, אהבו והעריכו את אביקו. התפללתי לרבונו של עולם: אתה הרואה לנפש האדם שמור על בתי והזמן לה זווג שיהיה מסוגל להעריך את האצילות שבנפשה, שיהיה ראוי לה.

הדרך חזרה

הגעתי לפלורנץ בצוהרים. נסעתי ישר למלון הצמחוני בו שכרה אביקו חדר בשבילי לשבוע ימים. במלון פתחה לי את הדלת אשה שדברה רק גרמנית. היא הזמינה אותי לחדר האוכל. השולחן היה ערוך בשבילי לארוחת הצהרים. ראיתי על השלחן גם בשר. כאשר שאלתי הא כיצד? הלא ההודעה בעתון היתה כי זהו מלון צמחוני? ענתה לי: אם את רוצה את יכולה לאכול מזון צמחוני. אמרתי לה, כי אינני רוצה כל אוכל ושאלתי אם יכולה אני לקבל רק את החדר ללא אוכל? הסכימה.

אכן, שמתי את המזודה שלי בחדר ויצאתי. שתיתי תה בבית קפה וקניתי לי לחם, ירקות וסרדינים וצלחות נייר. חזרתי לחדר ואכלתי ממה שקניתי.

אחרי הארוחה יצאתי לטייל קצת בעיר, ב"מגרש הגברת" Piazza della Signora. היו הרבה אנדרטות של פסלים מפורסמים, והם איך שהוא לא משכו את לבי — בכל אחת ואחת

מצאתי איזה פסול, דבר מה שדחה אותי.
הסתובבתי בסמטאות בהן הבתים בנויים באופן מוצק עם דלתות ברזל — כל אחד ואחד מעין מצודה. חשבתי גם סמטאות אלה בטח מספרות ספור מחיי העיר, לו היתה אביקו אתי היתה מפענחת לפני את ספורם, עכשו אני מנסה לנחש ולא עולה בידי.
חזרתי לחדרי לפנות ערב, אכלתי ארוחת ערב בחדר משירי המזון שקניתי בבוקר והלכתי לישון.
בבוקר התחלתי לבקר בגלריות. הייתי בגלריה המפורסמת אופיצי שם היו התמונות של אמני איטליה המפורסמים אך כמעט כולם תוכנם מהברית החדשה. אמנם, גם בונציה היו תמונות בתוכן נוצרי, אבל שם היו כל כך הרבה תמונות על נושאים תנ"כיים, וגם תמונות מחיי ונציה שאפשר היה לדלג את התמונות הנוצריות ולראות את האחרות. פה רובם היו מחיי ישו וזה דחה אותי.
כללו של דבר המלון אכזב אותי, את האשה הגרמנית לא אהבתי, התמונות היו יותר מדי נוצריות, סגנון העיר עניין אותי אך לא הבינותי אותו והאמת היתה שהתגעגעתי מאוד לאביקו. על כל צעד ושעל היתה היא חסרה לי לפיכך לא נהניתי מהימים בפלורנץ. וכשהגיע הזמן לעזוב שמחתי. ראיתי את התמונות של רפאל, "הסעודה האחרונה" של ליאונרדו דה־וינצ'י, ראיתי הרבה תמונות מפורסמות, אך כולם נמחקו מזכרוני חוץ מזו של מיכאל אנג'לו.
לפני שנסעה אמרה לי אביקו, תלכי לאקדמיה, שם תראי את דוד של מיכאל אנג'לו, בשבילו בלבד כבר כדאי לנסוע לפלורנץ. אכן הלכתי לאקדמיה וראיתי כי צדקה אביקו. את דוד זה רואה אני לפני עיני עד היום. נכון הוא כי בשביל דוד זה בלבד כבר היה כדאי לבוא לפלורנץ — יש בו הרמוניה נפלאה — יופי טבעי, כה נעורים, פשטות ואצילות, איזו מזיגה של הרועה והמלך.
ביום חמישי היה עלי לשוב הביתה. רציתי לחזור כבר הביתה אך קצת גם פחדתי — אשוב הביתה והבית ריק — אביקו נסעה, שמואל אינו בבית גם דני איננו בבית. חשבתי מוטב

שאשאר לשבת בפריז. ישבתי וכתבתי לאביגדור שלא יחכה לי. אולי אתעכב ואשבות את השבת בפריז.
אך כאשר באתי לתחנת הרכבת והלכתי לקנות לי כרטיס, הרגשתי כה עייפה וחשבתי אבוא לפריז ואצטרך לחפש לי מקום לשבת, אין לי כוח לכך. קניתי כרטיס ישר הביתה.
כאשר ירדתי מהרכבת בתחנת ויקטוריה ראיתי את אביגדור מחכה לי. מאוד שמחתי לראותו והוא אמר לי: הכל מוכן לשבת, בשלתי והכינותי הכל, גם אורח לשבת הכינותי, הזמנתי חבר אחד שלי אלינו לשבת.
זהו אביגדור עדין הנפש. הוא ידע, מבלי שאגיד לו, כמה קשה עלי הפרידה מאביקו וניסה לסדר שהבית לא יהיה ריק שיהיה מי שהוא שגם אני ארגיש טוב אתו.
הבית היה באמת מוכן לשבת וגם החבר היה "שבתי". הוא קדש על היין שר זמירות שבת יפה והסעודות עברו בנעימים. החבר הזה גם ספר על התוכנית שלו לעלות ארצה.
אחרי שבת החבר נסע ואביגדור נשאר אתי עד שבעלי ז"ל חזר הביתה. אז עזב אביגדור את הבית וחזר לגור יחד עם החבר שלו ישראל כהן.
אכן בקיץ שנת 1957 (תשי"ז) עלתה אביקו לישראל. ובי' ניסן תשי"ח (1958) נשאה להרב ר' יוסף נדב שליט"א. הקימה את ביתה בתל־אביב, היתה לאשת חיל ולאם בישראל.

דניאל

בשנת תשי"ג (1953) חגגנו את הבר־מצוה של דני. גם חגיגה זו עשינו באולם בית הכנסת, אבל הפעם לא הזמננו הרבה אורחים וגם לא הכינותי תקרובת מפוארת. רציתי בחגיגה צנועה, כי עדיין הייתי בשנת האבל אחרי פטירת אמי ז"ל. הפעם עזרו לי לערוך את השולחנות וגם לקבל את האורחים — אביגיל, אביגדור וגם לין ופרסי ע"ה.
דני הצליח יפה בכל לימודיו בתיכון, ויותר מכל אהב את לימודי ההיסטוריה והציור. בתקופה זו דני רכש לעצמו הרבה

ידיעות חוץ לבית הספר. הוא הלך תכופות למוזיאון הבריטי ולמד שם הרבה על היסטוריה. הוא העתיק כתובות עתיקות שונות ולימד את עצמו כל מיני ״אלפבתים״. כאשר פרופסור דירינגר ערך תערוכה של אלפבתים, הוא ביקש מדני להסביר את התערוכה לבאים.

דני הצטיין בבחינות הבגרות ורצה מאוד להמשיך ללמוד ציור. אנו התנגדנו, חשבנו שהסביבה של אנשי אמנות אינה טובה ביותר לבחור צעיר. יש בין ״האמנים״ נטיה לחשוב את עצמם לבריות נעלות שחוקי המוסר אינם חלים עליהם. באנו לידי פשרה — ילמד באוניברסיטה היסטוריה של ציור, אך לפני כן יסע לשנה לירושלים ללמוד שם בישיבה. בקיץ תשי״ח (1958) נתקבל דני לישיבת ״קול תורה״ בירושלים. הוא גר בישיבה וביקר תכופות את סבו הגאון ר׳ דוד שפרבר זצ״ל, וזכה להת־בסם מהתורה והקדושה של הצדיק.

עברה שנה ודני החליט להמשיך את הלימוד בישיבה. ראש הישיבה יעץ לו לעבור ללמוד בישיבה גדולה, והוא עבר לישיבת ״חברון״ שבירושלים. דני נהנה מאוד מהלימוד בה ומדי פעם שמע שיעור גם בישיבה אחרת.

שנה למד דני ב״חברון״ ופתאום החליט כי כדאי לו לצאת ולראות את העולם הגדול. מה גרם שהחליט לנסוע להודו אינני יודעת — אולי ספר על הודו, אולי סיפור. הוא מעולם לא סיפר ואני לא שאלתי.

כסף לנסיעה לא היה לו, אך שאלת הכסף לא עיכבה בעדו. דני אהב מאוד מוסיקה, הוא למד רק זמן קצר לפרוט על פסנתר, אך נראה כי בזה היה די שהפסנתר נעשה לידידו והמאפשר לו להביע בו את חוויות נפשו — והיה מנגן תכופות. במוצאי שבת היה תמיד פונה אלי ושואל: אמא, מה אנגן לך? והייתי מבקשת שינגן את המנגינות האהובות עלי. והיתה זו שעת תענוג מיוחדת לי — נהניתי לשמוע ונהניתי להרגיש באהבת הבן ובחפצו לפנק אותי קצת.

כאשר נסע דני לישיבה, ידענו שיתגעגע לפסנתר ונתנו לו כסף לקנות לעצמו גיטרה. כשהגיע ל״קול־תורה״ ובידו הגיטרה, אמר לו ראש הישיבה: אצלנו לא נהוג שהבחורים ינגנו על כלי

נגינה בישיבה, אבל אם חשקה נפשך בנגינה בוא אל ביתנו ושם תנגן על הפסנתר של הרבנית.

כאשר דני גמר בלבו לנסוע להודו, הוא מכר את הגיטרה וגם אי אלו חפצים שלו וקנה כרטיס נסיעה לטורקיה. הוא שהה בה זמן מה, ומשם דרך פרס המשיך להודו. הוא נסע על משאיות טעונות סחורה, מכליות נפט, רכב צבאי, על עגלות, גמלים, חמורים. בנסיעות אלה הוא עבר את הודו מהרי ההימליה שבצפון ועד הדרום הטרופי, וישן בתחנות הרכבת. ראה את היופי האגדי של הטג׳־מאהאל ואת העוני, הרעב וה־מחלות, הצרועים ובני־בלי־כת. הוא למד, לא מתוך ספרים אלא מהחיים. ראה את חיי התענוגים המעודנים של בני האצולה וההתנוונות עד לתת־אדם של המצורעים ושל בני־בלי־כת.

דני ידע יפה כמה אני דואגת לו והיה כותב אלי מכל עיר שעבר בה, ובכל מכתב כתב לי מה תהיה תחנתו הבאה. את המכת־בים הייתי שולחת על שמו לדואר העיר והוא היה הולך שמה לקבל את המכתבים.

ממכתביו ראיתי איך הילד הולך ומתבגר, איך הלכה וגברה בו ההכרה על החכמה העליונה שבתורה, שביטלה את ערך המעמדות ולימדה על צלם אלוקים שבכל אדם בלי הבדל של עדה ומעמד. ראיתי איך גמלה והתחזקה בו ההכרה על האור שהיהדות הביאה לעולם. יותר מכל דרשות מוסר חיזקה הנסיעה להודו את כוח האמונה של בני.

ברור כי הנסיעות הללו של דני עם כל הסכנות הכרוכות בהן הדאיגו אותי מאוד. היה בביתנו גלובוס ועליו הייתי מעבירה קו מעיר לעיר שבה נמצא דני, וכך הייתי עוקבת אחרי מסעו־תיו ושומרת את צעדיו.

עד היום אינני יכולה להבין איך עמד דני בהרפתקאה זו, איך ניצל מכל הסכנות, איך התפרנס. רק חסדי הי״ת שמרו עליו, ואולי עזרו גם התפילות שלי ועמדו לו גם טוב לבו וכיבוד אב ואם. גם את הדרך חזרה מהודו עשה דני בטרמפים עד שהגיע לקפריסין. משם היה עליו לשוט באניה, שאין בה מנהג של ״טרמפ״. כסף לכרטיס לא היה לו לדני. מה עשה? בעיר

ראה אנשים מחכים בתור לתרום דם בעד כסף. עמד גם הוא בתור, תרם מדמו ובעד הכסף שקיבל קנה לעצמו כרטיס לישראל.

סיפר לי הדוד לייבני, הרבי מטריסק זצ"ל, שישב בחדרה של חנה ע"ה (חברתי). נפתחה פתאום הדלת ונכנס בן אדם בבגדים ונעלים מלאי אבק דרכים. פני האיש שזופים, זקנו פרוע והוא כולו כפוף תחת שק ענקי שעל גבו. הביט הדוד על האורח וראה שיש דבר מה מוכר בפני האיש, אך לא יכול לזהותו והנה קמה חנה'לה, רצה אל הבא ומחבקת אותו וקוראת: דני בא.

באותה שנה ביקרתי בירושלים ודיברתי עם ראש הישיבה: חבל שדני הפסיק באמצע הלימודים ונסע לראות את העולם. ענה לי: אין דבר, הוא נסע וגם חזר, הוא תלמיד מצוין. נראה שגם ראש הישיבה הרגיש כי הנסיעה לא הזיקה לו, אלא היתה לתועלת להתפתחות והתבגרות של התלמיד. עניינו בלימודים ושקידתו גדלו.

דני נסע לירושלים לשנה ונשאר בה ארבע שנים. שנה למד בישיבת "קול תורה" ושלוש שנים בישיבת "חברון".

בשנת 1962 ביקש דני להתקבל כסטודנט ב"קורטולד אינסטיטוט", קולג' שבו לומדים אך ורק תולדות האמנות. זהו קולג' מפורסם ובו ספריית שקופיות של תמונות מכל העולם. רוב התלמידים שבקולג' היו מבני האצולה, כי המוסד אינו נותן הרבה סיכויים לפרנסה וגם לא היה קל להתקבל בו. דני נתבקש לבוא לראיון כשהיה עדיין בישיבה. כאשר שב הביתה שאל את אביו, אם יכנס לראיון בכיפה ובציציות בחוץ, כפי שהוא רגיל, או לא. ענה לו אביו: הלא את ההלכה אתה יודע, תחליט בעצמך. דני חשב רגע ואמר: אינני חושב לשנות את אורח החיים שלי בקולג', אם יקבלו אותי, עליהם לקבל אותי כמו שאני. דני קיבל שם מקום וגם מלגה לתשלום שכר לימוד ודמי כיס 215 לישי"ט לשנה עם הכפה והציציות בחוץ.

הוא למד בקורטולד שלוש שנים, נהנה מאוד מהלימודים שם והיה מעורה בחיים החברתיים של המוסד. לקח חלק בנשפים ובמסיבות. הכל היו מסתובבים ובידיהם צלחות מזון וכוס

יין, היה הוא מהלך עם כוס מים משוחח עם התלמידים והפרופסורים ויתר האורחים. הוא היה מאוד מקובל בחברת המורים והתלמידים.

בשנת 1965 סיים דני את לימודי תולדות האמנות ב״קורט־ולד״ בתואר ב״א, ובקולג׳ רצו שימשיך ללמוד שם לתארים הבאים. אך למרות התענוג שבלימוד תולדות האמנות, נמשך לבו של דני אל הגמרא, שלמד עם אביו ז״ל יום יום במשך כל שנות לימודו באוניברסיטה.

דני החליט להמשיך את לימודיו באוניברסיטה קולג׳ במחלקה ללימודי עברית. נטש דני את התמונות והפסלים וחזר למדרשי חז״ל ולמחשבת ישראל. הוא התבלט מהר בין התלמידים ונתחבב על המורים — פרופסור שטיין, פרופסור ויזנברג ופרופ־סור מומיליאנו נעשו לידידיו. בשנת 1968 הוא סיים את לימודיו בתואר דוקטור.

הטיול בהודו חיבב עליו את הארץ הזאת והוא ביקר בה עוד כמה פעמים בתקופת לימודיו באוניברסיטה. פעם הוא נסע יחד עם דיין סוויפט לפתור שם בעיות הלכה ובפעם השניה הוא נסע מטעם הקהילה היהודית באנגליה לחקור ולדווח על מצב הקהילה היהודית בהודו.

בביקוריו בהודו לא נסתיימו מסעותיו של דני. אחרי שסיים את לימודיו באוניברסיטה הוא החליט כי כדאי לו להכיר את אמריקה. הוא קנה לעצמו בלונדון כרטיס נסיעה שזיכה אותו לנסוע בכל האוטובוסים שבארצות הברית יומם ולילה במשך זמן קבוע.

הוא נסע לניו־יורק, ביקר אצל משפחת רבינוביץ, ומצויד בכרטיס שקנה בלונדון התחיל הוא לסייר את אמריקה לאור־כה ולרוחבה. הוא נסע ממקום למקום בלילות, ישן באוטובוס ובימים היה מסייר בערים השונות.

בקיץ שנת 1968 נתמנה דני כמרצה לתלמוד באוניברסיטת בר־אילן, עלה לישראל וקבע את מקום מושבו בירושלים עיה״ק. בשנת 1970 הכיר דני את חנה מגנוס מאמריקה שלמדה אז בירושלים באוניברסיטה לתואר שני. הם נפגשו בביתם של מש־פחת וויסליצקי, תיכף התידדו והחליטו שזה זיווג מן השמים.

דני בא עם חנה אלינו ללונדון לקבל את ההסכמה והברכה שלנו לנישואין שלו לחנה מגנוס. בלונדון הוא הביא את חנה גם לרב פינקלשטין לקבל גם את ברכתו.
בעלי ז״ל ואני תיכף התקשרנו לחנה וגם אנו הסכמנו כי זה הוא זווג מן השמים ושחנה תהא לנו לבת טובה ונאמנה, כפי שהיא לנו בחסדי הי״ת עד היום.
החתונה שלהם התקיימה בפנסיון ריידְ שבירושלים בו׳ אלול תש״ל (7.9.70).
אחרי החתונה עבר הזוג הצעיר לגור בחדר של דני שהיה בבית ערבי בבית אבו־חליל באבו־תור.
שולחן וארון לא היו בחדר, אך מגזוזטרת החדר נראו מדבר יהודה והכותל המערבי.
הם גרו בחדר זה עד שמצאו להם דירה קטנה ברח׳ האר״י.
הם גרים בירושלים ודני נוסע בכל שבוע למרמת־גן ללמד בבר־אילן.

הפעילות של הרב שפרבר

בעלי מו״ר ז״ל היה מוסמך לרבנות וגדל במשפחה רבנית־חסידית מובהקה, והיה לו חשק, אחרי נישואינו להיות רבי חסידי ולא רב בקהילה. אני הייתי נגד רעיון זה. גדלתי בין משפחות אדמו״רים ולא מצאתי שבעלי ז״ל דומה לאף אחד מהם. גם לא רציתי להיות ״רביצן״ להיות תלויה באופן כלכלי בחסידים.
והנה עכשיו, כעבור יותר מחמישים שנה, ואני מנסה לסכם לעצמי את המעשה שעשה הרב מו״ר ז״ל, את ההשפעה שהשפיע את האוירה שהוא השרה סביבו — רואה אני כי פעילותו והשפעתו דומים במידה מרובה לזו של אדמו״ר חסידי.
הרב שפרבר הרביץ תורה ברבים ותלמידיו נעשו לחסידים שלו. הם היו באים אליו ללמוד תורה וגם לבקש ממנו עצה וברכה. באו אליו אנשים ונשים מחוגים שונים להיוועץ אתו בענייניהם הפרטיים. באו לבקש עצה בבעיות משפחה, בספקות אמונה ובשאלות חנוך, ועד כמה שידוע לי — הוא הצליח כמעט תמיד

לפתור את הבעיות. הוא השכיל לנטוע בלב בני אדם בטחון של אמונה, כבוד תורה וחשק ללמוד תורה, שלוות נפש ואורח חיים דתי.

ברור כי יראת השמים התמימה והכנה שלו, חכמת החיים שבו, יחסו הרציני לכל אדם, אהבת הבריות והחפץ לעזור תרמו להצלחת העצות וההצעות שלו. אך היה בדבר יותר מזה. בכל פעם שהרב היה מחפש דרך לעזור לאדם, היו מזמינים לו מן השמים את המבוקש, את הדרוש. היתה לו סיעתא דשמיא. כך, לדוגמה, המעשה הבא. כאשר חוסל גריך קסטל ונשארנו ללא פרנסה, הציעו לרב שפרבר עבודה כמשגיח בבית חרושת למצות של בון — הידוע בשכלוליו הטכניים, שמוציא מצות כשרות למהדרין. הרב סירב לקבל עבודה זו. הוא ידע שאינו מתמצא בעניינים חומריים, וחשש שאם ייענה להצעה הוא יהיה תמיד שרוי בחששות שמא הזניח דבר מה, שמא לא ראה דבר מה.

באותו זמן שהה באנגליה הרב פינקלשטין, שבא זמן קצר קודם לכן מפולניה עם משפחתו וחיפש פרנסה. חשב הרב שפרבר, כי העבודה כמשגיח תפתור את בעיית הפרנסה של הרב פינקל־שטיין, והציע אותה לו. הרב פינקלשטין קיבל את ההצעה, ועבד שם כמשגיח במשך כמה שנים.

בשנות עבודתו שם הצליח הרב פינקלשטין לחסוך כסף, לקנות לעצמו בית בלונדון וגם לשדך את בתו. אך מה שהיה הרבה יותר חשוב הוא, כי בפינה שקטה זו, כאשר פרנסתו מצויה ועבודתו מותירה לו זמן ללמוד תורה, למד הרב פינקלשטיין תורה הרבה ועלה בקומתו הרוחנית מעלה מעלה. אחרי שנים מספר חזר הרב פינקלשטיין עם משפחתו ללונדון, הקים בביתו מניין בשבתות ובחגים. המתפללים אצלו ראו בו את הרבי שלהם, נדבקו בו, נתבסמו מתורתו, מיראת השמים הכנה שלו והוקסמו מאישיותו העדינה, ונעשו לחסידיו הנאמנים.

בני דניאל היה בין החסידים הדבקים בו. גם הרב פינקלשטין התקשר לבני ואהב אותו אהבת נפש. כאשר עלה דני ארצה היה הרב פינקלשטין מזכיר אותו בדרשותיו, כי ידע הרב להכיר את הטהור ואת הטוב שבנפש אדם.

ומעשה אחר. לשיעור הקבוע של בעלי, בימי שלישי בערב בירושלים, בא בחור אמריקאי. בחור זה למד באמריקה בבית מדרש לרבנים קונסרבטיביים ונשלח ללמוד שנה במוסד שלהם בירושלים. מי שהוא הביא אותו אל השיעור בליל שלישי בביתנו. הבחור הושפע ממה שלמד בשיעור והתקשר לבעלי בלב ובנפש, התחיל לדקדק במצוות ולחיות חיים של יהודי חרדי. בסוף השנה הוא בא אל הרב שפרבר לבקש עצה: עליו לחזור לאמריקה ולקבל משרה בתור רב קונסרבטיבי, אבל עכשו זה נגד המצפון שלו. מאידך גיסא, אינו יודע איך ימצא פרנסה באופן אחר. אמר לו הרב ז״ל: אל תדאג, אחשוב על הדבר ותראה שתמצא דרך, בעזרת הי״ת.

והנה באותו שבוע בא אלינו לביקור הרב פלדמן מאמריקה, תלמיד חכם שכבר פרסם ספרים. בשיחה עם בעלי התאונן הרב פלדמן, כי הוא עסוק מאוד בעבודתו עם הנוער שבקהלתו ואין לו די זמן ללמוד תורה.

אמר לו בעלי: כדאי לך לקבל מי שהוא שיעשה את העבודה עם הנוער, כדי שאתה תוכל להתפנות ללמוד תורה ולעבודתך הספרותית. הסכים הרב פלדמן, אך תהה היכן ימצא את האיש המתאים. אמר לו הרב זצ״ל, אני מכיר בחור הבקי בעבודה החינוכית עם נוער שיוכל לעשות את העבודה הזאת בקהילה שלך, אך יש לי תנאי אחד: שתלמד לבחור שיעור קבוע בגמרא. וכך היה. העסק נעשה. הבחור קיבל את העבודה עם הנוער, השתלב יפה בקיהלה החרדית, קבל פרנסה ושיעור קבוע בגמרא והרב התפנה ללמוד תורה ולעבודתו הספרותית.

גם מופתים מסוג מופתי הצדיקים החסידיים ראיתי אצל בעלי, והם היו רבים. אספר על אחד מהם.

עוד בהיותנו בלונדון היה הרב שפרבר מלמד שיעור פעם בשבוע באחד מחלקי לונדון הרחוקים מביתנו. את השיעור הזה ארגן ד״ר פרימן, שהיה גר שם. הוא היה בא בכל שבוע אל ביתנו, מסיע במכוניתו את הרב שפרבר לשיעור ומחזיר אותו הביתה. במשך הזמן התיידדנו עם ד״ר פרימן ואשתו החמודה.

באחת הפעמים סיפר ד״ר פרימן, כי בביתם גרה בחורה, קרובת

משפחה, שכבר הגיעה לפרקה והם מעוניינים למצוא שידוך הגון בשבילה. הדבר לא קל, היא בחורה צנועה, אינה יוצאת הרבה ולא נמצאת בחברה. אמר לו הרב שפרבר: בסוף השבוע יש לנו סמינר, תבוא הבחורה שמה. וכך עשתה.

והנה בשבת ניגשה הבחורה לרב שפרבר עם בחור, שגם הוא השתתף בסמינר, ואמרה: את האדון הזה פגשתי פה בפעם הראשונה, אך הספקנו כבר להכיר זה את זה והחלטנו להתחתן. בטוחים אנו כי זה זיווג מן השמים ובאנו לבקש את ברכת הרב.

אכן טעיתי כאשר חשבתי שאין בעלי מתאים להיות רבי חסידי. למעשה, השפעתו על האנשים היתה כזו של הצדיקים האמיתיים רועי עדתם.

ועוד מעשה. פעם באה אל המשרד של הרב ז"ל בחורה צעירה ויפה מישראל וסיפרה לו, שמשפחתה ממוצא הונגרי, כנראה משפחה מתבוללת, ושלחו אותה לאנגליה לשנה ללמוד את השפה האנגלית. ובדרך אגב אמרה, כי מקרר עדיין אין להם בביתם בישראל, אבל כסף לנסיעה לאנגליה הם מצאו בשבילה. היא באה וביקשה מהרב למצוא לה שיעורים לעברית, שתוכל להתפרנס בזמן שהותה באנגליה.

יום לפני כן בא לרב יהודי חבר "מזרחי", מכר וידיד של הרב, ושאל אם הוא יכול להמליץ לפניו על בחורה מישראל שתגור בביתם, תשגיח על הילדים, תעזור בבית ותוכל בערבים גם ללמוד אנגלית.

שמע הרב את בקשתה של הבחורה ואמר לה: לא אציע לך לקבל עבודה ללמד עברית. ראשית כל, העברית שלך לא טובה. שנית, לא כדאי לך לגור לבדך בעיר זרה. תלכי לגור במשפחה יהודית טובה, תגורי שם וגם בבית הזה תלמדי אנגלית, כי היא השפה המדוברת בבית וגם תוכלי ללכת בערבים ללמוד אנגלית בשיעורי ערב. חוץ מזה, כדאי לך לגור במשפחה יהודית דתית. תלמדי דרך אגב גם דבר מה על יהדות.

העסק נעשה, הבחורה שהתה שנה במשפחה יהודית דתית. אינני יודעת כמה נעשתה דתית, אך ראתה מה הם חיי משפחה דתית. במשפחה היו מרוצים ממנה וגם היא נהנתה מאוד.

לאחר שחזרה לישראל התחתנה עם בחור דתי וכתבה אלינו על הדבר. קיבלנו גם מכתב מאמה, שהיה מלא תודה על העזרה שעזרנו לבתה בחייה באנגליה, והוסיפה: כאשר אבוא **לבית כנסת יהודי** אתפלל בעד שלום הרב.

הוא היה הרב שבאו לשמוע תורה מפיו, היה רבי שבאו לבקש ממנו עצה וברכה, הוא עזר לאחדים למצוא את דרכם בחיים ומנוחה לנפשם בעזרת לימוד תורה ושמירת המצוות. פעולתו הענפה הביאה ברכה ותושיה. היה רב ללא קהילה ורבי ללא חצר וגבאים.

הרב שפרבר גם הצליח לעשות הרבה בעבודתו הארגונית במחלקה לחינוך תורני של הסוכנות. הוא העלה את רמת לימודי הקודש והשפה העברית בבתי ספר היהודיים באנגליה. היה בין מייסדי "מונטיפיורי קולג'", שהכשיר בחורים מארצות ערב לרבנות ולהוראה בעדות המזרח.

הרב שפרבר היה תמיד מוכן לעזור לכל אחד ואחד בתחומי תורה ותרבות. אם מי שהוא בא לבקש עזרה במחקר לתואר אוניברסיטאי, היה כמעיין המתגבר. תיכף מצא את המקורות בתנ"ך, ובגמרא ובמדרשים שעל החוקר לעיין בהם.

בא איש להתייעץ בהרצאה שעליו לתת, בדרשה שעליו לשאת — והרב ממטיר עליו פסוקי תנ"ך, מאמרי חז"ל. הוא תמיד היה מוכן להתחלק, עם כל מי שביקש, בעושר הידיעות שלו ובשפע המחשבות בתחומי תורה ותרבות.

אך היו תחומים שבהם לא היה מתמצא ולא היה מהסס לבקש עזרה מידידים. את החשבונות בענייני המשכורת והמסים היה, במשך כל השנים שגרנו בלונדון, מסדר בשבילו אדון נורמן כהן — רואה חשבונות, איש נקי כפיים וטוהר הלב, ידיד נאמן שעשה עבודה זו בשביל הרב שפרבר בהתנדבות.

וכאן בירושלים כאשר היו מגיעים מהסוכנות הדפים בעניין הפנסיה, לא היה מהסס לבקש משמואל בורנשטין — קרוב המשפחה, חבר לעבודה בסוכנות, ידיד טוב ואיש ישר, למלא את הדפים במקומו.

כך היה טיבו של הרב שפרבר — לא קמץ את ידו מלתת מעושרו הרוחני, אך גם לא התבייש לבקש עזרה בתחומים שלא

היה מתמצא בהם. גם האנשים שנעזרו על ידו וגם אלה שעזרו לו, כולם התקשרו אליו בקשרי ידידות ואהבה.
יראת השמים של הרב שפרבר, אמונתו בהשגחת הי״ת — לא היתה מצות אנשים מלומדה אלא תחושה חיה מאוד. הייתי אומרת כי כל שנותיו, אף כאשר היה צעיר, היה יותר קרוב לשמים מאשר לאדמה. תפילתו לא היתה תחנונים — היא היתה שיחה לפני הי״ת. עשיית כל מצוה היתה חוויה חיה.
והנה, אף על פי שהיה תמיד פעיל וחברותי מאוד, היתה בו איזו זרות לעולם הזה. ההרגשה של קוצר החיים היתה בו עוד בהיותו צעיר, הרגיש בעולם הזה כאורח שנטה ללון. הרב היה תמיד ער לזמניות של חיינו.
הרגשה זו שחיינו הם כצל עובר וכחלום יעוף לא גרמו לו דכאון נפש, כי אם הרגשת הודיה להי״ת על כל יום של חיים. כל פעם שהיה מברך את ברכת ״שהחיינו״, היה אומר את הברכה מתוך חוויה עמוקה של הודיה להי״ת על מתנת החיים יום יום.
אינני יודעת אם תחושת הזרות בעולם או תחושה אחרת גרמו לו שלא סבל להיות לבדו, שהיה זקוק לאיש קרוב שיהא עמו. כאשר אביגיל עלתה ארצה, דניאל נסע לישיבה ואביגדור נסע ללמוד בקמברידג׳, ביקש הרב שאשב על ידו בזמן שהוא לומד תורה. הייתי יושבת ומאזינה ללימודו ומכיוון שהיה קשה עלי הדבר, מצאתי כי יותר קל לי אם אני עושה עבודה בידיים. אז התחלתי רוקמת בשעות שהייתי יושבת ומאזינה. באותן השעות שהאזנתי ללמוד גמרא שלו רקמתי את חמשה הכסאות. גם אחרי שעלינו ארצה סבל שנסעתי מהבית והוא נשאר לבדו, אף על פי שדני וחנה גרים ממולנו ותמיד היו נכנסים אליו, ועל פי רוב לוקחים אותו אליהם לארוחה.
עלייתנו ארצה היתה בשבילי דבר שציפיתי לו כל השנים. עמנו כל השנים מצפה למשיח אבל כל אחד ואחד מצפה ל״משיח הקטן״ שלו.
כאשר עלינו לישראל והייתי יכולה להרים את שפופרת הטלפון ולשמוע את קולה של אביגיל, היה בזה עונג יחיד ומיוחד. קולה גרם לי תענוג. חשבתי, כי מאהבתי אליה נהנית אני כל

כך מצלילי הקול שלה. אך פעם אמרה לי הגברת בורנשטיין, אחרי שטלפנה לאביגיל: מעולם לא שמעתי קול תרבותי כזה. אכן היה באמת דבר מה מיוחד בצליל הקול של בתי.

מחלת אביגיל

שמחה וחרדה הרגשתי בכל פעם ששמעתי את קולה של אביגיל בבית או בטלפון, כאילו היתה זו מתנת שמים יקרה שיש לחרוד עליה. שנים אחרי עליתנו ארצה היתה אביגיל באה תכופות לבקר אותנו בירושלים. בקיץ בזמן החופש הגדול היתה באה עם כל המשפחה לבלות את החודש החם בירושלים שבה האוויר יותר טוב ופחות חם מאשר בתל־אביב.

אבל כאשר בקרה אצלנו בתחילת שנת 1979 אמרה לי, אינני יודעת מה קרה לי, יש ומלים פשוטות או מספרים שמשמעותם נאלמת ממני. אינני מבינה מה זה שבע, או עשרים. היה ברור כי דבר מה לא בסדר אך היא היתה ערה לדבר ותמהה על מה שקרה לה.

היא נכנסה לבית חולים, עשו בדיקות וגלו שיש לה גדול במח, ודרוש נתוח.

בעלה הרב יוסף נדב שליט״א התיעץ עם רופאים וגדולי התורה ודעת כולם היתה כי מוטב לנסוע לאמריקה. הרב חיים גריינמן גם המליץ על רופא מנתח במקרה שגם שמה ימצאו שיש לנתח וכדאי שיבצעו את הנתוח שם.

אכן בהתחלת שנת 1979 נסעו אביגיל עם בעלה שליט״א לניו־יורק.

מענין כי אביגיל אף שידעה בדיוק את מצב הדברים הגיבה בשקט ובטחון נפשי.

לווינו אותם לשדה התעופה ואביגיל חייכה ונפנפה לנו, נפרדה מאתנו ללא פחד או פזיזות. נלוה אליהם דניאל בני לעזור להם להתמצא באמריקה.

בניו־יורק הם באו ישר לבית אחותי וגיסי מלכה ומכלה רבינו־ביץ. תיכף התיעצו ברופאים ואביגיל נכנס לבית החולים.

עשו בדיקות וגם שם הגיעו למסקנה שיש במוח גדול וצריך נתוח והוא דחוף.
בלילה של יום הנתוח בניו־יורק היתה פה בירושלים שמחה בבית הרב ציון נדב שליט״א בתו אילה התחתנה עם בחור ישיבה מאמריקה.
לא הלכתי לחתונה — ישבתי בבית ובכיתי והתפללתי להצלחת הנתוח, לרפואה וישועה לאביגיל תח׳.
לא כן מו״ר הרב ז״ל, הוא אמר כי החתונה היא שמחה של מצוה ויש להשתתף בה. הלך לחתונה, בה רקד ושמח את החתן והכלה.
בטוחה אני שהוא הרגיש לא פחות ממני את הסכנה בה נמצאת בתנו. אך כח הבטחון והאמונה שהיו בו גברו על העצבות והפחד. כך היתה דרכו בקודש של הרב ז״ל עבד את הי״ת מתוך שמחה. תכופות אמר לי: אסור להיות עצוב, אין דבר החוצץ בין אדם לבוראו כעצבות.
בפברואר שנת 1979 עשו את הנתוח וסלקו את הגדול. היה נראה שהנתוח הצליח ואחרי שהחלימה אביגיל מהנתוח הם חזרו הביתה. אביגיל נראתה טוב והיא נסתה לחזור בבית לחיים הרגילים.
עברו רק חדשים אחדים ושוב הופיעו סמפטומים מדאיגים. החליטו לחזור לאמריקה, היה ברור כי מי שעשה את הנתוח וראה את המצב מבפנים עליו להמשיך לטפל בה.
בחודש פברואר שנת 1980 חזרו אביגיל ובעלה שליט״א לאמריקה. אביגיל תיכף נתקבלה לבית החולים, הבדיקות הראו כי יש לחץ במח וצריך שוב נתוח. נתחו ומצאו כי הלחץ נגרם ע״י נוזלים שנצטברו במוח.
אחרי הנתוח השני הרגישה אביגיל רע מאוד, היא רצתה שבתה שושנה תבא אליה. היא טלפנה ואמרה לבת: ״בואי אם לא תבואי אני אמות״. קשה לתאר את הסבל הרב שעבר על האשה הצעירה הנפלאה הזאת.
בעזרתו הנדיבה של השר בורג, חבר מזרחי, סודר לבת דרכון במהירות רבה והיא תיכף נסעה לניו־יורק.
היא ספרה לי כי כאשר היא נכנסה לבית החולים ועמדה על

יד מטת אמה, היא לא הכירה אותה. אחרי כן היה צורך בנתוח שלישי. אחרי הנתוח בחמלת הי״ת ובזכות צדקותה ובזכות ילדיה הטובים החלימה בתי מהנתוחים ומהמחלה וחזרה הביתה.

אך אביגיל חזרה לא האשה השמחה בכל דבר קטן, קולה הנפלא נדם, כמעט שאינה מדברת, גם ללכת אינה מסוגלת יותר, אך טוב לבה, האהבה שהיא מקרינה סביבה, הסבלנות בה היא מקבלת יסורים וקשיים, עדיין ישנם בה. הרבה צער ויסורים עברו על בתנו, יהי רצון שמעתה ישלטו רק שמחה ואושר במשפחה יקרה זו.

בשנים הראשונות אחרי שעלינו ארצה, היינו נוסעים יחד, הרב ז״ל ואני, לתל־אביב לבקר אצל אביגיל. תחילה היה הרב מהסס לנסוע. טלטול הנסיעה היה מעייף אותו. היה יותר מדי בשבילו לנסוע ולחזור באותו יום, וללון בביתם של אביגיל ויוסף לא היה נוח לו. אך כאשר הציעה משפחת חסדיאל שנתארח אצלם, היה בכל נסיעה תענוג כפול — תענוג לראות את אביגיל ומש־פחתה והתענוג שבאכסניה. בבית של משפחת חסדיאל היה חוט של חן שזור על כל הדברים סביב שגרם הנאה אסתטית. תחושת מנוחה ונוחיות באו מסידור הדברים שהגברת הכינה בשבילנו, אך בעיקר היה נעים להפגש עם האדון והגברת חסדיאל. בדב־ריהם ומעשיהם השתקפו אצילות הנפש ושמחת המצוה של אנשי תורה.

הזמן שהיינו נוסעים יחד לתל־אביב לא ארך. מהר הרגיש הרב ז״ל והרגשתי גם אני, כי טלטול הנסיעה הוא יותר מדי מעייף בשבילו. אז התחלתי לנסוע לבדי. תמיד לפני הנסיעה הייתי מכינה את הארוחה בשביל הרב זצ״ל, וגם מבקשת מדני וחנה להיכנס אליו, והוא בכל זאת היה נגד נסיעותי אלה. הוא חשב שעושה אני דבר רע בהשאירי אותו לבדו. וזה לא קרה כאשר כבר ידענו שהוא חולה; בשנה האחרונה כמעט שלא נסעתי. אך במשך השנים כאשר חשבנו אותו לאיש בריא — לא חזק אמנם כי תמיד לא היה גופו חזק — בזמן שהיה תכופות נוסע לבדו למרכז העיר לקנות ספר או לבקר אצל אחותו, לסדר דברים בסוכנות, גם אז לא סבל שנסעתי לתל־

אביב והשארתי אותו. אני לא הבנתי מדוע לא נכון שאסע מהבית, ומשום כך הייתי נוסעת לראות את אביגיל אף כי ידעתי שהדבר אינו לפי רצונו.
עכשו אני חושבת, כי לא היה נכון לגרום לו עגמת נפש, אף על פי שבעיני לא נראה בדבר סיבה לגרימת עגמת נפש.
ולמה היתה עליו קשה נסיעתי ? האם פחד להשאר לבדו ? הוא לא היה פחדן כלל וכלל.
קרה פעם בלונדון, שגנב שבר את דלת הכניסה ופרץ באמצע הלילה לביתנו בלונדון. התעוררנו והנה בחדר המיטות עומד איש זר. נבהלתי מאוד, אך הרב לא נבהל כלל וכלל, קם מהמיטה ואמר לגנב : למה תעמוד כאן, בוא נרד למטבח ונשתה כוס תה. האיש הופתע מן התגובה.
הם פנו לרדת, ולפני שירדו אמר לי הרב בעברית לטלפן למשטרה. הם ירדו יחד ואני לקחתי את הטלפון ומתחת לשמיכה טלפנתי למשטרה. הייתי מלאה פחד, שמא הפורץ יפגע חו"ש ברב, והרב עדיין מהלך בקושי, כי רגלו היתה בגבס אחרי שנשברה בלוד כאשר נסע הרב ללוויה של אביו זצ"ל.
ירדתי למטבח ראיתי כי הרב שם את הקומקום על האש לשפות מים לתה. עוד לפני שרתח הקומקום הגיע שוטר עם כלב גדול ואסר את הגנב.
המאורע הזה נתפרסם בעיתונות, איך הרב לא איבד את קור רוחו, והתנהגותו השפיעה אף על הגנב ומנעה ממנו עשות דבר רע.

הרב שפרבר ז"ל ובית הכנסת

בלונדון התפללנו בבית הכנסת הקרוב לביתנו, ברחוב קריקלווד. היה זה בית כנסת של "הקהילות המאוחדות".
הרב שפרבר היה שם רק אחד המתפללים, לא היה לו שום תפקיד מיוחד, ובכל זאת היתה נוכחותו מורגשת.
בשביל הרב שפרבר היה בית הכנסת לא רק מקום שבאים שם, מתפללים והולכים הביתה. בית הכנסת היה בשבילו אחד

מ״מועדי אל״ — מקום מפגש של יהודים בתפילה. בו צריך יהודי להיפגש עם יהודים להכיר אותם, לראות אולי יש ביניהם מישהו הזקוק לעזרה, לעידוד או לעצה. וכה היתה דרכו של הרב, לדבר עם האנשים אחרי התפילה, והוא תמיד יצא האחרון מבית הכנסת.

הנה הוא רואה זקן היושב לו בפינת בית הכנסת, ואיש אינו מדבר עמו. ניגש אליו הרב ומתחיל לשוחח אתו. מספר לו הלה, כי הוא כבר שלוש שנים מתפלל בבית הכנסת ועדיין לא קיבל עליה לתורה. נקשרה שיחה ביניהם ומתברר שהאיש פליט מקהיר, שם היה יושב ראש הקהילה האשכנזית. היה איש מכובד ועשיר, עורך דין, מדבר כמה שפות. עם תקומת מדינת ישראל פרצו פרעות בקהיר ויהודים ברחו משם. הזקן השאיר שם את כל רכושו, ופה הוא עני וזר. הרב הזמין אותו הביתה לקידוש והתיידד אתו. אחרי כן הרב שפרבר דבר עם הרב לנדי, רב בית הכנסת, ספר את הסיפור של אותו אדם, אדון ויינשטין ובקשו לקרב אותו ולתת לו קצת כבוד. האיש חדל להיות זר בבית הכנסת.

כעבור זמן קצר החלטנו על עליה לישראל והרב שפרבר סידר שאחד מתלמידיו בשיעור של יום שלישי, אדון רוזנברג, יקבל על עצמו להמשיך את השיעור וגם ביקש מתלמידו זה לשים עין על אדון ויינשטין.

סוף דבר, אדון רוזנברג מלמד את השיעור בתנ״ך עד היום הזה והוא גם דאג לאדון ויינשטין אחרי שנסענו. כאשר הזקן חלה וחזר מבית חולים לקח אותו אדון רוזנברג לביתו והיה שם עד שנפטר. תבוא ברכה על משפחת רוזנברג ותמשיך במצוות שהרב שפרבר הכניס אותם בהן.

אכן השיחות של הרב שפרבר בבית הכנסת לא היו שיחות בטלות. לפני שנסענו מלונדון סידר בית הכנסת מסיבת פרידה לרב שפרבר. למסיבה זו באו הרב הראשי לאנגליה הרב ד״ר יעקובוביץ, הרב הראשי הקודם, הרב ד״ר ברודי, הרב של הקהילה הספרדית ד״ר גאון, והרב פישר. במסיבה זו תיאר הרב יעקובוביץ את הרב שפרבר במלים אלה: נוסע מאתנו תלמיד חכם, צדיק, הוגה דעות ומנהיג רוחני לנוער, והוסיף ואמר כי

עלייתו של הרב שפרבר לישראל תשאיר חלל ביהדות אנגליה. כה אומרים גם אנשי בית הכנסת הבאים אלינו כאשר הם מבקרים בישראל.

בשנת תש״ל (1971) הפסיק הרב שפרבר את עבודתו במחלקה התורנית של הסוכנות ויצא לגמלאות. אז החלטנו, אולי יותר נכון החליטו הילדים שלנו, משום היותם כבר תושבי הארץ, שהגיע הזמן שנעלה לישראל.

כשנה לפני כן שהינו ששה חדשים בישראל. באותו זמן הציע הרב שאר ישוב כהן לרב שפרבר לקבל עבודה כמרצה בבית המדרש לרבנים שהוא מתכנן להקים בירושלים על יד מכון הרי פישל והרב הסכים. כאשר מאוחר יותר החלטנו לעלות ארצה, ידענו כי היה לרב שפרבר תעסוקה שתתן קצת הכנסה בנוסף לפנסיה וגם ספוק נפשי.

חנה, אשתו של בננו דניאל, התחילה תיכף ומיד לחפש בשבילנו דירה בירושלים, לא חשכה כוח וראתה דירות מדירות שונות. למרות היותה בהריון היתה מטפסת במדרגות, עולה לדירות, יורדת לדירות בעיר הקודש שהרים סביב לה ובתוכה עליות וירידות. לבסוף מצאה דירה מתאימה לפי הסגנון והמחיר.

מכרנו את ביתנו בלונדון והיינו צריכים למסור אותו לקונה לפני ראש השנה. בחרתי מהרהיטים שבדירתנו אלה שאפשר לקחת לישראל. יתר הדברים חילקנו לידידים ומה שנשאר עבר למקום צדקה. היתה שאלת המגורים בין ראש השנה ועד לזמן העליה. פרסי ולין גלייזר הזמינו אותנו לגור בביתם. שלחנו את החפצים שלנו לישראל ועברנו לגור זמנית אצל פרסי ולין. הם השתדלו ככל האפשר להנעים לנו את זמן שהותנו בביתם. הם העמידו לרשותנו שני חדרי מיטות — אחד בשבי־לנו ואחד בשביל המזוודות שלנו ובחדרי המגורים שלהם הזיזו את הרהיטים וסדרו את החדרים שיהיה נוח לרב לתת את השיעור בליל שלישי.

את הערבים בילינו יחד בשיחות רעים והרב כדרכו האציל על השיחות מעומק מחשבתו הפוריה ומאור לבו החם.

והנה קטע ממכתב שקיבלנו מפרסי גלייזר ע״ה, שנכתב תיכף אחרי שנסענו מהם (התרגום לעברית משלי).

"רוצה אני להגיד לכם, כי זה היה לא רק תענוג וזכות מיוחדת שהייתם אתנו, אלא גם כבוד גדול לביתנו. ואנו מקוים, שבעזרת השם תהיה הזדמנות בעתיד הקרוב — אולי בשביל לתת שורה של הרצאות או לשם דבר אחר — שתבקרו בלונדון, שתוכלו לכבד את שולחננו שוב. לעולם לא נשכח את השבתות יחד ואת התענוג (אע"פ שהיה לי קר בגב) לשבת בסוכה יחד אתכם.
אתם בטח הרגשתם, שלין מגיבה על הנסיעה שלכם מביתנו יותר מאשר יכולים לשער. כל שלושתנו (פרסי, לין והבת) חייבים כל כך הרבה לכם.
העובדה שהיא אינה יכולה לישון, סיבתה לא כל כך בכאב הגב שלה, אלא במחשבה כי מהר לא תהיו אתנו. אתמול, כאשר היא חזרה משדה התעופה, היא ממש התמוטטה היתה במצב שמעולם לא ראיתי אותה במצב כזה".
ברור כי נוכחותו של הרב הכניסה לבית נשמה יתירה וקשה היה על המשפחה הפרידה מנשמה יתירה זו. אחרי סוכות עזבנו את אנגליה ובאנו ארצה.

העליה ארצה

הגענו לירושלים והשפוצים בדירה שדני וחנה קנו בשבילנו, טרם נסתיימו. שכרנו לנו חדר בקרבת מקום וחכינו שם עד שיהיה אפשר לעבור לדירה. והנה יום אחד בעוד הפועלים הערבים עובדים בדירה והחדרים מלאים חול ומלט מצלצל הטלפון ומודיעים שהחפצים שלנו הגיעו מלונדון ונשלחו ישר לירושלים ותיכף גם מגיעה המשאית עם החפצים ודרך חלון המטבח מתחילים גולשים כסאות, תיבות ספרים, כלים וחבילות. ואני עומדת אין אונים אובדת עצות.
ופתאום מופיעה לין, שנמצאה במקרה בירושלים, היא אמרה לי תנו לי, את רשימת הדברים שנשלחו ואבדוק מה הגיע ומה לא הגיע. ובמנוחה ושלות נפש עזרה לי לין להסתדר. חשבתי ידידות כזו שנגלת בזמן הדרוש ובמקום הדרוש ללא הכנה קודמת מתנת השם היא. אשרי מי שזוכה בזה.

לא עבר זמן רב ועבודת התיקונים והשיפוצים בדירה נגמרה, הרהיטים סודרו, הכלים והבגדים הוכנסו לארונות קיר, הספרים סודרו במדפים שדניאל בני קבע לאורך הקירות. הדירה נראתה יפה ונוחה.

ב"מזרחי" סידרו מסיבה לכבוד עלייתנו ארצה. שמחנו מאוד לגור בירושלים וחיכינו לשמוע מהרב שאר־ישוב על ההתקדמות של הקמת בית המדרש לרבנים.

אך במקום ידיעה מהרב שאר־ישוב החלו להגיע ידיעות מסוג אחר לגמרי. באו צלצולי טלפון וגם מכתבים אלינו ואל דניאל, שבהם הודיעו הכותבים שאם הרב שפרבר יתן יד להקמת בית המדרש לרבנים בירושלים הוא ישלם לא רק בנפשו אלא אף בגופו וברכושו.

התברר כי בקהילה החרדית לא רצו בהקמת בית המדרש לרבנים, והקיצוניים שבקהילה זו החליטו לבטל את הדבר על ידי אלימות. במכון הרי פישל נופצו החלונות. איומים והפחדות הומטרו על הרב שאר־ישוב וגם על הרב שפרבר. קרה שפעם, כאשר יצא הרב שפרבר מהמכונית על יד המכון, ידו בו אבנים. סוף הדבר האלימות הצליחה והקמת בית מדרש לרבנים בירושלים בוטלה.

עניין זה בוודאי גרם עגמת נפש לרב. ברם, הוא מעולם לא הזכיר עסק ביש זה, כאילו לא היה הדבר מעולם. זה היה באופי הרב ז"ל לשכוח לגמרי דברים לא יפים. לא נטר ולא שנא למי שגרם לו צער או יסורים, אך זכר תמיד את מי שעזר לו ומי שההנה אותו טובת הנאה לא שכחו לעולם.

לאחר שהתיישבנו בדירתנו, ציפיתי שבעלי ישמח ותיכף יתחיל בלימוד ובכתיבת דברים שלא הספיק לעלות אותם על הכתב בעת שהיה עסוק בטרדות שבמשרדו ובעבודת המחלקה לחינוך תורני. הופתעתי לראות שהרב מו"ר ז"ל אינו מתיישב ועובד, שהוא נראה מדוכא, שדבר מה חסר לו. עד שהבינותי כי חסרים לו התלמידים. בלעדי התלמידים הוא מרגיש בודד.

בדידותו לא ארכה זמן רב. מהר התחילו לבוא ישראלים, שבהיותם בלונדון היו משתתפים בשיעורים של הרב, והם ביקשו לחדש את השיעורים ולהמשיך אותם בירושלים.

השיעור חודש גם פה בליל שלישי, התלמידים הלכו ורבו, מהר הייתי צריכה לקנות כסאות מתקפלים. לא היה בדירה שלנו די מקום לכל הכסאות שהיו דרושים לשיעור. השתתפו בשיעור גברים ונשים, צעירים ומבוגרים, תלמידי חכמים ואנשים בעלי תרבות כללית שידיעותיהם ביהדות היתה כמעט אפס. בין הבאים היו גם זוגות. כולם הרגישו שהם רצויים. הרב היה מתקשר בלב ונפש לתלמידיו והם הרגישו בדבר.

הנה מה שכותב דוד מיזל, אחד מתלמידיו: "אינני מתבייש להגיד, כי לכל הפחות, אחת הסיבות האישיות שמשכו אותי לבוא לשיעור, היה החשק ליהנות מחום חיבתו. הרגשתי כי אנו אוהבים באופן אישי וגם זה הפך את לימוד תורה לחוויה חיה".

תלמידים שהתנ"ך היה להם קודם ספר חסום התרגלו ולמדו לדפדף בו עוד ועוד, עד שנעשו בו לבני־בית והיו מוצאים את הפסוקים ביתר קלות ויתר מהירות.

נושא השיעור היה לפעמים בקשר לפרשת השבוע, או לעונת השנה (ימי בין המצרים, עשרת ימי תשובה וכדו') או בנביא. לפני החגים היה השיעור ברגיל בקשר לחג — משמעות החג, הפן ההיסטורי שבו, מצוות החג. באופן שהרב היה מסביר את הדברים הם היו מקבלים משמעות נוספת, חיות, רעננות ולפ־עמים גם אקטואליות.

דרך מיוחדת היתה לו לרב שפרבר בלימוד תורה. היה קורא פרק בחומש, עובר לפסוקים בנביא השייכים לאותו נושא, אחרי כן קורא בנביאים ראשונים או בעזרא ונחמיה — פרקים המג־לים את הפן ההיסטורי שבעניין, עובר למאמר ברמב"ם או אף מצטט מפניני החסידות ומשמעות חדשה מיתווספת להבנת הדברים. הדברים מתעמקים, האופקים מתרחבים.

דוד מיזל מתאר את השיעור בדברים אלו: "אדם בא לשיעור — כפי שאני אומר — בהרגשה של הליכה למרחקים, או של הפ־לגה בים אתו (עם הרב) כרב החובל. לא ידעתי מעולם אדם שמסוגל לתת רוחב כזה שמחה וחיות כזו ללימוד תורה".

ככה היה הרב פותח אשנבים להיכלים השונים שבמלכות האין סוף של התורה שבכתב והתורה שבעל פה, והיה מעורר סקרנות

בתלמידים לראות יותר, חשק ללמוד עוד ועוד.
ד״ר דסטברג — איש עדין ויקר, בעל תרבות רחבה, מי שתרגם את הסידור להולנדית — אמר פעם: ״אני בא לשיעור זה, כי פה אני מרגיש את הקדושה שבלימוד תורה״.
אדון וגברת קופר כתבו אלי מלונדון: ״בכל פעם שאנו נוסעים לבקר בישראל, אנו מתכננים את הזמן שיהא לנו יותר ויותר לילי שלישי בירושלים״.
וד״ר יונתן מגנוט (אחד מתלמידי הרב) כותב: ״כאשר נתתי שיעור בהיידלברג, קבעתי את הזמן לליל רביעי בשבוע — ליל שלישי נשאר קודש לירושלים״.
היו בין הבאים לשיעור תלמידים שהיו רחוקים מיהדות, והשיעור גרם למפנה בחייהם — הם נעשו לבעלי תשובה אמיתיים.
דוגמה לדבר, עורך דין שלמד משפטים באנגליה ובבלגיה, והיה רחוק מתורה ומצוות. אחרי שהשתתף בשיעור, חזר לאנגליה, נסע לגייטסהד והתחיל ללמוד שם בישיבה. התחתן עם בחורה דתית, חזר לעבודתו כעורך דין אבל נשאר לגור בגייטסהד וארגן שם חוג אקדמאים ללימוד תורה.
ד״ר יונתן מגנוט כותב: ״פגשתי את הרב שפרבר בזמן שכבר הייתי קרוב בדרך לרבנות הקונסרבטיבית. לו פגשתי אותו שנים אחדות לפני כן היו חיי בטח פונים לדרך אחרת — דרך הישיבה ליהדות חרדית בירושלים״. והוא מוסיף: ״כל אחד שביקר פעם בשיעור של הרב שפרבר היה רצוי לו ומתקבל בכל זמן, והיתה בו תכונה להכיר את התלמיד אחרי שנים רבות, למרות חולשת עיניו״.
ומוסיף הוא לספר: ״פעם באתי לבקר אותו בשבת אחרי הצהרים בירושלים. כשרק נכנסתי שאל אותי תיכף: למה לא היית בבית הכנסת בבוקר? (כפי שבאמת לא הייתי). איך הוא ידע? מפני — אמר — כאשר אתה היית בבית הכנסת יש בפניך אור מיוחד. אינני יודע מה הוא ראה, אבל אני מאמין שהוא ראה״.
מקרה אחר המאפיין את דרך השפעתו של הרב שפרבר. בחורה אחת היתה באה לשיעור מדי פעם, לא בקביעות. פעם נכנסה ושאלה אם היא יכולה לדבר עם הרב. אמרתי לה כי השיעור

הוא בליל שלישי, אבל אם יש לה ענין פרטי היא יכולה לראות את הרב עכשו.
היא נכנסה לרב ואמרה לו: הולכים וקרבים הימים הנוראים אני מרגישה כי לא אוכל ללכת לבית הכנסת ביום הכיפורים. איננה דתית, אין בלבי אמונה ולא אוכל לעשות שקר בנפשי להתפלל כאשר אינני מאמינה בדבר.
שמע הרב את דבריה ואמר לה בנחת: כתוב (בספר ירמיה) — מקוה ישראל השם ואמר רבי עקיבא: מה מקוה מטהרת את הטמאים אף השם מטהר את החוטאים.
והוא הוסיף: במה כוח המקוה לטהר? כאשר בא אדם לטבול במקוה הוא פושט מעליו כל בגדיו, מסיר מעצמו כל דבר החוצץ בינו ובין המים ושוקע ראשו ורובו במימי המקוה. ואמר: מי שבא ביום הכיפורים לבית הכנסת ומסיר מלבו את הספקות החוצצים בינו ובין אביו שבשמים ומשקיע את עצמו באוירת התפילה שבבית הכנסת, הי"ת מסייע לו להתפלל ושומע לתפילתו.
פנה אליה ואמר: לכי בתי לבית הכנסת, שכחי את ההיסוסים ואת הספקות שבנפשך, תני את לבך לאוירת בית הכנסת ולכתוב במחזור, והי"ת יסייע לך ותוכלי להתפלל יפה.
הדברים שנאמרו מתוך אמונה תמימה ומלב מלא רחמים עשו רושם.
אחרי יום הכיפורים באה הבחורה לביתנו וסיפרה שהיא הלכה לבית הכנסת, השתדלה לנהוג כפי שיעץ לה הרב, והנה פלא — הספקות הסתלקו, הבעיות נעלמו והיא היתה מסוגלת להתפלל טוב. היא באה להודות לרב על השקט הנפשי שהשתלט בלבה אחרי התפילה בבית הכנסת ועד הנה.
דיברתי עם השכן הטוב שלנו אדון לאון, ואמרתי לו: נראה לי כי ההשפעה הנפלאה שהיתה לו לרב שפרבר ז"ל על בני־אדם, היתה נובעת מאהבת הבריות שבנפשו, אהבה כנה ושאי־פה חזקה לעזור לאנשים. ענה לי אדון לאון: אהבת הבריות של הרב ז"ל לא היתה אהבה פשוטה, הוא אהב את צלם האלו־קים שבכל בן אדם. יסוד האהבה הזאת היה בדתיותו התמימה שהיתה משתקפת בכל מה שהוא פעל ועשה.

חשבתי, צודק אדון לאון. הרב מו״ר ז״ל היה מעוניין בכל אדם, אף בלא יהודי, ונזכרתי במקרה עם הכומר האנגלי שבנו נעדר זמן רב מהבית (הבאתי את הסיפור לעיל) ובדברים שאמר לי הרב ז״ל חודשים אחדים לפני פטירתו: ״רק עכשו, אמר הרב, אני מבין את העניין עם הכומר. אם אדם משתתף בצער של הזולת בכל לבו והחמלה שלו מתפשטת על כל יצור של הקב״ה, יהודי או לא יהודי, רחמיו של השי״ת מתפשטים בעולם והאדם נעשה שותף לרחמי הי״ת אף אם הוא איש פשוט״.

לבו של הרב היה פתוח לכל אחד ואחד שנברא בצלם. אהבתו לכל אדם והשאיפה להקל על סבלם של בני אדם, עשו אותו לשותף של חסדי הקב״ה והוא זכה לסיעתא דשמיא והצליח לעזור לבני אדם, לפתור את הבעיות שלהם, לסלק את הפחדים שלהם.

הרבה פעמים כאשר היו פונים אליו והוא אמר: אל תדאגו יהיה טוב, היה פונה אלי ואומר: את לא מאמינה שאני יודע אבל אני באמת יודע. הוא באמת ידע, וכפי שהוא אמר כך קרה. וקרה שביקשו ממנו ברכה באיזה עניין, והוא אמר, כי אינו יכול לתת ברכה, הוא לא חושב שהדבר יהא נכון.

כאשר שמע כי ילד לומד בבית ספר חילוני לא נח ולא שקט, אמר לילד לבקש מההורים שיעבירו אותו לבית ספר דתי. וגם דיבר עם ההורים. לבו של הרב היה מלא חמלה על הילדים שמונעים מהם חינוך דתי. הוא ראה בזה מעין גניבה — גונבים מהילד מה שמגיע לו, גונבים ממנו את היקר שבכל את לימוד תורה. כל ילד יהודי היה איכפת לו. והיו מקרים שהוא הצליח לשכנע את ההורים לתת חינוך דתי לילדיהם.

הוא דיבר עם השרברב ועם החשמלאי ועם הבנאי, עם כל אדם שהזדמן לו, על הצורך בחינוך דתי לילדים.

גם כאשר האנשים לא הסכימו אתו ולא שינו את דעתם, הם בכל אופן נהנו מהשיחה שלו. פעם בא לביתנו חשמלאי וקבע את מחיר העבודה לפי הזמן שתיארך. שלוש שעות — ואחרי כן לא רצה בתשלום. אמר כי כבר קיבל תשלום טוב — השיחה.

אין אני מתיימרת לתאר את דיוקנו הרוחני של מו״ר הרב שפרבר זצ״ל; זה יותר מהשגת ידי. אבל רוצה אני להזכיר עוד

עובדות אחדות באורח החיים שלו, הנוסכים אור על אופיו.
הרב ז״ל היה תלמיד חכם, שדברי תורה מילאו אותו כל כולו. כבר הזכרתי שאם מישהו ביקש ממנו עזרה בתחום תורה, היה כמעיין המתגבר. תיכף ומיד היה ממטיר על השואל פסוקי תורה, דברי חז״ל, מאמרי רמב״ם, פתגמי חסידות — הכל היה מוכן ומזומן ובא ממנו כזרם שופע. אבל כאשר היה מכין שעור או כותב מאמר, לא היה סומך על זכרונו ; היה מעיין במקורות משווה נוסחאות, מדקדק ומצטט באריכות, עובד ומתייגע קורא כל דבר במקורו לפני שמעלה אותו על הכתב, או הולך להרצאות על הענין.
בשבתות, בשעת קריאת התורה בבית הכנסת, היו מחדשים לו דברים במה ששמע, ראיה חדשה, הבנה נוספת, פירוש חדש. כאשר שב מבית הכנסת היה מספר לי מה שנתחדש לו, כדי שאזכיר לו אחרי שבת לבדוק אם יש בדברי חז״ל סימוכין לחידושים אלה.
אחרי שבת היה בודק ומחפש בדברי חז״ל לראות אם יש שורשים לחידושים שנתגלו לו. כי היה אומר : אם יש אמת בדבר, חכמינו ז״ל כבר ראו זאת.
החסידות היתה קרובה ללבו של הרב ז״ל. היה מרבה לקרוא בספרות החסידית, היה מתעמק בספרי הראי״ה. היה שייך למעטים שידעו והבינו את תורת הראי״ה.
חסיד היה של אביו הצדיק ז״ל. כמעט שלא עבר יום בלא שעיין בספרו של אביו ״מכתם לדוד״ על התורה. שולחננו בשבת לא היה ערוך אם לא היה מונח עליו ״מכתב לדוד״. גם הנכדות ידעו, כשערכו לפעמים את שולחננו לשבת, שיש להניח על השלחן את ספרו של סבא זצ״ל.
לא היה מאריך בתפילה, אך תפילתו היתה מתוך חוויה ערה. גם כל מצוה שעשה היו בה חיות והרגשה עמוקה.
היה חש את כניסת השבת וצאת השבת. פעמים, כאשר הייתי ממהרת בעבודה בערב שבת, היה אומר : ״עדיין לא שבת, עדיין אין אני חש את השבת״. וכאשר במוש״ק הבטתי בשעון אם השבת כבר יצא, היה אומר : ״לא צריך, אני יודע, השבת כבר יצאה״. היה מרגיש בביאת השבת ובצאתה.

רק מי שחש בקדושה שבשבת בכל נפשו ובכל איבריו היה יכול לכתוב את "פרקי השבת" (מאמרות מאת ש. שפרבר, ירושלים תשל"ח, דף 37 ואילך).
אם נדדה שנתו בלילה היה אומר פרקי תהלים על פה. גם אז לא היתה אמירת התהלים מכנית, גם בה היו מתחדשים לו דברים.

ר' שלמה מסדיגורה

את ר' שלמה'ני מסדיגורה פגשנו בלונדון שנים אחדות לפני עליתנו לישראל.
אחרי שבא לארץ הלך הרב ז"ל לבקר את ר' שלמה'ני, אבל אז הוא כבר היה חולה במחלתו האחרונה, הביקור היה כשבוע לפני פטירתו של ר' שלמה'ני.
אני רוצה לספר שני ספורים ששמעתי מר' שלמה'ני ז"ל.

שני סיפורים

את הסיפור הראשון שמעתי מר' שלמה'ני עצמו כאשר ביקר בביתנו בלונדון לפני שעלה לישראל. את הסיפור השני ספר לנו בתל־אביב יהודי חסיד של ר' שלמה'ני מסדיגורה.
אמר לנו ר' שלמה'ני זצ"ל: אומרים — היו זמנים שהשם דבר עם בני אדם, לא כן בזמננו. והדבר לא נכון גם עכשו מדבר השם אלינו, צריכים רק לדעת לשמוע.
והוסיף, אספר לכם מה שקרה לי. פעם, עמדתי וחכיתי לאוטו־בוס ועל ידי עמדו עוד שני יהודים ודברו ביניהם. הקשבתי. והנה אחד שואל את השני: ומה קרה לבחורה מפולניה? והשני משיב: לא קרה דבר, אי אפשר להשיג את הסכום שהיא דורשת והיא כבר החליטה לשוב לפולניה.
בקש ר' שלמה'ני שיספרו לו מה הוא העניין שהם מדברים בו. והם ספרו, כי בימי השואה פרצה אשה יהודיה עם תינוקת לבית השכנה הפולנית, הניחה את התינוקת ואמרה: הם הולכים להרוג אותי, חמלי על בתי, הצילי אותה, שמרי עליה

אמרה ויצאה והשאירה את התינוקת.
האשה הפולנית החליטה לשמור על התינוקת. היא טפלה בה כאילו היתה בתה, האכילה והלבישה אותה, גדלה אותה בביתה במשך שנות שואה והמלחמה וגם אחרי כן. עכשו היא כבר נערה גדולה. ומכיון שהאשה הפולנית זקוקה עתה לכסף היא החליטה למסור את הבת ליהודים ולדרוש שישלמו לה את הכסף שהוציאה במשך השנים על כלכלת הנערה.
היא כבר נמצאת כאן זמן רב וע״כ אין עדיין הסכום שהאשה דורשת ואם לא ישיגו את הכסף מהר היא תחזור לפולניה ותאמץ את הבת. בקש ר׳ שלמה׳ני את השם והכתובת של האשה, הלך אליה והזמין אותה לצאת אתו לטייל ונכנס אתה לבית קפה. כה היה יושב ר׳ שלמה׳ני בבית קפה יום יום עם האשה הפולנית כדי להיות בטוח שלא תחזור הביתה עד שישיגו את הכסף.
בינתיים היתה חגיגת בר־מצוה אצל יהודי עשיר אחד ור׳ שלמה׳ני הוזמן לבר־מצוה. כאשר הגיע הזמן לנאומים של האורחים קם ר׳ שלמה׳ני ואמר: איש לא ידבר, אני אדבר.
ואמר, זהו הזמן וזהו המקום למצוא את הכסף הדרוש להוציא נערה יהודיה מבית הגויים ולהחזיר אותה לעמנו. והוא ספר את הספור של הנערה הנמצאת אצל הפולניה. על המקום תרמו כולם והושג הכסף האשה החזירה את הבת ור׳ שלמה׳ני קבל את הנערה לדאוג לשקומה. וכה החזיר ר׳ שלמה׳ני אבידה לבעליה, נערה יהודיה לעם ישראל.
הספור השני ספר לנו חסיד אחד של ר׳ שלמה׳ני. פעם חלתה אשתו ואושפזה בבית חולים. שמע ר׳ שלמה׳ני החליט לקיים מצות בקור חולים. מכיון שלא הספיק לעשות את הבקור במשך היום נכנס מאוחר בערב לבית החולים לבקר את האשה.
בבוקר כאשר בא בעל האשה לבית החולים ספרה אשתו כי בלילה בא ר׳ שלמה אליה לבית חולים. חשב החסיד אולי אשתו טעתה, אולי היא חלמה את הדבר. ושאל את האחות אם בא מי שהוא לבקר את אשתו בלילה.
השיבה לו האחות, כי באמת בא מי שהוא מאוחר בערב.

היא איננה יודעת מי זה היה אך מראהו היה כמלאך מן השמים.
כאשר פגש החסיד אחרי כן את ר' שלמה'ני, אמר לו, למה הטריח הרבי את עצמו ובא לבקר את אשתי בבית החולים בלילה ?
ענה ר' שלמה'ני, מה שההורים יכלו לעשות בכח המח אעשה אני לכל הפחות ברגלים.

השנה האחרונה

לפני ראש השנה תשמ"ד הפסיק הרב שפרבר ללמד את השיעור השבועי, מתוך כוונה לחזור ולהמשיך בו אחרי החגים. התלמידים ביקשו שילמד את השיעור גם בעשרת ימי התשובה. השיעור שלפני החגים היה תמיד מוסיף בנותן טעם לחג. אך הרב אמר כי הוא חש עייפות וחושב כי כדאי לו לנוח בין החגים.
אחרי ראש השנה אמר הרב שהוא מרגיש חלש מאוד. קראתי לרופא שלנו, ד"ר לוירר, רופא רציני ומאוד יסודי. ד"ר לוירר הוא לא רק רופא לחולים שלו, אלא גם ידיד נאמן ומסור שלהם. את הרב שפרבר אהב והעריץ מאוד, כפי שהיה גם הרופא שלנו בלונדון, ד"ר ליבר, ידיד וחסיד של הרב. הוא אמר לעשות בדיקות דם.
לאחר שתי בדיקות דם, שהראו שקיעות גבוהות מאוד, החליט הרופא כי הרב צריך להיכנס לבית חולים לבדיקות נוספות, ואכן נכנס הרב שפרבר לבית החולים "שערי צדק". הוא נראה אז לגמרי בריא, היה מהלך ומדבר עם החולים והרופאים. הרב היה שם כמה שבועות, ובסוף גילו כי הוא חולה במחלה קשה ממארת, שאין לעת עתה תרופה נגדה. הטיפול בחולים במחלה זו הוא עירוי דם, שעל פי רוב גורם להתאוששת לכמה ימים אך אינו מרפא. שלחו אותו הביתה לשבת. אחרי השבת חזר הרב לבית החולים וקיבל עירוי דם. אך התגובה היתה שלילית, הוא נחלש וישן יום שלם. עברו ימים אחדים, הרב התחזק ושלחו אותו שוב הביתה.

הרופאים ב"שערי צדק" החליטו לתת לרב עירוי דם בכל שבוע־עיים, בכמויות יותר קטנות.
כאשר נודע לרב על מחלתו קיבל את הידיעה בשקט אך מתוך דעה צלולה ואמר: סוף סוף שום אדם אינו חי לעולם. הגיע הזמן. ראה בדבר גזירה מהשמים ונכנע לגזירת אלוקים חיים מלך העולם. לא התאונן, לא התמרמר.

בראש השנה וביום הכיפורים תשמ"ד התפללנו ב"יד תמר", בית הכנסת שם דניאל שלנו הוא הרב ושבו התפללנו בחגים מאז עלינו לישראל והתישבנו בירושלים. בית כנסת זה הוא רחוק כרבע שעה הליכה מביתנו. בשבתות היינו מתפללים בבית הכנסת שברחוב הפורצים. הלכנו יחד לבית הכנסת בליל כיפורים ולמחרת ביום. הרופא אסר עליו (ועלי) לצום: ישבנו יחד בבית ושתינו "לשיעורים" שתי כפות מים כל עשר דקות עד סוף כוס המים. שתיה זו ארכה זמן רב והיתה לעינוי נפש ממש. אחר שגמרנו את השתיה אמר הרב: "ועניתם את נפשותיכם בשיעוריכם". ותיכף הוא פנה אלי ואמר: "הביטי איזה אור גדול, איזה אור!" אני את האור לא ראיתי אבל נזכרתי בדבר ששמעתי פעם מפיו, כי יש צדיקים שבשנת חייהם האחרונה רואים אור. הם חושבים כי האור בא מבחוץ, אבל זהו אור שקורן מנפשותיהם הם.
והנה הוא ראה את האור ולא ידע כי נפשו היא הקורנת אור זה. עניו היה ובענוותו חשב את עצמו לאיש פשוט. בגודל נשמתו היה גודל ענוותו.
ביום הכיפורים היתה בבית הכנסת הפסקה בין מוסף למנחה, הלכנו הביתה לנוח. למנחה אמר הרב ז"ל שהוא רוצה להתפלל בבית הכנסת הקרוב שבפורצים. אמרתי, אבל אני אלך ל"יד תמר" כי בפורצים לא יהיה לי מקום לשבת. אמר: אז גם אני אלך. עשיתי שגיאה חמורה. גרמתי לו טרחה, ועל זה אני מצטערת עד היום.
הלכנו ל"יד תמר" יחד והגענו בדיוק למנחה. בצאת החג יצא הרב זצ"ל ברקוד והרקיד את קהל המתפללים בדרכו בכל השנה בסוף היום הקדוש.

לחג הסוכות הקים דני את הסוכה שלנו ואכלנו בה את כל הסעודות. והרב היה במצב רוח מלא שמחה ורוממות. בעת שברך את ברכת "שהחיינו" על הסוכה ועל ארבעת המינים אמר את הברכה מתוך חוויה עמוקה של הודיה להי"ת.
אחרי חג הסוכות נכנס הרב זצ"ל שוב לבית חולים "שערי־צדק" לעירוי דם. הוא נשאר שם רק זמן קצר וחזר הביתה.
עברו הימים הנוראים של שנת תשמ"ד והרב חי בהכרה ברורה על מצבו והחליט שיש דברים שצריך לעשותם בעוד מועד.
מאוד רצה שידפיסו את כתבי־יד של אביו זצ"ל והיה מנסה להכין את הדברים. בדק את מראה המקומות שבהם לראות אם הם מדויקים. אך לא היה לו כח לקרוא הרבה בספרים ובכתבי־יד מפני חולשת הראיה שהלכה וגברה. לכן הוא התחיל לעשות דברים שעדיין היה מסוגל לעשותם. היה עוזר לי בעבודת הבית, שוטף את הרצפה, מטאטא את המטבח. אם נכנס מי שהוא בזמן שעסק בנקוי הבית, לא הפסיק את העבודה וגם לא נראה נבוך, המשיך במה שעשה עד שגמר, כאילו טבעי שהוא יעסוק בנקוי הבית.
אם שאל אותו אדם במה הוא עוסק, היה משיב הוא פועל נקיון. השואל חשב שהוא מתלוצץ, אך הוא בעצמו לא חשב כי מה שהוא אמר היא הלצה. הוא חשב ברצינות, כי עתה עבודת הבית היא תפקידו, גם לא חשב כי יש בדבר איזו פחיתות. עשה את העבודה בבית בשמחה והיא גרמה לו ספוק נפש. הענוה שלו היתה כנה. היא היתה גילוי אמונתו התמימה, ראה בכל מעשה שהוא עדיין מסוגל לעשות חסדי השמים והיה מודה להקב"ה על מתן כח לעשות את הדברים.

מחלת חנה, לידת יהודה

בכסלו תשמ"ד ביום שבת לפנות בוקר הרגישה חנה, שהיתה בהריון, כאב חזק בבטן ודני לקח אותה לבית החולים הקרוב "משגב לדך". הרב ז"ל ואני היינו בבית הכנסת בפורצים. באמצע התפילה באה אחת הבנות של דני ואמרה לי כי אמה נמצאת בבית חולים "משגב לדך". יצאתי תיכף מבית הכנסת

וכאשר קרבתי ל"משגב לדך" ראיתי כי עצרה מונית ע"י בית החולים ורופא ואחות רצים מהמכונית לבית החולים. נכנסתי שמה ודני ספר לי כי לחנה היה שטף דם פנימי חזק והיה הכרח לעשות נתוח על המקום תיכף ומיד. רופא מבית החולים הזעיק 8 רופאים רופאי נשים, מנתחים, מרדימים ועוד.
בשעת הניתוח התברר כי הטחול התפוצץ וגרם לשטף דם פנימי עצום. היו צריכים לנתח את הטחול, להוציא את הוולד, לתת עירוי דם, כי בשטף דם הפנימי איבדה חנה כמעט את כל הדם שלה. והכל היו צריכים לעשות כהרף עין. חיי האם והוולד היו תלויים על חוט השערה. מיד אחרי שהוציאו את הוולד הריצו אותו לבית החולים "הדסה" שבהר הצופים.

היה זה מקרה של נסי נסים. היה נס שדני לקח את חנה ל"משגב לדך" הקרוב ולא ל"שערי צדק", שם חנה הזמינה לעצמה מקום ללידה.
היה נס שהרופא במקום עמד תיכף על חומרת המצב, לא חיכה אך תיכף הזעיק למקום את שמונת הרופאים. היה נס שב־"משגב לדך" הכירו את חנה והשתדלו באופן יוצא מן הכלל ועשו הכל בזריזות ומהירות, כי כל דקה היתה חשובה. היה נס שבניתוח הכל עבר במישרים ובחסדי הי"ת וברחמי האנשים ניצלו האם והילד.
ב"משגב לדך" הכירו את חנה מהזמן שהיתה באה בלילות לעזור במחלקת היולדות. אני הייתי אומרת לה: למה את מעמיסה על עצמך עבודה זו, תבאנה הנשים שאין להן ילדים פעוטים. היתה חנה משיבה לי: ראיתי כמה זקוקים לעזרה בלילה, באות נשים ללדת ורוב האחיות אינן בלילות בבית החולים, ואני גרה קרוב והילדים כבר ישנים.
שוב מקרה של "זורע צדקות מצמיח ישועות", כפי שהגדיר פעם הרב מקרה דומה. חנה שכבה בבית החולים שלושה שבועות והרב היה הולך שמה יום יום לשאול בשלום חנה ולראותה.
ברית המילה נתקיימה בראש חודש טבת בביתם של דני וחנה. לברית באה כל המשפחה, והביאו גם את אביגיל. חנה בחרה

לתינוק את השם יהודה, להודות להי״ת בכל פעם שמזכירים את שם הילד או מדברים אתו.

החורף האחרון

במשך חודשי החורף היו עושים מדי פעם בדיקות דם לרב ז״ל. את הבדיקות עשו במרפאת קופת החולים, והרב היה הולך ברגל לתת את הדם וחוזר ברגל הביתה. אחרי שהגיעו תוצאות הבדיקות היה הרב נוסע לבית החולים ״שערי צדק״ לראות את ד״ר זוננבליק ולקבל ממנו הוראות מה לעשות. ברגיל היה אדון אורינגר, ידיד ומוקיר את הרב ז״ל, בא ולוקח את הרב במכוניתו לבית החולים ומחזיר אותו הביתה אחרי הראיון עם הרופא.

לפעמים היה ד״ר זוננבליק אומר כי כדאי לקבל שוב עירוי דם ואז היה הרב נכנס ל״שערי צדק״, מקבל עירוי דם ונשאר שם ימים אחדים וחוזר הביתה.

במשך חודשי החורף, כאשר הרב היה בבית, היו החיים שלנו מתנהלים כמעט באופן הרגיל.

אם היה צורך לסדר דבר במרכז העיר, היינו נוסעים יחד באוטובוס, יורדים ברחוב יפו, הולכים ומסדרים מה שהיה לסדר, נכנסים לבנק או לדואר. הרב היה הולך לאט לאט, וכאשר הגיעה השעה לטעום דבר מה, היינו הולכים לקפה ״טוב טעם״, שותים כוס קפה ואוכלים עוגה, הרב ז״ל מציץ בעתון ונח קצת ואנו קמים לשוב הבתיה. הכניסה לקפה ״טוב טעם״ היא דרך חנות הספרים של סטימצקי, ובכל פעם בשעת היציאה מהקפה היה הרב מתעכב בחנות ומחפש ספר לקנות לי במתנה. קיבלתי בדרך זו כמה ספרים ממנו.

היה כה מלא תודה על שיצאתי אתו, עד שהיה מרגיש צורך לתת לי מתנה, לגרום לי תענוג נוסף. היה נהנה מכל דבר ודבר שהצליח לעשות, היה שמח בעבודה שעשה בבית, בטיול בעיר, אף על טיול קצר ברחוב שלנו היה מודה לקב״ה. כי בכל יכולת של עשיית דבר ראה מתנת הי״ת. כאשר כבר לא היה לו כוח לנסוע לעיר והיה יום יפה, רצה לצאת לטייל קצת ברחוב שלנו

אך לא הרגיש בטוח ללכת לבדו היה מבקש ממני שאצא אתו. היינו הולכים כברת דרך קצרה וחוזרים הביתה. גם בטיולים קצרים אלה שמח והיה מודה לאל הטוב על החסד, ואומר גם לי תודה שיצאתי אתו.

במשך החורף היינו מתפללים בשבתות בבית הכנסת שברחוב הפורצים, הקרוב לביתנו. בחזרתנו היינו נכנסים לקידוש לדני וחנה. לפני שהיה מקדש היה מבקש שמי שהוא מהנכדים יעזור לו להיזכר בקידוש. ככה היתה דרכו לקדש תמיד יחד עם הנכדים. בדרך זו למדו הילדים את הקידוש של יום השבת על פה.

בבית לא היה מדבר על המחלה וגם לא היה מתאונן, רק השתדל לעשות מה שהיה באפשרותו לעשות. ככה עברו חודשי החורף והחיים התנהלו פחות או יותר על מי מנוחות. אך למעשה היתה בריאותו הולכת ומידרדרת, גופו הלך ונחלש. ההליכה נעשתה יותר ויותר אטית, הטיולים יותר קצרים.

ראיתי כי כוחותיו הולכים ודלים והחלטנו לנסוע מהבית לפסח, כדי למנוע ממנו את הטרדות שלפני החג. הזמנו לנו מקומות בישיבת אתרי לכל ימי הפסח. דני עם משפחתו הצטרפו אלינו. גם חיה'ני אחותי הסכימה לבוא לאתרי. שמעו יוסינקה אחי וגיסתי דבורה'לה שאנו נחוג את הפסח בישיבה והחליטו גם הם לבוא שמה.

שמחתי שנהיה כל המשפחה יחד בפסח וצפיתי ל"סדר משפחתי" ולשמחת החג בצוותא.

אך למעשה היו ימי הפסח קשים לרב ז"ל. מזג האויר היה קר וגשום. מהחדר שלנו עד חדר האוכל היו צריכים לעבור בשטח פתוח ברוח וגשם. לכן אכל הרב ז"ל בחדר האוכל רק בליל הסדר, אחרי כן היינו מביאים לו את הארוחות לחדר. אבל גם בחדר היה קר.

בלילה של מוצאי החג חזרנו הביתה ולמחרת נכנס הרב שוב ל"שערי צדק". עשו לו עירוי דם, אך כבר לא היה מתהלך בביה"ח כמקודם, אלא ברוב רובו של הזמן שכב במיטה. אחרי זמן קצר חזר הביתה. בבית כבר לא היה לו כוח לעמוד על רגליו ולא היה מסוגל ללכת אלא אם נשען על דבר מה. שכנה טובה, אחות

קרולה, השאילה לנו הליכון. בעזרתו היה הרב ז״ל מתהלך בבית וגם משתדל לעשות דברים תוך שהוא נשען על ההליכון. ביום שישי פרש את המפה על השולחן, שם את הנרות בפמוטים, יצא לחדר המדרגות ודפק בדלת השכן וביקש ממנו לסדר לנו את שעון השבת, כי השעון מותקן גבוה ואינני יכולה להגיע אליו. במוצש״ק היה יוצא לחדר המדרגות ללחוץ על הכפתור להפסיק את פעולת שעון השבת — וכל ההליכות האלה נעשו כשהוא נשען על ההליכון.

ככה, למרות המאמץ שהיה דרוש בהליכה בעזרת ההליכון, למרות החולשה, היה משתדל לעשות כל מה שהיה עדיין בכוחו לעשות והיה שמח בכל דבר שהצליח לעשותו. אך יחד עם זה הוא מודע היטב למצבו, ידע כי חייו עלי אדמות הולכים וקרבים לסופם. אך היה שקט, לא נראה בו לא עצבות ולא פחד, רק איזו הבעה של רצינות וריכוז המחשבה.

דאג לסדר את הדברים בבית בעוד מועד, בדומה לאיש שמתכונן לנסיעה למרחקים ורוצה להיות בטוח שישאיר בבית הכל בסדר. בחודש סיון נסע דני לארצות הברית לחודש ימים לתת שורה של הרצאות בישיבה־אוניברסיטה. אחרי שדני נסע החליט הרב כי כדאי לו לעשות צוואה. הוא הזמין את עורך־הדין מאיר סילברסטון, שהציע לדחות את עשיית הצוואה עד לאחרי שדני ישוב. בעלי מו״ר ז״ל הסכים.

אחרי כן ביקש ממני ללכת לחברה קדישא לקנות חלקת אדמה לקבר בשבילו. אמרתי לו שאלך, אך אני רוצה לקנות מקום גם בשבילי. ענה: כמובן. אכן, בי״א סיון תשמ״ד קניתי חלקת אדמה לשני קברים בשבילי ובשבילו.

למחרת אמר לי כי יש עוד דבר לסדר. צריך ללכת לבנק מזרחי ולבנק דיסקונט לברר אם יש לי זכות חתימה בשניהם וכתב שני מכתבים לפקידים שם. אמרתי לו שכבר שאלתי פעם והכל בסדר, ומה עוד יש לעשות? השיב בשקט: בכל זאת יש לברר, להיות בטוח. דיבר במנוחה ולא נראו על פניו סימני צער או התרגשות. בכלל בפניו לא היה אפשר להכיר שהוא איש חולה. צבע העור היה ורוד כרגיל, לא נראו קמטים — פניו היו שקטות ויפות עד הסוף.

היה שמח כאשר באו אליו הילדים או חנה. שמח מאוד לידי־דים. כאשר בא אדון שרגאי, התרגש מאוד. אחרי שהאורח הלך אמר: איזה ידיד! איזה ידיד נאמן! והוסיף: ומה פלא, הלא הוא שייך למייסדי התנועה שלנו. אנו הולכים יחד לאורך כל הדרך.

בז' בתמוז היה עליו להיכנס לבית החולים לקבל עירוי דם. יום לפני כן, בשבת, נכנסה אלינו חנה ולפני שהלכה הזכירה, כי למחרת עליו לקבל עירוי דם.

ענה הרב: "לא, בכ"ט". ועוד אמר: בכ"ט כבר יהיה פה דני, בכ"ט כבר יהיה פה אביגדור. אביגדור היה צריך ללכת למילו־אים לחודש ימים.

במוצש"ק טלפנה חנה לדני לשוב הביתה ולא לחכות עד סוף החודש. ביום ה' חזר דני הביתה.

בשבת אחרי זה, בי"ד בתמוז, היה הרב ז"ל באיזו תסיסה נפשית. דיבר הרבה עם דני, לא היה שקט. במוצש"ק דבר עם דני על הצוואה. בלילה לא ישן, היה מתהלך בעזרת ההליכון בחדרים, והיה חוזר: בכ"ט, בכ"ט.

ביום ראשון בערב לא הרגיש טוב. טלפנתי לד"ר לוירר והוא תיכף בא, בדק את הרב ואמר כי הדופק הוא מאוד מהיר, צריך לקחת אותו תיכף ל"שערי צדק". הזמנתי מונית ובאנו לשערי־צדק.

אביגדור שוחרר משירות המילואים, מפני חוליו של אביו, ובא לירושלים. הוא היה שומר על אביו בבית החולים בלילות. בבוקר הייתי אני באה, ובצהריים היה בא דני. לפני שהלכתי הייתי ברגיל ניגשת אליו ואומרת לו: דני בא ואומר שאני אלך הביתה לאכול, האלך? לא היה עונה, אך המבט שלו היה מרתק אותי, וקשה מאוד היה לי להיפרד ממנו אף על פי שאתי כמעט שלא דבר. יתכן כי לולא דני, שהיה מאיץ בי ללכת, לא הייתי הולכת ממנו. פעמים רבות הייתי חוזרת לבית החולים בלילה ונשארת שם עד אחרי חצות.

הרב היה תמיד שמח כאשר היו באים דני או אביגדור, חנה או הילדים. היה מדבר עם הילדים, דיבר הרבה עם הנכדות אסתי ושבעי (אלישבע). למה לא דיבר אתי? אולי מפני שאינני

שומעת ולא היה לו כוח להגביה את קולו, ואולי מסיבה נפשית? איננו יודעת.

פעם אמר לדני, בהיותו בבית החולים: "כבר הייתי למעלה ושלחו אותי חזרה, אמרו כי נכנסתי בתחום שאינו שלי". והוסיף: "אין לו לאיש להכנס בתחום שאינו שלו".

פעם, לפני שדני הלך מבית החולים, סגר את דפנות המיטה של אביו. כאשר חזר, ראה כי הדפנות היו פתוחות. ראה הרב כי דני שם לב לדבר שהדפנות פתוחות, ואמר: "צריך אדם להיות פתוח לעולם, והעולם נמשך אליו".

בפעם אחרת אמר: "אין אנו יודעים כמה צריכים להודות להי"ת על כל רגע ורגע של חיים, אפילו אם הם קשים".

ועוד אמר: "כאב וסבל תלויים בערך שמייחסים להם. אם אין מייחסים להם ערך, הם אינם מפריעים".

בפעם אחרת, כאשר באה חנה ודיברה אתו על איזו תכנית שיש לה בשבילו, אמר: "עדיין אינך מבינה את המצב".

כל הזמן בבית החולים לא התאונן על כאב או יסורי הגוף. גם בפניו לא נכרו סימנים של כאב. היה שקט, שמח כאשר באו לבקר אותו. הרופאים אמרו כי במחלה זו יש כאבים חזקים. אם לא הרגיש כאב, או לא יחס להם ערך ולא הפריעו לו — מי יודע?

פעם בא צבי שפילמן לבקר אותו בבית החולים. שמח מאוד, כבר היה לו קשה לדבר, אך חיבק את צבי ונשק לו. צבי הביא לו במתנה את הספר "שיחות הרצי"ה". הרב לקח את הספר והחזיק אותו באופן שכאילו ליטף אותו. אכן, הוא ידע מה הספר ושמח בו.

באה הגברת חסדיאל. אמר לה כי יש לו הרבה לאמר לה, אך אינו רוצה לעכב אותה, יודע הוא כי עליה עוד לשוב לתל־אביב.

תמיד שמח כאשר בא אביגדור, גם לפני שנכנס לבית חולים, כשהיה עוד בבית.

דני אהיה לו תלמיד וחבר. אתו דיבר והתחלק אתו בלימוד התורה, העריך מאוד את דברי התורה שאמר דני בבית הכנסת שלו בלילות שבת. כאשר דני וילדיו היו באים אלינו בליל שבת

לברך אותנו בשבת שלום, היה מבקש מהילדים לאמר לו מה שאמר דני בבית הכנסת. אם הילדים לא ידעו היה דני צריך לחזור על מה שאמר.

כאשר היו פונים אל הרב בשאלת הלכה למעשה היה מפנה אותם לדני, שישאלו את דני.

שוב אינני יודעת אם סמך על דני כפוסק יותר מאשר סמך על עצמו, או שרצה לזכות את דני במצוה, ויתכן כי הסיבה היתה לתת לדני הזדמנות נוספת לעיין ב"שולחן ערוך", להתרגל יותר לפסוק הלכה למעשה.

כאשר נסע לבית החולים בפעם האחרונה, יצא מהבית ועמד על השביל, אמרה לו חנה: המכונית מחכה. ענה לה: "קשה להיפרד מהבית".

שישה שבועות שכב הרב שפרבר ז"ל ב"שערי צדק" בפעם האחרונה מט"ו בתמוז ועד כ"ט באב. עד השבועיים האחרונים היתה דעתו צלולה, היה ער לדברים סביבו ושמח מאוד לבאים לבקר אותו.

אך בעיקר דאג שהדברים יהיו בסדר, שלא תהיינה בעיות וקשיים אחרי פטירתו. רק עכשיו רואה אני כמה צלולה היתה דעתו, איך הוא ראה בבהירות את הקשיים שיכולים להוות וניסה למנוע אותם. כל מה שדיבר היה בשקט, ללא התרגשות ובלי עצבנות. ראה את הכל מתוך ראיה ברורה ומתוך לב מלא אהבה ודאגה ליקרים לו.

בשבועיים האחרונים לא דיבר. אם היה בהכרה או לא, מי יודע? היו מאכילים אותו בעזרת צינור דרך האף. בפניו לא נראו סימני כאב או יסורים. פניו היו שקטות ויפות עד הסוף. הביעו רצינות וריכוז מחשבה.

נכנע למה שנגזר מהשמים. לא התאונן, לא ביקש רחמים, קיבל את הרע כמו שקיבל את הטוב — מתוך אמונה ובטחון של יראת שמים תמימה. לא דרש דבר ולא הטריח על איש. האחיות בשערי צדק טיפלו בו בעדינות וברצון.

בליל כ"ט מנחם־אב היינו דני ואני על ידו. הרופא היה נכנס ויוצא. היה מחובר לקרדיוגרף שהראה כי הלב מפסיק את פעולתו מדי פעם עד שהפסיק לגמרי.

חייו עלי אדמות של הרב ז״ל נגמרו בכ״ט — תאריך שדיבר עליו חודשיים לפני פטירתו.
בשקט, ללא סימן של יסורים, השיב הרב שמואל בן דוד ז״ל את נשמתו לאביו שבשמים ונאסף אל עמיו. תנוח נשמתו עדן יחד עם אבותיו הקדושים. תהא זכותו מגן עלינו.

*

במשך כל השנים שהיינו יחד הייתי גם אשתו וגם תלמידתו, הייתי משתתפת בכל השעורים שלימד. ולמדתי ממנו יום יום איך יהודי מאמין צדיק להתנהג בעולם הזה. בשנה האחרונה של חייו עלי אדמות לימד אותי איך יהודי מאמין עוזב את העולם הזה.
אם בתור אשתו לא יצאתי ידי חובתי מתוך קוצר דעת, אני מבקשת ממנו סליחה ומחילה, ויהיו ייסורי כפרה. ותפילה אני להקב״ה שיתן לי דעת וכח להיות תלמידה ראויה למו״ר הצדיק החכם והענו.

שלים שלים ולא שלימו רחמי שמיא

נספחים

מתוך כתביו של הרב שמואל שפרבר ז״ל

[א]

״הרגשתי שכך עלי לדבר״

בס״ד יום ג׳ פ׳ וירא תש״מ עיה״ק ירושלם תובב״א *

ידידי יקירי רב חביבא מוהרי״נ שליט״א.
רבות הגיתי בך וכל פעם שבאה המחשבה עליך באה גם הבושה עמה. אלא מה לעשות ולא יכולתי לעשות כרצוני ולכתוב אליך. עברו עלינו ימים קשים והלואי שאוכל לבשר לך בשורות טובות. בטח שמעת כי הדוד הרבי מטריסק חלה בליל הושענא רבה. אני עוד נסעתי לבקרו והייתי עמו בתחלת הלילה והשכם בבקר נפטר. הוא הי׳ אמנם שבע ימים, אמנם גם שבע רגז צער ויסורים. אלא שהי׳ בעל רצון חזק מאין דוגמתו. אספר לך משהו, בקיץ חלה ושכב בבית בתו רחל אשר ברמת אשכול. לא הודיעו לי על זה כלל אלא שנודע לי והלכתי לבקרו ומצאתי שכל בניו ובתו היו בחדר הגדול וכולם אמרו שהוא מטושטש ובכאבים גדולים, ואין כדאי אפילו ליכנס אליו. כבר ד׳ ימים שאינו יכול לאכול ולשתות, כי איננו יכול לבלוע מכאב שבושט, והרופא אמר שאין מה לעשות. אני נכנסתי. הוא היה בכאבים גדולים ר״ל. ביקשתיו לשתות, הפצרתי והפצרתי בו עד ששתה

* מתוך מכתב אחד מאת הרב שפרבר (ראה לעיל עמ׳ 109, 204).

קצת. שאל מה דעתי עליו, אם הגיע כבר עד סוף. אלמלי איש אחר במצבו הי׳ שואל זאת ואלמלי הייתי משיב, הייתי אומר כי יתן מאוד כי צדק. אמנם אשר לו תשובתי כי יתגבר. שאל כיצד אני חושב כך. אמרתי כי ראיתיו במצבים דומים ונחלץ מהם מפני שיש לו רצון חיים חזק מאד, ואני בטוח הייתי בכך שיתגבר. קראו לרופא מומחה, אמר: לא אומר מאומה, יכנס לבית חולים, נעשה בדיקות ונראה. ואמנם התגבר — ולבסוף שאלני האם יוכל לנסוע ללונדון להשתתף בחתונה של שני נינים. עניתי לא נביא ולא בן נביא אנכי וגם רופא אינני ברם חושבני כי יוכל לעמוד. שאל איזה סימן אוכל לעשות לעצמי אם באמת אוכל לעמוד בזה? אמרתי אם רצונך לנסוע יהי׳ כה חזק שלא תוכל שלא לנסוע סימן כי תוכל גם לנסוע. קראו למומחה גדול, בדק אותו ראה את הדו״חות של בית החולים ואמר אין לי מה להוסיף. עשו הכל מה שאפשר לעשות ולא כדאי להוסיף בתרופות על תרופות. שאל הדוד האם יוכל לנסוע ללונדון, והסביר לו למה הוא חפץ לנסוע. השתומם והמתין שעה קלה ואמר, כן יוכל לנסוע, העונג להיות נוכח שם יעזור לו להתגבר על הסיכונים. בלונדון התפשטה שמועה כי הרבי עומד לצאת מן העוה״ז, הרי הבנים ישבו שם זמן ממושך, והנה נשמעה כי הרבי עומד להגיע ביום שלישי הבא. לא האמינו זה הי׳ ביום חמישי, וביום שלישי שלאחריו טס ללונדון והיו מאות אנשים הומים ברחובות העיר לראות אותו ובחתונה רקד בהתלהבות ובשמחה. חזר מן החתונה, ואני ראיתיו כמה פעמים. הי׳ גם בירושלים כאורחו של הרבי של שומרי אמונים מה שקוראים חסידי ר׳ אהרלי. והנה גם זה פלא, הכנסת אורחים בכבוד ובהרחבה כזו קשה לתאר, כאילו הי׳ מלך, טיפלו בו יותר מאשר הורים מטפלים בבנם, סידרו לו מנין בביתם, ביקשוהו לערוך שולחן של שבת והיו הם הם יושבים על יד השולחן כאורחים שלו, ויתרו על מנהגיהם ועל כל דרך העבודה שלהם ועמדו לפניו כעבדא קמי מרי׳. אמרתי מי כעמך ישראל. אני איני רגיל במנהגיהם ואיני מקבל השקפותיהם אלא כשאתה רואה התנהגות זו של מוסר וחסידות אינך יכול שלא להיות מלא התפעלות ואהבה לבני אדם אלה. והנה ביום

ראשון הבא יהי׳ כבר גילוי המצבה. במאמץ יוצא מן הכלל ישבתי וכתבתי מאמר בשביל הצופה שאולי ידפיסוהו עוד בערב שבת זה. לא הספקתי לכתוב הרבה אלא טוב שמשהו נכתב.

[ב]

כוחה של תפילה*

בס״ד

אל־הי הרפואות ירפאך ויחזקך וירחמך רחימאי רבי קאפיל שליט״א.

מאד אודך על שטלפנת ודברת אלי. היתה זאת בשורת אמת ואמונה בשבילי. הרגשתי ממש משק כנפיה של האמונה כשהיא פועמת בך ובנשמתך וגדול כוחה של אמונת אמת שיש בה כדי לחולל גדולות ונפלאות. שמעתי עמוק עמוק בנפשי את בת קולה של תפלותיך אתה, את קריאתך בפרקי תהלים — ותחי נפשי. שמחתי במה שניתן, במה שזכית ליכולת של אמונה ותפלה. לא לחנם נתנה לך מתנה זו מן השמים אלא מפני שמן השמים רוצים בך ובתפלותיך. וכי מפני מה ניתנה תפלה לאדם? כדי שיתפלל ותתקבל תפלתך. סימן טוב מאד לך שאתה יודע להתפלל. תתקבל צלותך ובעותך. אלא מה שהרופאים אומרים? אין בזה מן ההכרעה. מן הרגע שהם מדמים שאינם יכולים לעשות, הרי הם חדלים להיות בעצם רופאים כי אין רופאים אלא ע״ש הרפואה ולא להיפך חו״ש. ומפי מורי ורבי מר אבא שליט״א שמעתי, אמרו חז״ל מכאן שניתנה רשות לרופאים לרפאות. זאת אומרת לרפאות ניתנה להם רשות, ולא להיפך חו״ש. ואומר הוא בשם אחד קדוש, וכי מהיכן הם יכולים לדעת מה שאנו יודעים? וכי אמרו מעולם רפאנו השם ונרפא באותה הכונה באותה החיות שאנו יודעים עליה? אותו עולם של תפלת אמת, אותו עולם של כחות נפש, שהוא מחולל פלאות אותו עולם שהוא כולו נס נסתר — עין לא ראתה ונפש

* מתוך מכתב אחד מאת הרב שפרבר ז״ל, מ־27 בדצמבר 1961, לרב קופל רוזן בעת מחלתו הממארת של הרב רוזן. (ראה לעיל עמ׳ 117, 146).

לא ידעה אותו אלקים יעשה למחכים לו דוקא. ושמע נא ידידי וכי מפני מה אנו מכנים להקב״ה בורא רפואות? אם בשביל רפואות שהן פשוטות בנהגו של עולם לא היינו מכנים לו בורא, אלא שיש רפואות שהן למעלה מן הרגיל והמצוי ואעפ״כ הקב״ה שלח אותן למיחלים לו. **בורא רפואות ירחמך וירפאך** ותספר מעשי י־ה שהן אותיות שבהן נבראו שמים וארץ.

[ג]

היהודי הפשוט — יסוד בית כנסת *

[נר נשמה לר׳ פסח ב״ר יואל גלזר]

פטירתו הפתאומית ללא עת של ידידי זה מזכירה לי כשהוא עלה לירושלים ביקשתיו לבקר את מר אבא הרב הגאון זצ״ל מבראשוב. הודעתי על כך למר אבא זצ״ל וכתבתי: הוא מן האנשים הפשוטים, ירבו כמותו בישראל. מר אבא זצ״ל נהנה הרבה מתוספת זו של **ירבו כמותו בישראל.** אפרש את שיחתי ויהא בכך, בנר נשמה זה, משום: נר לאחד נר למאה.
אברהם כהנא בספר החסידות שלו מביא סיפור ועליו הכותרת: **מתפללים פשוטים הם היסוד של בית הכנסת.** אני מעתיק את הסיפור בשינוי הסגנון ובקיצורו. ומעשה שהיה כך היה. הבעש״ט נזדמן לעיר אנאפולי, התאכסן בביתו של בעה״ב אחד. השכים בבוקר ולפני התפילה עמד בחלון מסתכל ומתבונן, ומכוון מה שהוא מכוון לפני תפילתו. והנה ראה יהודי אחד נחפז והולך וטלית ותפילין בידו. מראה פני האיש והילוכו החפוז התמיה את הבעש״ט, שאל את הבעה״ב: מה טיבו של האיש? הלה אלמן, קצת מוזר בהליכתו. אולי תקרא לו לבוא אלי? הלה ענה לא יועיל, הוא לא יפסיק את הליכתו לבית הכנסת, הוא עושה פוזמקאות. אם כן תבקש הימנו שיביא לי ד׳ זוגות פוזמקאות. נענה האיש והביא לבעש״ט ד׳ זוגות

* מתוך: הצופה יום ו׳ ב׳ בשבט תשמ״ד 6.1.1984. (ראה לעיל עמ׳ 156—157, 198—199).

פוזמקאות. משבא האיש שאל אותו הבעש״ט זוג פוזמקאות בכמה : ענה, זהוב וחצי. שמא בפחות מזה ? ענה : אילו רציתי למכור בפחות הייתי אומר כך מלכתחילה. אדם אחר שעמד שם ניסה לשדל את האומן להוזיל את מקחו ולא עלתה לו. שאל הבעש״ט למעשהו, ענה : אני עושה פוזמקאות ואיני מפסיק מעבודתי אלא בהליכתי לבית הכנסת. ומה אתה עושה לפני התפילה ולאחר התפילה ? אני עושה פוזמקאות. ותהלים אינך אומר ? ענה : מה שאני יודע בע״פ, אני אומר.

וכיצד אתה קונה מה שעליך לקנות מן הצמר ושאר האביזרים השייכים למעשיך, וכיצד אתה מוכר את הסחורה שלך ? בני העיר באים לביתי, הם מביאים לי את הצמר וכיו״ב זוקפים עלי את המחיר, איני מתמקח. אני מרוויח וירוויחו גם הם. והם גם קונים הימני את הארבעים או חמישים זוגות פוזמקאות כלכל שבוע וזה מספיק לכל צרכי הבית, ואפי׳ לנישואי בן או בת הקב״ה מזמין לי מעבודה זו. אמר עליו הבעש״ט : הוא יסוד בית הכנסת עד ביאת הגואל במהרה בימינו אמן.

תמצית מידות התורה

בסיפור זה מיצה הבעל־שם־טוב את מידותיו ומידותיו אלה הם תמציתן של מידות התורה, עושה פוזמקאות פשוט זה מגלם בחייו את שהתורה מלמדת לאדם, להיות ישר ונאמן. טוב לעצמו וטוב לאחרים, עובד באמונה ממעט בדיבורים ואינו מבטל זמנו בדברים של מה בכך, עומד בדיבורו ואינו משנה, מתמיד בעבודה. העבודה היא הרבה יותר מאשר מכשיר לאגירת כספים, הוא מסתפק במועט ומוצא סיפוק נפשי בעבודה כשהיא לעצמה. כאדם העוסק במלאכת שמים ואינו מפסיק הימנה אלא בהליכה לבית האלוקים ותוך דביקותו הגמורה בתפילה ובציבור. היהדות מדגישה את ערך הלימוד של התורה ואת ההשתלמות העיונית. הדגשה יתירה זו יש שקיפחה את האיש הפשוט. הלה אע״פ שלא עשה תורתו אומנותו היתה תורתו כתובה וחרותה על לוח לבו. ולמעשה חי הי׳ את התורה עד שהיתה גם אומנותו מעין עבודה שבקודש. הרי התורה מורשה

לקהלת יעקב, זאת אומרת, קדושה ראשונה שקידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבא, מורשה לקהלת יעקב ולא לקהילה המצוחצחת בהכרח של יושבי בית המדרש. החסידות לא זלזלה חו"ש בלימוד תורה ובעיון באמיתות ובמושכלות הנצחיות אלא שהבינה להעריך גם את התורה שבלב הבאה לידי גילוי בצורה המיוחדת לה ומקנה מקום ומעמד גם לאיש הפשוט, כביכול, עד שהוא יסוד בית הכנסת. וזהו בעצם התגלות כוחה החיוני של **היהדות השרשית הטבעית** שהיא יכולה להעמיד יהודים ביהדותם, יהודים **העושים את התורה** גם בשעה **שהם עושים פוזמקאות,** דבקים בתורה ובבית הכנסת תוך כדי עסוקם במלאכתם. **הלוואי וירבו כמותם בישראל.**

האם אפשרי הדבר גם היום בארץ ישראל? אמרנו כי זהו בעצם כוחה הרוחני של יהדות שרשית טבעית, כדוגמת יהדות מזרח אירופה. הספק מכרסם בלבנו אם **שרשיות טבעית זו** עדיין מצויה אתנו בארץ. אנו נמצאים במאבק תדיר עם חילוניות אלימה תרבותית ומדינית המחייבת אותנו למצוא דרכי התגוננות יעילים ואנו מתבצרים ומתחזקים בחומותיה של התורה. ברם, אנו חסרים את הרווחה הנפשית והבטיחות העצמית המשרה על האדם רוח השקט ובטחה עד שהעולם כולו לכל גילויו כדאי הוא לו. הבעייה חמורה ומתענפת לכמה רוחות וקצוות ולא באנו אלא לרמז עליה, באומרנו על האיש הפשוט בדרך בבית הכנסת: וירבו כמותו בישראל.

מחללי שבת מאונס

משהגיעה ההגירה היהודית ממזרח אירופה ללונדון בסוף המאה שעברה ובתחילה המאה הזאת, באו יהודים בני תורה, וגם הרבה יהודים **פשוטים** מזרחה של העיר וייטשפל בלע"ז ופרברים סמוכים הי' להם לגושן שבלונדון. חלק הארי של המהגרים היו פועלי־מחט, חייטים, רצענים וכל מיני בעלי אומניות קטנים וכן סוחרים זעירים, רוכלים ופועלים סתם. פרנסתם מועטה ועמלם מרובה. משמצאו עבודה היו עובדים שעות לאין סוף כדי להמציא לחם לפי הטף, **בעמל וביזע פשוטו**

כמשמעו. שמירת השבת היתה מצווה שקשה מאד היה לעמוד בה — והנשירה היתה גדולה והנופלים מרובים. זכורני יהודים ויהודיות שזכו להעמיד לעצמם דוכן ברחוב מאילנד שבמזרח העיר, שורות שורות היו הדוכנים עומדים עם סחורות לממכר ובעליהם עומדים עליהם מצפים ללקוחות שיבואו. הפועלים היו מקבלים שכרם בשבת והי׳ הפדיון בשוק, ביום השבת. ביום השבת בעוברי אחה״צ, ראיתי יהודים ויהודיות עומדים ומצפים ללקוחות — ומסתכלים ומצפים לצאת השבת. שאלני אחד: מתי זמן צאת השבת, עניתי לו, אלא שהוספתי ואמרתי: הרי אתה עומד כאן כבר כמה שעות? ענה, נכון הדבר אלא שאין אני מחלל שבת לתיאבון אלא מפני האונס, מפני הלחץ זה הדחק לתת טרף לביתי. אני נמנע מלעשן ומלעשות כל מלאכה שאפשר לי, להימנע זה ימנע הימנה — עד צאת השבת. עברתי על פני יהודיה עומדת על מרכולתה הדלילה לוטשת עין ללוקות וחוזה בכוכבים שיצאו, שאלה: מתי יוצאת השבת ועניתי אלא שהוספתי שאלה: הרי את עומדת כאן שעות. התחילה לבכות: אין אני עושה זאת אלא מפני האונס. בת יש לי ועלי לתת כל מה שמבוקש הימני. עלולה היא חו״ש לצאת לתרבות רעה ולמצוא סיפוקה ממקומות הטומאה והיתה מרבה בבכי על רוע גורלה וגם עיני זלגו דמע בצערה זה של בת ישראל כשרה.

כאמור, נסיון שמירת השבת הי׳ קשה מאוד לעמוד בו, ברם זכיתי לראות הרבה הרבה חייטים ופועלים, שסבלו עוני ומחסור ממש, ולא חיללו את השבת. נזכרתי שחז״ל דנו בפסוק בתהילים ק״פ: ברכו ה׳ מלאכיו גיבורי כוח עושי דברו לשמוע קול דברו, ושאלו מלאכים אלו מי הם ומה טיבם, והכריעו שהם בעצם בני אדם ורבי יצחק אמר אלו הם שומרי שביעית אע״פ שהם משלמים ארנונא גם בשנת השמיטה, הם הם המלאכים, הם הם הגיבורים. ואילו שמירת שבת אינה משימה קשה הרי זה רק יום אחד בשבוע. ברם אני פירשתי: אלו הם הפועלים שומרי שבת שבלונדון, הם הם המלאכים והם הגבורים. והרגשתי יראת הכבוד בפני גבורים אלה. אמנם בא וראה מתוך העניים המרודים האלה קמו אנשי חיל שגדלו עלו ונתעלו גם למעמד חברתי וכלכלי מכובד.

חייבים אנו לחזור ולדון בהגדרתו של המונח: היהודי הפשוט שלא ראינוהו יפה והגדרנו אותו מבחינה דתית למיעוט הידיעה בתורה או ההיגוי בה. ברם, היהודי המהגר הזה כשם שלא הי' בקי בגפ"ת כך לא היה בקי בכתב ובלשון־עמים, כשם שלא חבש ספסלי בית־המדרש, כך לא נכנס לבית ספר תיכון, מכללה, מכון טכנולוגי וקו"ח שלא התחנך בכתלי אוניברסיטה. ככה כמו שהוא, גילה יכולת חדירה לעולם המסחר והתעשיה ולסחר הבין־לאומי: האיש הפשוט הי' בעצם **פלא יהודי**, הוא הי' אוצר בלום של פוטנציאליות, של כוחות שכליים ומעשיים, כושר למידה מתוך החיים, תוך כדי התמודדות ונפתולים עם תנאי חיים חמורים, סביב הזרה, עוני ומחסור בעולם לא לו. וכיצד עשה זאת, הרי בודד היה ללא עוזר ותומך? שמא דווקא תוך שלא היה סמוך על שלחנם של אחרים, שלא היו מוסדות ושירותי־רווחה ממלכתיים, מתוך שלא היה לו על מי להישען, נתגלתה העוצמה הפנימית שהתבטאה בעצמיות ועצמאות: האוצר של עוצמה הכבושה, של היכולת הפוטנציאלית, פרצה את הסוגר, והוא האיש הפשוט נכנס לחללו של עולם הנוכרי עד שנעשה בו לבן־בית, למד להבין אותו, ללא ידע של לשון זרים, פיתח הבנה אינטימית ללחישותיו ולרזיו. ויש שנעשה לעובר ארחות־ימים לארצות רחוקות בעלות תרבות שונה ומשונה עם נימוסים ומשפטים מאוד זרים, כאילו היתה לו תחושה מסתורית שהיתה מלמד אותו בינה בהוויות העולם הגדול והזר לו. ועל הכול עמד ביהדותו ללא כניעה ללא התרפסות וללא התבטלות בפני העולם הנוכרי. הוא בעצמיותו ניצח, כבש עמדות בין־לאומיות ונשמר **ביהדותו ובפשטותו.**

דבקים בבית הכנסת

קרוידן, פרבר לונדוני, קלט מהגרים יהודים, חייטים בעלי אומנויות וסוחרים זעירים. הללו היוו קהילה לעצמם ובנו בית הכנסת. מבוני הקהילה וביהכ"נ היה יואל גלזר, חייט שפרנסתו מועטה, דירתו מאד מצומצמת, ובלתי נוחה בהחלט ומשפחתו הלכה וגדלה. ראשו ולבו של ר' יואל היו שקועים

בבית הכנסת, כיצד מרחיבים וכיצד מפארים וכיצד מביאים בנ״א לביהכ״נ, כאילו היה הגבאי הנצחי, היה מטריד בנ״א ומכנסם לבוא לתפילה כדי שלא יהיו מחוסרים עשירי למנין. היה קשוח, חמור סבר ונוח לכעוס ולגעור — ואינו יודע כניעה ופשרה. שתלטן בביתו ומקפיד בקפידה יתירה על הבנים שלא יעשו חו״ש דבר שאינו לפי רוחו ואינו נרתע מלהטיל עליהם עונשים — והם למרות גילם, לא התמרדו וכבדוהו, מפרוטות הדלות של כלכלת המשפחה היה נוטל וקונה דברים שהיו בהם משום כבודה של תורה ועיטורו של בית הכנסת והיו הבנים מקטרגים עליו — על שהוא כאילו גוזל מכלכלת הבית לצרכיו הוא. והוא באחד ומי ישיבנו: **והבנים המקטרגים נשארו דבקים בבית הכנסת.** הוא כולו מידת הדין ואשתו כולה חן חסד ורחמים, כשהיתה עוברת ברחוב היו מסתכלים בה וקוראים **זו המלכה** של קרוידן. היה ביתם סמוך לבית הכנסת, משחזרו מבית הכנסת בשבת ובחג היו נכנסים לביתם לעשות קידוש, לשוחח שיחת ריעים או לריב ריבות הקהילה. והיה הבית נקי, השלחן ערוך, המפה פרושה ורוח שבת וריח מאכלי שבת נודף והכל מכוחה של עקרת הבית, עקרת הקהילה. פרסי, הצעיר שבבנים, עוצב בדפוסם של ההורים, עז הנפש והרצון, והדביקות בבית הכנסת של האב והלב הטוב של האם הטובה, פטרונם ומגינם של רבנים אופייני לפרסי. כשהיה מדבר בשבחו של אדם טוב היה מסכם ואומר **אֲגוטע נשמה** (נשמה טובה) והיה לזה צליל מלא ומיוחד. משגמר ביה״ס התחיל לעבוד **בסיטי,** פתח כ״שליח״ מהימן היה — והרוויח עשרה שילינג לשבוע — עד שעלה ונעשה לאחד הגדולים בסיטי אוף לונדון. עשרה שיליגג שלו היה מביא לאמו והיא היתה מספקת את צרכיו. ויש שהיתה ממתינה לו בכליון עינים ברחוב כדי לקבל את השילינגים שתוכל לקנות עוד לצרכי שבת. זכתה קרוידן ולת־קופה מסויימת כיהן בה כרב ידידי היקר דוב יעקב ניימן, אדם טוב־הלבב שקול בדעתו, מתון בדעותיו ויודע להלוך לרוחם של בנ״א, לעזור לעודד — בלי להכאיב — והיה ביתו פתוח מושך אליו צעירים שראו את ביתו כביתם. פרסי היה שוקד על דלתותיו, מקבל השפעה, זוכה **לידידות אמת שנתקיימה**

תמיד. פרסי שרת בצבא בצפון אפריקה דומני בשירות הביון, ומלא תפקיד מסויים במשפטי נירנברג. משחזר לחיים האזר־חיים נכנס לסיטי, עסק בסחר הגומי והצמיגים עד שנעשה חולש על הסחר הבין לאומי. בזה עזר לפתח תעשיית הגומי — הצמיגים בישראל. בשנות מלחמת ישראל העביר אניות־גומי דרך ארחות ימים בנתיבות עקלקלות עד שהגיעו ליעדם בישראל. הרבה זמן היה עליו לצפות עד שידע מה קורה לאניותיו ומטעניהם — ודומני כי אניה אחת נשארה תקועה אי שם **עד** היום הזה. קשר את מסחרו עם אהבתו לארץ ישראל. זכה להתחתן עם אשת חיל. ייסדו בית על טהרת הקודש, בכשרות למהדרין ובשמירת שבת כהלכתה, ובאהבה לארץ ישראל ולבית הכנסת. בתם היחידה דבורה עלתה לארץ וילדיה הנכדים של פרסי ליו ולאה, לומדים עכשיו בבית ספר דתי בנתניה. קנה לו בית בנתניה ונכנס שמו בספר הטלפונים. בא **במאור פנים** ואמר: שמי עכשיו **פסח** ולא פרסי, כלומר אות וסימן להזדהות גמורה עם המסורת לכל גילוייה. הרבי מטריסק היה מדבר כאדם הרואה חלום וחזון, וצורותיה, היה אוהב שיחה, כשהיה מספר בשבחו של דמותו הקורנת של הרבי מטריסק איש החסד והטוב, הזדרחה בפניו. אנו זכינו לידידות שלו ושל לין במלוא חופניים נחת, והעיקר הנכונות התדירות לעשות כל דבר, גדול או קטן. זכרו לעזור ולגרום נחת־רוח בלב שמח. **האיש הפשוט עושה את ביתו לבית המדרש.**

מכרנו את ביתנו בלונדון לפני עליה שלנו, נאלצנו לפנות את ביתנו באלול ועלייתנו נתעכבה עד סוף תשרי. מה נעשה דווקא בחודש תשרי ללא בית משלנו. משמעו פרסי ולין על זה, נענו בלי להתבקש, מה הבעיה, הרי תעשו אתנו ויהיה ביתנו ביתכם. ביתם היה מרוהט, מקושט ומעוטר, מלא כלים יקרים ונדירים גם שבירים, יד לא נגעה בהם. הם השקיעו הרבה כוח וממון בבית הזה. פינו את החדר הגדול וסידרו אותו כדי שישמש מעין בית המדרש, מקום שאוכל להמשיך בשיעור שהיה נהוג בביתי. לא הוציאו את הכלים היקרים והשבירים ולא חששו לתקלה ואם היתה פעם תקלה שגרמה הפסד מרובה לא התייחסו אליה כלל והיה כלא היה.

אלה מקצת מתולדותיו של היהודי הפשוט הדבק ביהדותו, שעשה דרך ארוכה — ונגמרה דרכו ללא עת. האיש והשיח עליו הוא סמל ודוגמה שיש בהם בנותן טעם לרבים.
ועל הכל יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם ולא נוסיף לדאבה עוד.

[ד]

דברים שכתב הרב ש' שפרבר על חנה טברסקי
[ניסן תשל"ה, 3.4.74] *

בנסיונותיה המתמידים להביע, ליצור ולהגשים ביצירה אמנותית היתה חותרת תמיד למצוא את הפשוט, והייתי מעז לומר היתה מנסה לתפוס את הרוחני הפשוט המצוי בכל דבר שבעולם.
המתבונן בציוריה **בסדרם הכרונולוגי** מחויב הוא שיעמוד על כך שיש כאן התפתחות ישירה ועקיבה ללא סטיות וללא סתירות. הולכת היא ונעשית כל הזמן פחות פיגורטיבית, אתה מבחין כיצד היא נעשית יותר פשוטה, יותר מעודנת ואבסטרקטית. כל הזמן היא חותרת לקראת יצירת הרמוניה. היא לא התיימרה לשלימות אלא לכך שיצא מתחת ידה דבר מתוקן, דבר הרמוני. נפשה היתה סולדת מכל סלסולי סרק ולא היה בה וביצירתה אבק של תיאטרליות. כשם שבאמנות שאפה לפשטות ולאמת, כך היתה מגשימה בחיי היום יום את ערכיה אלה והיתה מוסרת נפשה לעשות כל מעשה שעשתה בכנות ובאמת והצליחה בכך.
היא לא עשתה את הציור קרדום לחפור בו. את פרנסתה מצאה בהוראה, בחינוכם של ילדים קשי־חינוך, אך גם בכך עסקה כבעבודה לשמה. לא אחת היתה אומרת: מה שהילדים הללו

* מתוך תדפיס מ"ציור ופיסול", חנה טברסקי — יומן אישי, הוצאת מוזיאון "יד לבנים", עירית פתח־תקוה תשל"ו, עמ' 46. (ראה למעלה עמ' 27—29).

נתנו לי אין לו שיעור: הם לימדוני כיצד לאהוב כל ילד. הרבה גלגולים קשים עברה בחייה ובכולם עמדה מכוח האהבה שבה נעשתה לה לאהבה יוצרת, לדבר המעמיד שבכל תופעות החיים. באהבה נאמנה התקשרה בבחיר לבה, בן לשושלת חסידים גדולים. בעלה היה בנו של אדמו"ר, צדיק תמים וקדוש בכל הליכותיו. היא עזבה את בית הוריה ויצאה מרוסיה, מקום מגורי משפחתה, ללכת עם משפחת בעלה לרומניה. נכנסה כולה למשפחה זו, שהיו לה דפוסי חיים ומנהגים שלא היתה רגילה בהם. חנה כבר היתה אז שקועה כולה בעולמה של הפילוסופיה וזרים היו לה כמה דברים שבחצר הצדיק. ועם זאת נכנסה כניסה מלאך לתוך עולם זה בלי לוותר על עצמאותה הרוחנית. השתלבותה בעולם זה עלתה יפה. לא הרגישה כל זרות ולא הרגיש איש שהיא כאילו זרה. כיצד עשתה זאת? אהבה שבה למדה אותה פרק בהסתכלות אל פנימם של הדברים, הלבושים והצורות החיצוניות לא היו חוצצים. היא ראתה את הנקודה הפנימית שבעולם זה, שבאנשים אלה, וידעה להוקיר את הצדיק הזקן והתמים וכל סביבתו, צורותיה וגילוייה נעשו חביבים עליה.

ההישג הזה שבחייה עלה בעצם בקו אחד עם נסיונות היצירה האמנותית ששאפה לגלות את מה שמעבר לפרגוד החיים ולראות את אמיתות ההויה בטהרתה, שכל מעשי התרבות אינם אלא לבושים לה. שאיפה זו, לגלות את אמיתות החיים ולחיות עמהם יום יום היא שהנחתה אותה בחייה כביצירתה. חדרה היה מקום ועד לאשים מאנשים שונים. ראיתי ביניהם מסורתיים ולא מסורתיים, פרחי חסידים ופרחי אמנים וכולם הרגישו בטוב, הרגישו בכוח כאילו הם חבורה אחת: הכיצד? משום שהיתה המרכז, מעין רבי המאחד את הנפרדים. ובזכות מה? בזכות זה שכולם הרגישו באמת שבה המגשרת מעל לכל ההבדלים. כולם ידעו שאפשר לפנות אליה באמונה ובאמון מלא. והיא משתדלת היתה להבין, וידעה לעזור לאנשים הרבה, בעדינות, בצנעה ובשתיקה.

[ה]

לדמותו הנפשית של הרה״ג ר׳ דוד שפרבר זצ״ל*

בס״ד, כ״ב סיון התשכ״ה

ברוך אתה וברוך תהיה תמיד אתה וביתך. לבי מלא התרגשות וגיל בראותי כי אמנם למרות המעצורים והטרדות האופפות אותך זכית לברך ברכה ראשונה הברכה על גמר חלק ראשון מספרו של מרן אבינו זצ״ל עה״ת ולבי מלא רחשי תפלה כי כשם שזכית לברך ברכה ראשונה תזכה להמשיך בלי הפסקה בברכה של גמר ממש. ואמנם ראיתי דבריך כי טובים בדברי ההקדמה בהם נסית למצות מדותיו הפנימיות. בקצר אמרים וביראת כבוד הראויה העלית דברים אשר עין ראה תבחן ותבין את האמור בהם כי טוב וישר. הרי שמשת את מרן אבינו שימוש תדירי וספגת לתוך נפשך מאורותיו, רוחו וריחו, וכאילו רוחו מדברת מתוך גרונך. ואתה בענותך תבקשני לכתוב תולדותיו ולהוסיף מלים לתאור ולשרטוט קוים לדמותו הנפשית. דע לך אחי כשם שאין האב מעיד על בנו, כך אין הבן מעיד על אביו. תיאור אופי ועיצוב איקונין של צורת אמת תלויה בשתי מדות הפכיות ושימושן בבת אחת, הרחוק והקירוב. ואנו ב״ה קרובים בהרגשתנו ובהערצתנו ורחוקים מבחינת היכלת הרוחנית. ולא עוד אלא שמרן אבא זצ״ל הפליג במדת האמת והרבה פעמים שמעתי הימנו לומר שלא להפליג בשבחיו. ברטט ובחרדה דיבר על כך. הוא אמר: יודע אני שבנ״א מכנים אותי בתארים מופלגים ויש שקוראים לי גאון. חס ושלום אין לומר זאת. והיה מרתת כשדיבר על כך ופניו כוסו באדמימות של ביישנות ילדותית. ובכן עלינו להזהר שלא לעבור עז רצונו שזהו כבודו ולא להרבות בדיבורים. אמנם יש ויש מה לומר ולספר לדורות יבאו על דמותו של רועה אמת ונאמן כמוהו.

* מתוך המבוא לספרו מכתם לדוד חלק א׳, ירושלים תשכ״ה, שנכתב ע״י הרב שמואל שפרבר, בנו של המחבר, בצורת מכתב אל אחיו ר׳ ברוך, שהוציא לאור את הספר. עיין לעיל עמ׳ 62, 69—71 וכו׳. (ד. ש.)

הוא אמר: אבל תוכל לומר ולספר כי הייתי משתתף בצערן של ישראל צער אמת. ועוד דבר, שהשתדלתי להגיע אל נקודת האמת בלימודי, שאפתי לאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא. ועל נקודות אלה היה אפשר להאריך הדיבור ולקיים מצות הסיפור בצדיקים ובמעשיהם בבחי' הללו עבדי ה' כידוע.

השתתפות זו בצערן של ישראל היתה מדה גדולה ויתירה בו ואין לך אדם מישראל שלא ראהו ספון וחשוב מלהשתתף בצערו, כל יחיד ויחיד היה לו בבחי' כענבים במדבר מצאתי ישראל בחינת מציאה ממש. והיה ממשכן נפשו ומתעדן בצער ומשתדל למעשה לעזרו ולסייעו ככל יכלתו והרבה למעלה מיכלתו. הרבה הייתי ממש תמה ומשתומם על מדת התמימות שבו שלא ידעה גבול ועם כל החכמה והפקחות שבו נשארה מדה זו של תמימות ילדותית. דומה הדבר כי דוקא בכך ניכרת גדולתם של בני אדם. אין גדולת אמת רוחנית או נפשית בלי תמימות. מרגלא הוה בפומיה: ואני בתומי אלך. וכבר הרבו חכמינו ז"ל בחומרתו של מי שיש בידו לבקש רחמים על חברו ואינו מבקש. והיה מרן אבינו זצ"ל אומר וכי מי יאמר זכיתי לבי ובמה יודע איפא מי ראוי לכך? ואמר הוא ז"ל הבחינה היא פשוטה. מי שמרגיש בצערו של חברו הוא גם יכול ומחויב לבקש רחמים עליו. והיה מיצר על גלותן של ישראל ועל גלות השכינה, בשנים כתקונן בשעה שבני ישראל ישבו שלוים ושאננים במקומות מושבותיהם ואצלו היתה תחושת הגלות בלתי אמצעית ואישית ואמונת המשיח היתה צפור הנפש שלו. וראה הוא בעבודתו של כל אדם מישראל בנין חלקו הוא בקומת הקדושה של משיח צדקנו שיגלה עלינו בבי"א כמו שפירש את הפסוק ותרגומו: ותרועת מלך בו. והמבין יבין. וכל פעולה ופעולה, גדולה או קטנה, ראה בה לבנה ואריח בבנין קומת המשיח וגאולתו. וכל שהיתה נפשו נתונה לגאולתה של האומה, לא היה מסיח דעתו מדברים קטנים ומאנשים קטנים כביכול וצרכיהם הפעוטים. היה אב ופטרון לבני קהלתו דאג למחסוריהם.

היה מרן אבא זצ"ל רגיל ללמד בליל ששי חומש ורש"י כלומר היה דורש בהם. ועם קרוב ימות החרף עשה את תורתו מכשיר

להספקת עצם לעניים. כאילו כל התורה ושמותי׳ הקדושים כולם צווחו תנו עצים לעניים ופנים חדשות באו לה לתורה פני עצים דקדושה. ולאחרי מלחמת עולם הראשונה פרצה מחלה מידבקת ל״ע ור״ל, מיד אסף מסביבו אנשים צעירים שהיו מסייעים בבתי החולים תוך מס״נ. והיה הוא ז״ל יוצא בבקר ומחזר כל היום מבית חולה אחד לשני. מסייע ומעודד ודאג למלא את המחסורים ממש במס״נ והי׳ חוזר בלילה ואומר שהוא רעד מצמרמורת והיתה אמא שליט״א מתחננת לפניו שלא יצא ויסכן עצמו והיה מבטל הדבר כלאחר יד ואומר: הרי זו חובתי אלא אין לכם לפחוד כלל, לא יאונה לי כל רע והתחיל להסביר על פי שכל וחקירה כי יש בכח הרצון להתגונן אפילו נגד מחלות מידבקות. באותו זמן בטל כל שעוריו מחוסר פנאי ושהות רק שעור אחד של גמרא למד לעצמו בבקר אבל אחרי זמן אמר שעליו להמנע גם מזה. וכי מה יעשה ובשעה שהוא לומד נגלה לו בהרגשה מה יתרחש באותו יום ואין הוא יכול לעמוד בכך.

זכורני, היה זה בין מנחה למעריב עמד ודרש ותבע מאנשים צעירים שיתנדבו לעזור ואמר: אשרי משכיל אל דל ביום רעה, אם אדם משכיל גם ביום רעה וסכנה לו, ימלטהו ויצילהו השם. וכך עלה בידו לפעול כלמאך העומד בין החיים ובין המתים ולהביא כפרה וישע בשעות קשות. וכשפרצו מהומות ומרידות אחרי מלחמת עולם הראשונה והיו הנכרים מאיימים עלינו בשפיכות דמים מיד עשה עצמו למפקד מלחמה והיה ביתנו למפקדה הראשית. מוצאי שבת היה וקרא לאסיפה כל בחור וכל מי שיש בידו לשאת כל זיין. באותו ערב נתארגנו כשלשים איש, יסדו ועדה לשעת חירום ומרן אבינו עמד בראשה, תיקנו תקנות חמורות שלא למכור משקאות חריפים לגייסות וכל העובר נענש. והיה בביתנו מחסן של כלי זיין והיו המשמרות מתחלפות בלילות בביתנו. וכיצד הגיעו לידו נשק זהו ספור בפני עצמו. אין כאן המקום לדבר על כך אבל העיקר, כל הדברים נעשו על ידי רב חסיד — שלא למד תכסיסי מלחמה ודרכי ארגון. ובכח מה? בכח תמימות אמת והכרת חובה שצורבא מרבנן שבעיר כל מילי דמתא עליה רמיין. הוא

היה רב, ממש מן הטיפוס הישן, שהרגיש כי הכל הוא מחוייב ואת הכל יכולים לעשות. זכורני אמר לי: מעולם לא שמו אדם מן השמים במקום ובמצב שאינו ראוי לו ואינו יכול לעמוד בו. נמצא אתה במקום שנסיונותיו קשים, דע לך שאתה יכול לעמוד בהם.

היה יגע בתורה יגיעה ממש. בנעורי ישבתי לפניו לשמוע שעוריו והיה מעיין ומתיגע ושוהה הרבה זמן. ילדות היתה בי ואמרתי: וכי מה אני לומד מזה? אמר: העיקר, שיש להתייגע ביגיעה של ממש ולא ליהנות מפירות הנושרין. בעצם היה חריף אלא שהדיר עצמו מן החריפות ומן הפלפול, כבש בהרבה את יצר החידושים. וכל כך למה? מפני החפץ להגיע אל הנקודה האמתית, אל ההלכה בטהרתה. עשה עצמו כשיריים לגדולים ולאחרונים והיה משתדל לברר מקחם הרוחני, היה מדייק הרבה בלשונותיהם הרבה מאד, מתלבט בהם וממצה אותם עד גמירא. אפילו בדברי אגדה היה מקדים הקדמות מרובות ולא זו בלבד, אלא שמצטט אותם בהרחבה. רגיל היה על לשונו: כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה, הוא היה אומר: אם שמעת בישן תשמע בחדש. והיה נכנס לדוחקים ובלבד לתרץ וליישב דברי חכמים שקדמוהו. הוא היה אומר: חכם גדול אתה שקיימת דברי חכמים, שקיימת דוקא. מתוך דרך לימוד זה מתוך שקידה נמרצה ושאיפת אמת זכה ונעשה למשיב לרבים ולגדולים. והלכותיו ופסיקותיו התקבלו. והלואי ותשובותיו אשר בכתובים תצאנה לאור עולם. בטוחני כל מי שיעשה דבר כזה יביא ברכה לעצמו ולעולם. ושמא מתקבלת תמונה של אדם הנתון כולו לחסד ולרכות? אין הדבר כן. מדת תלמידי חכמים היתה בו שהי' קשה כברזל לעת הצורך. היה דיין מומחה בעניני צבור ודיני ממונות. והיו מזמינים אותו לשבת בבית דין כבורר או כראש בית דין בענינים מסובכים קהלתיים או של יחידים. דיונים הללו היו מסעירים את הרוחות ויש שניסו להשפיע עליו בצורות שונות או שלא לקבל את פסק דינו. זכורני: היה זה אחרי שהוציא פס"ד בענין שהיה בו דרא דממונא בסכום עצום וניסו לעמוד נגדו בכמה דרכים. אמר: לכאורה מפני מה בחרו בי לשבת בראש דין

תורה זה? אם מפני ידיעת התורה בודאי שיש גדולים ממני בתורה, אם מפני בקיאות בהוויות העולם בודאי שיש בקיאים ממני, אלא מדה אחת יש בי שאני מקיים בנפשי לא תגורו מפני איש. הרוצה לקבל את הפס"ד יקבל והמסרב מלקבל עתיד אני לכתוב עליו כתב סירוב. והרבה יש לספר בזה. לא חס על עצמו ועל אחרים כשהי' צריך להעמיד הדת על תלה. מרן אבינו תיקן שכל אטליז יעמיד משגיח ואפילו אם בעל האטליז ידוע כחסיד. ומעשה בקצב אחד שסירב מלקבל עליו את הגזירה והכריזו על האטליז שלו כטריפה. באותו לילה שלאחר ההכרזה זרקו אבן בחלון ונפלה האבן על יד ערשה של הנכדה הראשונה והיה נס שלא ארעה תקלה ונזק. כששאלו בני המשפחה: וכי מחויבים בכך. אמר: כל מי שמקבל על עצמו לשמש ברבנות מחויב להיות מוכן ומזומן לכל מיני נסיונות, ואם אינו יכול לעמוד בכך מוטב לו שיתפטר מן הרבנות. ומעשה היה בבעל בית אחד שביקש שיתנו לו הכשר על מוצרים ידועים, ולא ראה הוא ז"ל את זה לנכון. שלח את אחיו לשדל. נכנס האח התחיל בכל מיני שידולים ופיוסים וכשלא נענה התחיל לומר דברי חירופין כלפי אמנו שליט"א. ישבתי שם באותו מעמד והייתי מורתח ורוצה להתפרץ. הרגיש הוא ז"ל בדבר ונתן בי מבטו, מיד התאפקתי בכעס עצור. מרן אבינו ישב והקשיב ונתן לו לומר מה שאמר. משגמר את דבריו נענה ואמר: הרי גלוי וידוע שכל מה שדבר לא עשה אלא לפנים ואינו מאמין בעצמו במה שהוציא מפיו. ואעפ"כ אני מחויב לקבל עלי לשוב בתשובה אם אפשר לו לאדם מישראל לדבר בצורה זו. בטוח אני לכשיצא מביתי מיד ימלך בדעתו ויתחרט חרטה גמורה על דבריו. לא הספיק לצאת וכבר תיכף ומיד ביקש שיסלחו על חלומותיו ועל דבריו. לאחר שיצא האיש מן הבית היה מרן אבא מתהלך לו בבית ואמר: אדם שומע דברי חרופין על עצמו דומה כאילו אש עוברת ומחלחלת בו. אש זו מצרפת ומזככת היא את האדם. כדאי לו לאדם לעמוד בה. ובסופו של דבר משמשת היא לו לאדם גם מבחינה תועלתית. אלמלי עצרנו בנפשנו היתה מריבה ומחלוקת מתפשטת וגדלה, עכשיו שהבלגנו הכל על מקומו

יבא בשלום ובשלוה. ודע לך כי אבינו ז״ל היה בבחינת עובד, מדותיו היו הישג וקנין. היה תמיד עובד על עצמו מזכך את נפשו ומטהר את לבו. ועיקרא דמילתא שהכל נעשה בהצנע לכת. לא דברו ולא התפלספו על מוסר ועל דרך ארץ, לא הרבו לדבר גדולות על ביטול היש או על תפארת המדות וגדולת האדם אלא חיו בפשטות ובהליכה ישרה, באמונה פשוטה ובתמימות.

וראה זה פלא, הוא היה עוסק בספרי מחקר ולא הדיר עצמו מן המחשבה והעיון ואעפ״כ אמונת אמן שבו היתה לא רק איתנה אלא גם פשוטה בתכלית הפשטות. הסתכלותו היתה כוללת הכל ולא גרס את דרך של ״לשיטתו״, חילוקי זמנים וחילוקי רשויות בעולם המחשבה. ראב״ע רמב״ם בעש״ט של״ה הקדוש ערבי נחל וכל גדולי החסידות ירדו אצלו כרוכים מן השמים. העיון הדק במורה ובעיקרה השתלבו יחד ונרקמו ביחד עם ספורי נפלאות של אדמו״רים.

האמונה בקדושתן של ישראל וארץ ישראל היתה נפלאה בתמימותה. במכילתא יתרו פרשה ה׳ איתא: היו ההרים מתרעשים והגבעות מתמוטטות ובא תבור מבית אלהים, ועל גליונו רשום ״זאת אומרת דכל ארץ ישראל נקרא בית אלקים״ עכ״ל. וכך ממש היתה חבתו את הארץ כבית אלקים וכל מה שראה מן הפריקת עול וההתפרצות הגדיל את כאבו והי׳ זה כאב ממש, אבל האמין כי אין התופעות הללו אלא מתחבולות הסטרא אחרא המתנקשת בנפשו ואומרת לאחר את הטובה מלבוא לעולם כדרשת חז״ל על אלהים אחרים. והיה בטוח בתשובתן של ישראל והאמין שאפשר להחזיר את לבן של ישראל לאביהן שבשמים. האמין בכחה של תוכחה הבאה מאהבה מסותרת, האמין בכח הדיבור שאינו שב ריקם והיה מיצר ומצטער על שאינו יכול לסובב בערי ישראל להרים כשופר קולו להגיד לעמו פשעם לבית יעקב חטאתם, הרי לא יתכן שלא יתנו אזן קשבת ולב לשמע. אם כן מה העולם חסר? תוכחה על ידי מוכיחי אמת אוהבים גדולים ונאמנים ותו לא. עיקרא ושרשא דכולא היא האמונה שאין להתייאש הימנה. האמונה כי קרובה הישועה לבא. בא וראה — אמר מרן אבינו

נ״ע — בלעם הקוסם אמר להכניס ייאוש בלבם של ישראל, אמר: אשורנו ולא עתה — אוי מי יחיה משומו אל אמנם כן עתידה טובה שתבא אבל רחוק מי ישורנה ומי יעמוד בצרות הקודמות לבא. מה ענה לו לעומתו נביא האמת אוהבן של ישראל? וצדיק באמונתו יחיה! כשנסיונות באים עליו על האדם ויהיו חשובין יותר מנסיונם של ישראל על הר הכרמל יתחזק באמונתו כי היסורים הם נסיון ששלוחין מן השמים. זאת אומרת כי בעצם ההסתר אנו עומדין באור פני מלך חיים.

אדם חי בקדושה, יש והוא נעשה מרוחק מן הבריות. ברם הוא, נעשה יותר ויותר קרוב, קרוב ומקרב, חי ומתחיה על ידי צוותא, והרבה דברים יש להשיח אלא שקצר המצע מהשתרע. היה לומד תמיד בשקדנות והיה תמיד פנוי וחפשי לקבל בני אדם לשוחח עם בנ״א להקשיב לשיחם ולהגיגם — ולחיות חיות ממש את חברתם כאילו כל נימי נשמתו היו מעורים בנפשותיהם של ישראל וכל התחברות הוסיפה תוספת חיים ממש בגשמיות וברוחניות. עובדא. בשנות המלחמה הראשונה היתה סכנת מצור ופלישה של הרוסים לעיירה. היה זה בשבת. התחילו בעלי הבית יוצאים את העיירה הם וביתם והיה הוא ז״ל יושב ורואה. משנתרבו היוצאים ותכפו זה את זה נכנס הביתה התחיל מרגיש שהמוחין הולכים ונאבדים. נדהם. לקח ספר ולא ידע להבחין בצורת אלף בית. מיד אמר קראו לי ליהודים שיכנסו ואראה אותם. נכנסו. עם כניסתו של כל יהודי ויהודי נתוספה לו חיות עד ששב לאיתנו. מיד שב לעבודתו. מסביר: כשראיתי בני עירי יוצאים להם הרגשתי שאני מתבודד ונשאר לבדי. ואת זה לא יכולתי לשאת, לחיות בלי יהודים הוא בלתי אפשרי. אמנם לא בשעות משבר בלבד נגלתה התערותו בכנסת ישראל ואהבתו את הבריות אלא חייו היום יומיים היו משבצת של אהבה אחוה ורעות והי׳ בבחינת אוהב את הבריות ומקרבן לתורה מתוך דרכי נעם. היה מאד נוח לכל אדם ומצא שיחה נאה ומאור פנים לגדולים ולקטנים. היה עירני ומלא חדות חיים יודע ומכיר בחדות נעורים ושעשוע־עיהם ומעודד ומרענן אותם לשמח ולחדות בחיים והיה שמח

עמהם ומשתתף בצהלתם. עצמותיו וכל גופו יבשו להם ורוחו נשארה רעננה וצעירה. הוא היה סח בלישנא דחוכמתא. היה איש שיחה ואיש דברים. מי שהתבונן ועשה אזנו כאפרכסת היה עומד על כך כמה היו דבריו שקולים ומשתמעין לכמה אנפין. בני חמודי ר׳ דניאל שליט״א למד בישיבה בירושלים והיה רגיל אצל סבו הגדול זצ״ל. מתבונן בהליכותיו ובדרכיו וכותב לי עליהם והנה מדבריו שנכתבו לאחר מעשה תיכף: היו זקני ת״ח מסובין בביתו של מרן זצ״ל ומשיחים בדברי תורה והיו ניצוצין נזרקין מזה אל זה. נכנסה אשה, מי שהיתה פעם בעלת בית נכבדה בקהלתו, רצתה לצאת. רמז לה אאמו״ר לשבת וישבה. מיד התחיל הוא ז״ל בשיחה והיתה סבורה כי אליה היה הדבור, וזקני ת״ח הרגישו כי אליהם היה הדיבור ונמשכה השיחה באוירה של נחת לכל. כשנפטרו האורחים מלפניו, פנה בני שליט״א ואמר: סבא הרי דיבר בבת אחת לאורחת ולרבנים. הא כיצד? ענה ואמר, בודאי שכך היה הדבר. ודע לך כל מי שמשמש ברבנות חייב ללמד את עצמו שלא להסיח דעתו מן הקטנים בשעה שגדולים יושבים ומסיחים עמו וחייב ללמד את עצמו לשכל את דבריו שיהא דיבור אחד מתחלק לכמה ניצוצות ולכמה פנים. ועוד עובדא קטנה בענין הדיבור. חמותי הצדקת ע״ה היתה מבקשת ומפצירה בו לתת לה שמירה, ענה מה שענה. כשנפטרה מלפניו הוסיף ואמר: הדעת היא השמירה הכי טובה. הייתי באותו מעמד והסביר לי שזהו רמז לרש״י ב״ק ד״ב ע״ב ד״ה אדם. עי״ש. לבו היה רחב כפתחו של אולם והי׳ מקיף כל אדם מישראל, דעתו היתה עמוקה ומחיבה יתירה לכל בריה היה לא רק מצמצם עצמו לדבר לכל אחד כפי מה שהוא אלא היה מוצא נחת וענג בכך. הוא קיים בעצמו בכל עשיותיו ובכל הליכותיו מצות: וחי בהם, חיות של ענג וחדוה פנימית. רצינות יתירה וצהלת נפש על נעורים, זקנה ובחרות כחדא.

והנה אחי יקירי הרביתי דברים ולא באתי אל נקודת העומק, אשר ממני והלאה היא. אמנם זכרון הדברים יהיה לנו למשיב נפש שזכינו לאב גדול מלא רחמים ובודאי מה כאן עמד ושימש באהבה לצאצאיו ולמכריו כך למעלה עומד ומשמש בתפלה

לשלומנו שלום אמנו הצדקת שתחי' ושלום צאצאיו כולם וכל ידידינו הטובים אכי"ר.
אם שגיתי בדברי אתי תלין משוגתי והוא רחום יכפר עון ונזכה ללמוד וללמד בבריאות שלימה בלי מפריעים חו"ש וללכת בדרך ישרים, הישר באדם מרן אבינו זצ"ל, ולראות נחת בצאצאינו אכי"ר.

הי' ברוך ובמורך אתה וביתך
בכל לב אחיך
שמואל

[ו]

על האמא והסבא של ר' שמואל שפרבר ז"ל*

קווים וציונים לדמותה הרוחנית של אמנו היקרה ע"ה ועל ביתה

עומדים אנו בסיום ספר, ספרו של מרן אבינו זצ"ל ועומדים אנו לדאבוננו ולמרת נפשנו גם בתוקפה של אבילות על פטירתה של מרת אמנו הצדקת ז"ל, סיום ספר החיים הטהורים של אשה דגולה בצניעותה ובחסידותה. שמא יש בזה יותר מן המקרה שהחלק השני של מכתם לדוד וסיומו חל בימים הללו ומשמש איפוא חתימה גם לספר תולדות אדם, זכרון לנשמה טהורה שנתעלתה לשמים. טובים השנים שהם אחד, במותם לא נפרדו. זה ספר תולדות אדם, אדם על שלימותו ועל אחדותו. אם באנו לספר צדקתה אין אנו מספיקים. כל מי שבא במחיצתה והיתה נפשו פתוחה לקבל שפע קדש של טהרת לב וטהרת מדות, כל מי שידע ליזון עצמו באורה של אמונה שאין בה פגימה, קיבל הימנה ונשאר בו מעין רשימו, משהו מטוהר לבב ויופיה של נשמה אצילה.
מדרכם של בנ"א שהם יודעים לתת יקר וגדולה לאלו שהגיעו

* מתוך ההקדמה לספר מכתבם לדוד מאת הרה"ג ר' דוד שפרבר זצ"ל, ח"ב, ירושלים תשכ"ז.

לגדולות שבגלוי, לבני אדם שעסקו והשיגו השגות בחכמה או הישגים ביישובו של עולם. ברם כדרכם של בנ״א אינם רואים ללבב, לנסתרות שבלב, מתוך כך קשה להם להעריך השגות והישגים שבבינת הלב, את הגדולה הפנימית של אמונה תמימה שהיא בטמון והשפעתה על החיים הסמויה מן העין. מתוך כך אתה מוצא חלקה של האשה מקופח בספר תולדות אדם. מספרים תולדותיהם של גדולים וצדיקים ואינם עומדים על גדולתן של נשים גדולות וצדקניות שכל עצם גדולתן מתגלה בבחינה של כל כבודה בת מלך פנימה, בבתי גוואי דווגאי. לאמתו של דבר הרי רוחם הטובה אמונתם התמימה ומעשיהם הטובים של נשים צדקניות הן הן שמגדלות את הגדולים ונותנות בהם כח לעמוד באהלה של תורה. מעטים הם החכמים שזכו לכתרה של תורה מתוך גדולה של עושר. מדרכה של תורה שהיא עולה כפורחת מתוך מחסור אם לא מתוך העוני הגמור. אם עמדו לה לכנסת ישראל גדולים חקרי לב שהיו לה לעמודי הקיום, הרי יש לזקוף זכות זו על חשבונן של נשים צדקניות, שידעו לבא בסוד הצמצום וההסתפקות במועט דמועט, באמונתן התמימה כי תכלית החיים הם תורה ומעשים טובים.

מרת אמנו ז״ל לא תבעה לעצמה מן החיים ולא כלום. מסתפקת היתה במועט וידעה להחמיר על עצמה ולברך עד כזית ועד כביצה. היא לימדה כיצד ליהנות מן החיים עצמם כפי שהם בלי התייחסות אל מקריהם. היא עצמה נהנית היתה מן החיים הנאה מליאה. תורתו של בעלה היתה לה למקור תענוגות ואושר ותורתן של בנים ובני בנים היו תאות ותפלת חייה. אם עברו עליה יסורים היתה נושאת בדומיה בתפארת אדם, באמונת אומן, תוך אמונה שלימה. והיתה משתדלת להיות עושה בתוך הבית כפי מסת יכולתה ונמנעה עד כמה שאפשר מלהטריד בני אדם. חצובה וחטובה היתה נשמתה בעולם האצילות והעדינות, הרוך והזוך. גדולה היתה גדולה של ממש אמתית, בעולם המידות. גדולה היתה בטוהר דיבורה והגיעה בזה למדרגה גבוהה. דברותיה היו טהורות נקיות מכל

שמץ פסול או בלתי ראוי. אע״פ שהכרנו בה כי היתה בעלת הבעה והיה בה מחפץ הדיבור, ממעטת היתה מאד בדיבורים. שתיקתה המרובה דוקא, שימשו מבע וגילוי — התגלות של אצילות נשמתית. זכורני כמה משננת היתה לנו מעלות השתיקה כשם ששיננה לנו מעלת ההסתפקות באמרות שנונות ובפתגמים קצרים. שתיקתה היתה שתיקה מתוך התבוננות. הסתכלה התבוננה והבינה — וידעה לשתוק. יש בני אדם ששתיקתם אומרת כעס ופנים של זעם לעולם ולבריותיו. שתיקתה היא היתה מתוך סבר פנים יפות של חן וחסד. בעלי נפש שראוה אמרו עליה כי שלות הנפש והתמימות שהרגישו בקרבתה היתה משרה עליהם קורת רוח ונותנת להם הנאה אסתתית טהורה.

אותה אהבה אחוה וריעות שברא הקב״ה, עמד וגנזם **בעולם הזה** לצדיקים. אנו זכינו וראינו אותם מאירים בבית הורינו ז״ל. יתירה מזה הרגשנו בנעימה של דרך ארץ וכבוד אמתי שהיתה מצויה בהתייחסותו של מרן אבא אל אמנו הצדקנית ז״ל. גדולה זו שבנפש, אמונתה התמימה, צדקנותה המופלגת ואצילות נשמתה שרשים לה במגילת יוחסין. מעלותיה ומדותיה הטובות מוחזקות היו לה מתפיסת הבית, תפיסת בית אבא ותפיסת בית אמה. מצד האם היתה ממיוחסי כהונה משפחת כהנא המפורסמת בתורה ובגדולה לבית בעל קונטרס הספיקות ולמעלה בקדש. אבי אמא היה הרב רבי **משה שטרן** זצ״ל שהיי משמש ברבנות בק״ק פאליען ריסקווא והיה מפורסם בצדקתו ובחסידותו. בוא וראה, הצדיקים לא זו בלבד שדבריהם משמשים זכרון להם לעצמם אלא שהם עושים בדבריהם שם וזכר לאחרים כיוצא בהם. ראה מרן אבא זצ״ל שתורתו של חותנו הצדיק עשויה הערות וציונים בשולי הגליונות מפוזרים הנה והנה, עמד וכינסם לתוך כתביו כדי להכניסן לקיום. אמר: מי שיזכה בי, עתיד הוא שיזכה גם בדבריו של אותו צדיק להוציאם לאור עולם. מכאן אותן ההבאות הקצרות המסומנות בשם מציוני מו״ח. אמנם מדה יתירה היתה בו במרן אבא שהיה אוהב לעשות ציון לנפשות יקרות קרובות ורחוקות ומזכירן לטובה בספרו. על דבר זה עתידים אנו בעהי״ת

לעמוד עוד במיוחד. מרן אבא זצ"ל מכנה את הסבא זצ"ל בשם הגה"צ או הרה"צ או בכנויים נוספים. אמנם הדגש הוא תמיד על הצדיק שבו שהוא האופייני שבו. כי אמנם צדיק מופלג היה האיש ותמימותו היתה להפליא.

הוא נולד לאביו רבי בנימין מפערבעניעק, על שם כפר סמוך לאויהעל שהיה גר בו. ר' בנימין דנן, היה בעל בעמיו בעל אחוזות גדולות ותלמיד חכם. נוהג היה מדי יום ביומו להכנס אל העיר כדי לשמוע לפני הצהרים את שיעורו של הרב שהיה ניתן בישיבה. הסבא ז"ל נולד בשנת ת"ר ונקרא שמו בישראל משה על שמו של החת"ס שנפטר באותה שנה. בעודנו נער ניכרים היו בו סימני טהרה מיוחדים. מתמיד היה מטבעו. אם נשתהו בסעודת הצהרים בהפסקות שבין מנה למנה, אם שהו בהכנות לסעודה היה נעלם מן החדר ופונה ללימודיו. חס היה אף על שעה קלה שלא תצא לו לבטלה. פעם נעלם וקשה היה למצוא אותו עד שביקשוהו ומצאוהו והנה הוא יושב לו בפינה חבויה שבעלית ביתם כשהוא רכון על הגמרא. מעתה הניחו לו לנהוג כמנהגיו, כדי שלא יתבטל מן התורה. הוא היה תלמידם של בעל כת"ס ושל בעל דברי ירמיה שהיה רבה של קהילת אויהעל. כל ימיו היה רואה את עצמו כמשתייך לבית מדרשו של החת"ס והיה נמשך בהוראותיו אחרי דעתו בכל ענין. על מידת הערצתו את החת"ס תעיד עובדא דלהלן. בטופס תשובות חת"ס שהיה מצוי בבית סבא היו שולי הגליונות חרוכים, סימן לאש שהתחילה לשלוט בהם. כששאלתי לפשר דבר הוגד לי כיצד ניקרו ואתיו הדברים. נוהג היה סבא להיות ניעור בלילות ועוסק בתורה. היה הולך לישון בשעה מוקדמת וקם עם חצות לילה כדי שלא תעבור עליו חצות כשהוא בשינה. לפנות בוקר היה שוב נח לו לזמן מסוים. במשך כל הלילה היה עומד מתכופף על גבי ספרים כשהוא מעיין בהם לאורו של נר שהיה מחזיק בידו. פעם אחת קרה שנתנמנם תוך כדי עיונו בחת"ס עד שאחזה האור בשולי הספר. והיה אותו צדיק מצטער הרבה על אותה תקלה שנתגלגלה לו משום שראה בזה מעין פגיעה בכבוד רבו והיה יושב בתענית ובתפלה על כך. בשנותיו האחרונות היה סבא מוטל על ערש דוי ולא היה

בו כח לקום ולעמוד ממטתו. והנה שעה זו של חצות ליל היה טעון שמירה מפני שההתעוררות לעבודת הבורא בשעה זו היתה קבועה וקיימת בנפשו והיה בה כדי להפעיל את איבריו שלא מדעתו אעפ״י שהללו היו תשושים ונטולי אונים. קרו מקרים של היסח הדעת והיו מוצאים אותו כשהוא עומד על יד שלחנו שהיה רגיל על ידו. כששאלוהו למה הוא צריך? ענה בתום ובתמהון, ללמוד.

סובל היה יסורים הרבה ולא היה קובל עליהם אלא על ביטול תורה ותפלה שבהם. לפעמים היה מצטעק וקובל על עצמו, משפיל עצמו בכל מיני השפלות כמדבר אל עצמו: אתה חוטא ופושע בטל מן התורה ומן התפלה וכו׳ וכו׳. והיו קובלנות הללו מעוררות חרדה בלב השומע מפני שהרגישו בעומק היסורים והצער שיש לו בביטול תורה. ולא היה אדם יכול בזה לעמוד בלי שיתעוררו בו הרהורים של חשבון הנפש המביא לידי רצון תשובה. הגיעו יסורי נפשו עד כדי כך שנמלך בדעתו להתפלל שיפטרוהו מחיי עולם הזה. מובטח היה שתפלתו זו תתקבל אלא דא עקא שהיה מפקפק ושואל אם מותר לו לאדם להתפלל על כך שמא יש בזה ריח של איבוד עצמו לדעת ר״ל. לא רצה לפסוק הלכה לעצמו ונטפל למרן אבינו ז״ל לבקש הימנו שיברר ויפסוק לו הלכה למעשה. והי מרן אבא משתמט הימנו — וגדול היה צער שניהם. היו בני אדם נכנסין אליו לבקש שיתפלל עליהם לרפואות ולישועות. בתחילה היה מסרב בכלל אבל חברו עליו כולם ולא היו פורשין הימנו. לבסוף שלחו אליו גדולי הצדיקים שיקבל פתקאות אפילו והי׳ עושה זאת ומשלח את הפדיונות לצדיקי הדור. היה אדמו״ר רבי משה מקאסוב זצ״ל אומר: רוצה אדם להכיר רב כשר, אן עהרליכען רב, ילך לפאליען ריסקווא ויכיר את הרב דשם. היה הוא מוטל על ערש דוי ובני אדם באים אליו שיתפלל על חוליהם וכיוצא בזה. והיה הוא מתמרמר ואומר מי אני ומה כחי? הלא חוטא ופושע אני! מה אני יכול לעשות? ולא היו בנ״א זזים מפתח ביתו והיו אומרים בודאי רבינו יכול לעשות. פעם אחת ישבתי לפניו בשעת מעשה, פנה אלי ואמר כאדם המבקש רחמים על עצמו אתה רואה הם מסכנים ועלובים חושבים

שאני יש בידי לעשות מה שהוא. נעניתי לו ואמרתי, אף אני חושב שיש בכחו של סבא להשתדל ולעשות לטובתם. נעץ בי עיניו ספק כעס ספק חיבה ואמר, אם כן הבא לי ספר תהלים מקראות גדולות ואקרא בו פרק אחד. היה קורא מתוך הספר כתינוק הזה שלא טעם טעם חטא מימיו, היה בוכה בדמעות שליש וכשגמר לקרא היה אומר ברכה לרפואה או לישועה הכל כפי הענין. והיו בני אדם נפטרין מלפניו כשלבם רחב עליהם מתוך תקוה ובטחון בתפלתו של צדיק.

לאחר מלחמת עולם השניה פרצו מחלות נוראות שהיו מכלות בהם בבנ"א ללא רחם ר"ל. היו בני העיר מתפרצים לבית סבא בבכיות גדולות שיתפלל על החולים, והיה צועק מנהמות לבו על עצמו ואפס יכולתו לעזור ולהושיע שהרי הוא בטל מן התורה ואינו עושה רצון אביו שבשמים והי' קורא בשברון לבב ובכיות עצומות. אם נפטר איזה אדם לא היו מספרין לפניו אבל הוא היה מרגיש כשנעדר ל"ע מי שהוא והי' קורא לבני הבית, ואומר להם: פב"פ כבר איננו בעלמא הדין. לא פעם קרה שהוא היה היחידי בבית שידע על הנעשה. פעם אחת ישבתי לפניו וסיפר לו פלוני איננו. אמרתי לו וסבא מהיכן יודע זאת, גער בי ואמר: "מווייס", כלומר יודעים ותו לא. כשהיו בני הבית פורצים בבכי ובאנחות על השמועה הרעה היה הוא משתק אותם. אומר: אין פנאי לבכות ואין צורך בזה לאלו שכבר אינם, יש להתפלל על החיים. ולפלא היה לראות את האיש אשר רק זה עתה התיפח בבכי ומתפלל על פלוני זה שנעדר והנה עכשיו ששבק חיים לכל חי ל"ע כאילו אין הדבר נוגע לו כלל וכלל. וכל זה בא לו מפני שפניו היו אל החיים וצרכיהם והרגיש וידע עצמו עומד בתפלה בעדם ולא התיר לעצמו כל היסח הדעת מפני צער או אבל. דומה משום כך גם הרגיש בפטירתם של בני אדם מעוה"ז באין מגיד. כל זמן שהיו בחיים הי' מרגיש בהם בתפלתו כאילו הם בראשו מכיון שנסתלקו להם שוב לא הרגיש בנטל החיים וידע כי אינם. כך היתה רוח הקדש מקשקשת דרך לבו של הצדיק הממשכן נפשו על צערן של ישראל.

תמימותו היתה להפליא. ראה את כל העבריינים המזידים

כשוגגים או אנוסים בעצת היצר ופתוייו. פשוט לא היה זה הגיוני וסביר בשבילו שבנ״א שפויים בדעתם יעברו על רצון קונם בשאט נפש ובזדון. הוא היה סניגורא של אמת על ישראל לפני אביהם שבשמים. מעשה שהיה כך היה. נפוצה שמועה בעיירה על מעשה מכוער שנעשה והי׳ רגלים לדבר, אלא שלא נודע מי היה העושה, משום כך צצו ועלו שמועות על שמועות פורחות ברמיזות ובעקיצות לכל צד ועבר. אמר הוא ז״ל להדביק מודעות בבית הכנסת לזרז אותו שנכשל בעבירה לבא אל הרב שיסדר לו תיקוני תשובה ומודה ועוזב ירוחם. סופו של הסיפור לא ידוע לי בדיוק, אם נדבקו מודעות או לא, היינו הך. עיקרא דמילתא הוא, לא היה ספק בידו שאין צרך אלא בפתיחת פתח לחוטא ומיד יבא ויודה על חטאו.

אע״פ שהיה מופלג בחוסר־עושר היה מרבה בצדקה. חלק ניכר ממשכורתו היה מוציא על נרות לשבת שהיה מחלק לנצרכים. והיה בזה משום עבודה גדולה. ביום רביעי היה נוהג להכנס לחנות לברר את מקחו, סוג הנרות והגודלים השונים. בערב שבת בבקר היה עומד ומהבהב אותם, מגלגל וכורך אותם בנייר חבילה לחוד. והיה אומר פלוני זקוק לנרות למצות היום אבל אלמוני היה לומד תורה בלילה והרי יש לשלוח לו נרות גדולים לליל שבת. מי שראה אותו עסוק בעשיות הללו הרגיש בעריכת הנרות מעין עבודה שבמקדש. היה נכנס לבית המדרש שחרית ושוהה שם בתורה ובתפלה עד חצות היום. והיתה הסבתא ז״ל (חורגת היתה) אופה כעכים בשבילו ונותנת לו שיטעום עוגיה קלה עוד בביהמ״ד. ראתה סבתא וכעכים שלה הולכים ומתחסלים במהירות נפלאה ולא היתה יכולה לתפוס הדברים, עד שפעם אחת מצאה שתיק הטלית שלו היה נפוח וממולא כעכים, שהיה הוא מביאם לביהמ״ד ומחלקם לעניים. צירוף זה של טלית תפלין ומעשה מאפה לעניים היה מאד אופייני לו. יפה היה לראותו כשהוא עומד בתפלתו, כולו מאופק, עומד עמידה מיושרת ואיתנה, כאילו לא הרגיש כל סערות עוברות בנפשו. והנה לפתע פתאום היה רוקע ברגלו עד שרעש עלינו בית המדרש כולו. כקול רעם בגלגל.

וזכורה לטוב הסבתא ז״ל אשר במסירות ללא ליאות היתה מטפלת באותו צדיק והיה הוא ז״ל מחזיק טובה לה בהתרגשות יתרה בכל חום לבו הטהור. ולא היתה היא קובלת כלל אלא על שלא זכתה להבנות ממנו. זכרונה לברכה. מי שראה את מרת אמנו ז״ל ראה בה אספקלריא מאירה מטוהר הנפש והמדות של הסבא זצ״ל.

מכיון שייחדנו את הדיבור בשבחו של אותו צדיק שלא מש מאוהלה של תורה בחינת יששכר, הסבא ז״ל, עלינו להזכיר לברכה את נכדו הצדיק שהיה בבחינת זבלון, שהיה עוסק בפרקמטיא ומספק כל צרכיו של הסבא ז״ל בשנותיו האחרונות. הלא הוא החסיד המופלג יראת ה׳ אוצרו רבי **אליהו** ז״ל מעיר סיגוט. והי׳ היקר באדם רבי **שמחה פרוכטר** ז״ל ממונה על הבית מטפל בו בחיבה יתירה ומכלכל את כל מחסוריו והיה רבי אליהו גיסו מסדר ומשלם את כל ההוצאות. והיה הבית מתנהל בכבוד ובהרחבה כיד נדיבותו הטובה של רבי אליהו. הלה בבחרותו עשה בבית הסבא, לומד הימנו תורה וסופג לתוך נשמתו ומקדושתו וצדקתו הגדולה. כשנשא לאשה את הצדקנית מרת שרה בילא בת רבי יצחק פריד עלה ונתעלה בעושר ונעשה מפורסם גדול בצדקת פזרונו בישראל. נדיבותו היתה יוצאת מגדר הרגיל היתה זו מין גאונות הנפש שהתבטאה בצדקה, ונראין היו הדברים כאילו אותה נשמה יתירה אותה נדיבות שבכח של הסב נתגלגלה ובאה על סיפוקה בפועל בצדקת פזרונו של הנכד הגדול. והנה כשהקיץ קץ השואה על אחב״י בארצות אירופה נספו ומתו על קידוש השם הוא ואשתו השם יקום גם דם שניהם עם דמם של כל הצדיקים והצדקניות. ולמרבית הצער והיגון טבע במצולות ים הבן יקיר רבי יוסף הוא ואשתו וילדיו כשהפליגו בים לעלות ולשכון בארץ ישראל. ולא עוד אלא שגם אחת הבנות שהיו מן הניצולות נפטרה פתאום ונקטפה ללא עת (י׳ טבת תשכ״ה) מרת הינדא ע״ה. על אלה אני בוכיה, והרחמן יזכור זכות אבות לבנים ולבני בנים וישפיע עליהם שפעת חסדים מאוצרו העליון.

כבר בתחילת דברינו כלומר בפתיחה לחלק ראשון עמדנו על כך והצביע על כך בקוצר אמרים וטוב טעם מר אחי היקר

שליט״א עד כמה הי׳ מרן אבינו דבוק בחסידות ובייחוד לאדמו״רים לבית קאסוב. לראשונה באדמו״ר מוהר״מ מקאסוב שערך וסידר את ספריו והיה נאמן רוחו וביתו, ולאחריו באדמו״ר הרב רבי חיים הי״ד שהיה גדול בתורה חריף ובקי, חסיד תמים וישר בכל הליכותיו. והנה באה השואה האיומה ועקרה ארזים מישראל, החריבה בתי צדיקים, ועשתה שמות בכל בית ישראל. אמנם יש והשאירה ענף ושריג, שריד ופליט, אבל אויה ליום אשר פקד את בית קאסוב כי הנה נספה האדמו״ר האחרון רבי חיים זצ״ל הוא וכל ביתו יחדיו ומת הוא מתוך צמאון ממש בקרונה של אותה רכבת איומה ר״ל. ואין קץ לצער ואין סוף ליגון שכל אנ״ש הפזורים פה ושם עטופים בהם. והנה כל שמועה וכל זכרון של קאסוב יקרה לנו במאד בייחוד כשהיא התומה בגושפנקא דמהימנותא של מרן אבינו זצ״ל. והנה זכינו וספרו נעשה אכסניא לכמה שמועות ועובדות שיהי׳ לענג לכל מי שיש בו ריח וטעם של חסידות. אלמלי קצרה היריעה מהשתרע הייתי מוסיף הרבה דברים מזכרונותי האישיים, וכבר בימי בחרותי זכיתי לכתוב מאמר ביוגרפי ועיוני על אישיותו של האדמו״ר רבי משה זצ״ל ונדפס באוצר החיים שיצא לאור בדעווא (רומניא) מיד לאחרי פטירתו של האדמו״ר זצ״ל וקלסוהו רבנן.

נסתפק בגרגרים שיש בהם משום אפיון לדרכה של קאסוב. היה לו לאדמו״ר מוהר״מ כמה משרתים במשק הבית. ולשי־רותים ידועים שראה בהם משום זלזול ופחיתות כבוד היה בוחר לו משרת שהיה בור גס ללא דעת כמעט, וכמובן איש מסוג זה יוצר בעיות לפעמים בהנהגתו והיה אדמו״ר מפקח ומשגיח עליו שלא יצא משורת המוסר והי׳ מייסר אותו אם סרח. היה מרן אבינו תמיה למה בורר לו האדמו״ר פסולת מן האכל למשרתיו? ושאלו על כך. נענה לו אדמו״ר זי״ל וכי כיצד יכול אני להשתמש בבר־דעת? יש בה בהשקפה זו מן ההערכה העמוקה לבחינת דעת שבאדם שהיא בלבד מספיקה להעלותו למדריג הכזו עד שאין מן הראוי להשתמש בו לשירו־תים אישיים שכאילו מזלזלים בכבוד האדם. כשעשה מרן אבינו זי״ל בבית האדמו״ר כמה שבועות בקשר עם סידור הספר לקט

עני התבונן בכל הליכותיו ומנהגיו והיה מתחקה על שרשם. והנה הסתכל וראה כי אדמו״ר ז״ל עומד בשיחה ממושכת עם אותו משרת שדיברנו עליו, ונוהג הוא לקבוע זמן לשיחה זו יום יום. תמה מרן אבא ז״ל מה לו לאדמו״ר ז״ל שהוא מבלה זמן בשיחה עם משרת זה ? ענה לו אדמו״ר וכי מי יעשה זאת אם לא אני ? אתם בודאי לא תמצאו חפץ לבא בדברים עם איש פשוט כזה, והרי בכל זאת בריה עלובה מבקשת תפקידה, זקוק הוא ככל אדם לשיחת ריעות ולכן עלי לעשות זאת. היה הוא ז״ל מייקר ומשבח את מעלת הדעת והשכל ואעפ״כ לא היה מקפח ערכה וצרכיה של כל בריה והשתדל במלוי מחסוריה. וזו מעלה גדולה לצדיקים שהם יודעים להרגיש בצרכיהם של כל הבריות עד כדי יודע צדיק נפש בהמתו. ויש לעמוד אם גם בקיצור נמרץ על מסכת ערכין שבשיטת אדמו״ר ז״ל. עמדנו על בחינת הדעת וההרגשה בצרכיהם של כל בריה ובריה. אמנם ראוי להוסיף על מקומן של מצוות שבין אדם לחבירו במערכת התורה והמצוות. לדעתו של אדמו״ר הרי הן תנאי מוקדם לערכן הדתי של מצוות שבין אדם למקום. כל מי שאינו מקבל עליו עול מצוות שבין אדם לחבירו **אינו נכנס כלל בגדר האדם.** אדם כזה כשהוא לומד דומה הוא לחמור נושא ספרים. שמא יעלה על הדעת לקרא לו למדן ? ואם למשל עסוק הוא בנטילת ארבעה מינים אינו דומה אלא לחמור טעון לולבים שבשעת הילוכו נעשים נענועים. ניבים חריפים הללו לקוחים מספרו לקט עני, ובקיצוניותם מאפיינים הם את עמדתו בבהירות יתי־רה, ללמדך כי הדרך ארץ שבתורה קדמה לתורה קדימת תנאי וערך. בשיטה זו נקט גם בנו הצדיק אחריו. פעם אחת דנתי לפניו ואמרתי כי המצוות שבאל״מ דוקא חשיבותן עדיפה משום שיש בהם כדי להעמיד את הייחוד של כנס״י משא״כ במצוות שבאל״ח. הוא אמנם הסביר והעמיד דברי אביו זצ״ל.

מן הראוי כאן לרשום לדורות עמדתו לענין יסוד בתי ספר לתורה ולמלאכה ולהשכלה יסודית. כשאמר הברון הירש ז״ל להתקין בתי״ס אלה לאחב״י אשר בגליציה, נחלקו הדעות אם לקרב או לרחק. האדמו״ר הזקן היה מן התומכים ברעיון זה. הוא ראה בזה צורך חיוני לתיקון החיים הכלכליים ולביסוס

חיי החברה על יסודות איתנים, שלא תהא העניות מנוולת בהם בבנ״י, ושלא תהא מנוונת אותם ניוון אחר ניוון בגוף ובנפש. סח לי מרן אבינו ז״ל, כשנודע לאחד מגדולי הרביים מפולין גישתו זו של הרבי מקאסוב, שיגר אליו לומר כדברים האלה: כששמעתי שאתם מסכימים ליסוד בתי״ס חש הייתי שלשה ימים בראשי. שלח לו הרבי מקסוב: א״כ אין לי אלא לאחל לכם רפואה שלימה, אמנם לעצם הענין איני משנה מדעתי ולא כלום.

כשם שעשה מרן אבא זכר לגדולים ולקדושים כך היה להוט לתת שם ושארית לסתם בנ״א יקרים וטובים. כך אתה מוצא הוא מזכיר דברים בשם השו״ב המובהק רבי **בנימין עבענשטין** מק״ק פאליען ריסקווא (עבענשטין דוקא ולא אייכענשטין כפי שנדפס במק״א בספר). רבי בנימין זה היה חסיד מופלג ונכנס בפרצה דחוקה כדי שלא להפסיד ממונן של ישראל והי׳ מוצא פתחי היתר שעם כל זעירותן ידע להרחיבם ולפשטן. זכורני כיצד היתה מדת לילה נהפכת למדת יום כשהיה רבי בנימין נכנס לבית אבא בערבי שבתות ומועדות כשריאה גדולה בידו. היו יושבין וטורחין, רבי בנימין נופח וחוזר ונופח בריאות ומעיינים. בנ״א נכנסין ויוצאין וצובאים על הבית כשעיניהם כלות ומיחלות שיצא גזר דינה של בהמה בדימוס כדי שלא יהיו השבת והחג מבוישים באפס כזית בשר. ולא הי׳ אותו לילה יוצא עד שפסקו להיתר ולא לאיסור. וכן אתה מוצא שהוא מזכיר דבר בשם היקר והצנע, רבי **בנימין ביעדרמן** מבראשאו, אדם שלא ראה הרבה טובה בחייו והיה תמים עם אלקיו. היה רבי בנימין זה החלוש בגופו משכים עם בקר ולומד יום יום תהלים עם פירושו של רש״ר הירש והי׳ יונק חיותו הדתית ממעין זה של הירש ז״ל. והיה ספר תהלים זה הנכס היקר ביותר שלו.

ספרו של מרן אבינו גדוש בהבאות ובהקדמות. הגודש הזה מכביד במקצת. בנ״א חיים בחפזון, ולהוטים לראות מיד את החידוש. הוא ז״ל לא היה מעונין בחידוש אלא בתורת אמת. אמתה של תורה נבחנת בבית אב שלה דוקא. אי אפשר לה לתולדה שתבא בלי אב לכך מרובות ההקדמות. והדברים

עתיקים וארוכים. אמנם יתירה מזה הבאות הללו משמשות עדות לאופיו המוסרי של המחבר. אין אדם נהנה בלי נטילת רשות וברכה. הבאות הללו אומרות לא משלי הם הדברים ואנו מחזיקים טובה למי שהיסודות הן משלו. קפדנות מוסרית זו אצלו היתה קיצונית. יש שהוא מפרש פסוק ומוסיף: שוב נזכרתי שכעין דברים הללו ראיתי בכת"י ישן המצוי ברשותי, מחשש שלא יהנה משל אחרים.

האופי המוסרי משתקף גם בפירושיו הרבה פעמים. לדוגמא: על הפסוק שובו שברו לנו מעט אכל הוא מציין: **מעט** דוקא כי בעת רעבון כל המרבה לעצמו מחסר מאחרים מנת חלקם ופסקיה לחיותיה כפי שאנו רואים עכשיו. כלומר בימי מלחמת עולם הראשונה. וכיוב"ז הרבה. הספר מלא עיונים בהקדמות מן הזוה"ק שהיה בקיא בו ביותר וזכר דברי הזוהר בלשונם בדיוק נמרץ. כשאמרו לפניו דבר בשינוי קל היה תיכף מתקן ובדידי הוה עובדא. כשגמר ללמוד את הזוה"ק עשה סעודת סיום לגמרה של תורה. ממצה הוא עומקם של דברים ומגלה בהם טעמים לשבח לכל בר דעת אפילו לא בא עדיין אל הקדש פנימה ממש.

ספרו זה הוא בחינת **בבלי** שבלול הוא בכל מקצועות, שיטות וזרמים שבתורה.הוא עשוי רשימות רשימות במשך עשרות בשנים וכולל הכל. בייחוד מרובים בו העיונים בתרגום יונתן. חס הוא אמנם על כל דבר, על פכין קטנים, ורושם אותם ומוסיף ופטפוטיא דאורייתא טבין. כל מה שבא וצמח באילנה של תורה מתייחסת לו חשיבות ידועה, דבר בעתו מה טוב. אע"פ שהספר עשוי הערות וביאורים לפסוקים עוסק הוא בסוגיות של מחשבה דתית והמעיין ימצא בהן עיונים יסודיים ותגובות לבעיות חשובות. לקרב או לרחק את אלה שאינם בדרך הנכונה היא בעיה המעסיקה אותו ביותר: עד היכן מצות התוכחה שוב עומדת במרכז התלבטויותיו. אהבת ישראל וערכה הדתי — בזה יש לו דברים הנוקבים עד היסוד. תנועת שיבת ציון העסיקה אותו הרבה משום שהיה מן המצפים והצופים לישועתן של ישראל. זכרון השואה בא כמה פעמים בספר וכל בר לבב ירגיש בעומקן של יסורים שבדברים.

בסיומן של הדברים שארכו, עלינו להודות להי״ת על שזכינו לראות בגמרו של ספר ולהתפלל לפרסום שאר כתבי היד שבהלכה ובאגדה. אנא השם שלח רפואות וישועות במהרה לנו ולבנינו ולבני בנינו בזכות אבותינו הקדושים והטהורים ובזכות תורתם וצדקתם ונזכה ללכת בדרכי ישרים עד עולם. אנא השם הופע חסדך על ידידינו הקרובים והרחוקים ולכל אלה אשר נדבו מכספם ומזמנם להדפסת ספר זה. ברוכים יהיו ויזכו לעשות מצוות מתוך הרחבה תמיד.

[ז]

מכתב מהרב שפרבר אלי

מחשון תש״א, כשהייתי בבית חולים לאחר לידתו של דני *

ב״ה

מניצקה יקרה וטובה שלי,

רבי תודות לך בעד מכתבך היקר מאד. אל תדאגי לי. אפשר אני עיף קצת. אני חי עכשיו אמנם חיים יותר מלאים, יותר עבודה, יותר ענין. אני נותן הרבה ב״ה בחברה והתביעה מתרבה והולכת. קשה לשער כמה ספוק נפש יש לי בזה. התחלתי לתת שיעור לפועלי־חוץ אתמול ב״כוזרי״ בחדרנו. אחרי השיעור זמירות וריקוד. ה״ישיבה״ כבשה עמדה בחיי החברה. עד כדי כך מכירים בערכה שבחורים שונים התנדבו לעבוד כל היום בכדי לאפשר את קיום הישיבה בעתיד בשביל אחרים. ובכל זאת חשש גדול יש לקיומה. ״סידור העבודה״ שאינו יכול לותר על כחות העבודה. אפשר באמת צידקים הנער אמנם להלחם על קיום הישיבה. המטבח עושה לי צרות ועג״נ בשאלת הכשרות. וחסר־אונים הנני לסדר הדברים, בחסר־תמיכה מצד המדריכות.

החדרים ג״כ אינם נוחים. אני חושב שזה משפיע עלי בהרבה. אני חי בעיקר בעבודתי. איני לומד, רק מלמד. זה לא טוב.

* ראה לעיל עמ׳ 110—111.

... מתוך כך אני חי רק בעבודה, ובחדרי רק כשיש אורחים וב"ה יש הרבה. האמיני לי שאני מצטער על כך. ב"ה אין לי פנאי. בליל־שבת באו כל המדריכים הבוגרים ובני הישיבה ועוד חברים. הם סדרו קבלת פנים עם עוגות וממתקים. זו היתה הפתעה נעימה. ישבנו ושמחנו ב"ה. שמחתי לנימה אנושית זו. מודה ומתודה אני שהנני מעשן יותר מדי. אני זוקף זה על חשבון העצבנות. כמובן שזה רע. כשהייתי ברותין לא הייתי מדוכא רק עצבני. רודפת אותי ההרגשה שאני עושה כל חובתי כלפי התלמידים וחושבני שזה גם נכון. חוץ מזה הוספיטל שיש בו עוד אנשים תמיד אתמוספירה לא טובה בשבילי. אני שמח אתך. את זוכרת כשבקרתי אותך לשבת כמה שמח הייתי. אני אשתדל להיות יותר מיושב בדעתי יותר שפוי. אל תדאגי לי, באמת. אני דואג לך כי הייתי רוצה שתקחי חדר או להכנס לבית־הבראה לכה"פ לי' ימים אחרי שתצאי מבית היולדות. זה נדמה לי הכרח. הרעיון הזה לא נותן לי מנוחה. לו החלטת לעשות ככה הייתי יותר שקט. ... אני מכין הכל בחפזון. גם ממכתבי אני לא מרוצה, חותם חפזון בו.

[ח]

"היה יותר קרוב לשמים מאשר לארץ" *

היה זמן וחייתי בשני עולמות בבת אחת. כל העולם היה לי רמז ומשל. דברתי עם בני אדם ושמעתי למדברותיהם ואני לבי בעולם אחר. הייתי אומר דבר ושומע דבר ולכל דבר משמעות כפולה אחת לשומע ואחת לי. והיה העולם שבתוך העולם אוכל את העולם החיצוני. דרך זו של חיים כפולים בבת אחת נתנה לגדולי הנשמה. ומי אני ומה אני ? רק בכחן של תפילותי השגתי לפעמים דבר מה, אבל מי יכול לעמוד בזה ?

* ראה לעיל עמ' 192. הקטע בא מתוך מכתבו של הרב שפרבר ז"ל לבנו דניאל, משנת תש"ך.

[ט]

יסוד האהבה בדתיותו התמימה *

דניאל חביבי

קראתי מכתבך בענין רב. אולי זהו בטוי לא נכון כלל. כשקראתי פעם ראשונה נדהמתי מאד. קראתי עוד פעם ונתפעמתי. נזכרתי ימים מקדם עת נפקחו עיני אני וראיתי מראות־א־ל בארצות החיים, יצא לבי לעולם ולמלואו. פתחתי פי לומר שירה. והדבר לא היה בפי. אתה רואה יותר, האלקים חנן אותך בעין רואה. ראייה זו אמנם סימן לפתיחת הנפש ולהתפתחות והתבגרות האישיות כולה על כל כחותיה ויצריה גם יחד. נמצא אתה בתקופת הסער והלחץ הפוקדת את האדם הצעיר שהוא ברוך הנשמה. וצריך אדם ליזהר בברכותיו של הא־ל שתהיינה לו לברכה באמת. בתקופה זו דוקא צריך לשמור על הקבע ועל הכחות המייצבים והמשמרים שבנו. הם מהוים את הדפוס לנפש שלא תחרוג יותר מדי מן הקבע וחוקים. הרי זה דומה למפל מים. אתה בונה סכר מסביבו הרי המים נעשים למקור של כח יוצר ולא לכח הורס חס ושלום.

כשהנפש נפתחת לרווחה בודאי שיש בה מן החזון. אמנם ידעת שגם בחזון יש לברר את הבר מן התבן ואת האוכל מן הפסולת. החזון שם הוא אלא שצריך לדעת לעשות לחזון אמת ויופי טהור.

צדקת אם אתה אומר שראייה זו שבכל פרט ופרט היא החומר או הרוח ממנה ינקה גם האליליות. הרי זו האליליות כל אסונה בזה שהיא מפוררת את מראה העולם ואינה מאחה אותו בסוד האחד. אדם שרואה אילן נאה בודאי שנאה הוא האילן, אלא מן האילן צריכה הנפש לרוץ ריצה נמהרת אל הבורא את היופי הזה. לא לומר מה נאה אילן זה, זה

* מכתבו של הרב שפרבר ז״ל אל בנו דניאל משנת תש״ך. ראה לעיל עמ׳ 204 (ד. ש.).

הפרטי, בלבד. חכמים תיקנו ברכה לזמן שאנו רואים אילנות מלבלבין. הברכה מעלה את הראייה הפרטית ומחיה אותה באלקים אמת. הרי מזמור ק"ד בתהלים זה משמעו, מראות טבע נהדרי עוז והם נתונים במשבצת של ברכה מלפניהם וברכה לאחריהם.

טוב מראה עינים. אין לך מתנה גדולה ממתנת הראות. הרי מתנה זו בעצמה מחייבת ברכת הודאה והכרה. הרי לא כל אדם זוכה לה לכל הפחות לא במדה שוה. צדקת על ההבדל שבין הרואים את האינו נראה ובין הרואים את הנראה. אמנם מי שרואה את היופי הפרטי כגלוי של אלהים חיים ואינו דבוק בפרט בלבד באמת רואה את האינו נראה. הרי לא הכל רואים. ולא כל הראיות שוות.

בזמן שהנפש מסוערת בראייות צריך לשמור מאד על הטהרה וצריך להסתייג בסייגים יתירים דוקא. זה מחסן אותה. וכדאי מאד לתת לה פה לנפש במזמורי תהלים, זאת בסערות קודש. אדם שופך את הסתערותו לכלים טהורים וקדושים. דע לך דבר גדול אמרו חכמי הנפש האמתיים שאפילו כשזוכה אדם למדרגה גדולה של אהבה ודביקות עלולה אז הנפש להתפרק ולנטות קצת לצד ולחוץ יותר מן המדה. החויה של הדבקות בהגמרה מפשטת ומרחיבה את הנפש ואינה מקבלת בקלות את עול הדברים הקבועים וקימים. נדמה לו שהוא יכול להרשות לעצמו יותר חופש במעשה ובדיבור. מכאן חו"ש הנפילות. לכן צריך לרוץ אל חדרי חדרים שבתורה להסתתר בהם ולשמור על האורות.

הכל צריכין שמירה. כל שנפשו יותר פתוחה זקוק ליותר שמירה. אל תבהל ואל תירא. זכה בחלקך לטובה. ואל תתן את נפשך להמשך יותר מדי. הסער והלחץ יפריחו אותך יוסיפו לך בגרות הנפש ויעשירוך בכחות יצירה בעזרת היצר הכל. טוב מאד שכתבת לנו. טוב לך וטוב לנו. אנו יחד חיים אתך. תכתוב כפי שאתה עושה בגילוי לבב. זה טוב ויפה.

בשלום רב ובאהבה רבה

אבא

[י]

"אשרי המוסר מסורת אמונים"

אחרית דבר מאת בנה של המחברת

בהצופה של ערב שבת, כ"ט מנחם־אב תשמ"ה, עמ' 7, פרסמתי מכתב מאת אבי מורי ז"ל. דומה כי מכתב זה, שנכתב בשנת תשל"ו, אל דודתי, אחות אמי, הגב' חיה הורוביץ תחי', מבטא בצורה מלאה את חשיבותו של ספר זה של אמי תח' ודומים לו. וז"ל:

חייניו הטובה, בימים קראתי על סופר בשם ברוך הגר שפרסם ספר שיש בו הרבה על גדולי החסידות. הביקורת היא טובה מאד ואני מעריך את כותב הביקורת כאדם מבין ומשכיל. האם שמעת על האיש מי הוא, אין ספק שהוא בן למשפחת אדמו"רים, וכפי הנראה יש בו ניצוץ אמיתי של חסידות. שמא תכתבי מה שאת יודעת על האיש ועל ספרו. יש בו פרק על החוזה מלובלין ועל חפצו להחיש את ביאת המשיח. פרק זה בשבילי חתום וסתום הוא. בבית אבא זצ"ל לא שמעתי על זה, וגם ספריו של החוזה אינם גלויים לי. ראיתי שניים מהם אבל סגנון זה נסתר הימני. הייתי שמח ומכיר טובה לך אם תספרי לי מה שאת שמעת על אותה תנועה רוחנית בחסידות שאמרה לקרב את הגאולה. בכלל היה כדאי לך לרשום מזכרו־נותיך על עולם זה שהלך ואיננו.

יש פרקי זמנים בהם עולמות עוברים ויש יחידים שהם בחינת אוצרות בהם גנוזים זכרונות והם ממונים עליהם לשמרם, לא למען שישתכחו עמהם אלא בכדי למסור אותם לדורות. אין זה משנה כיצד ובאיזה אופן מנציחים אותם ובלבד שיישארו לזכר עולם. ביום הזכרון של השואה הרהרתי בדבר זה וחשבתי כי זוהי משימה שהוטלה על בני אדם יודעי דבר להצטרף אל שלשלת הגדולה של בעלי המסורת לספר לדור אחרון על מה שהיה ואיננו עוד. זהו סודו של הסיפור המוסר לדורות באים כי דווקא על ידי כך הוא יוצר מחדש משהו מן המסורת.

כלומר אותה החרדה מן האבדון והנשיה המדרבנת את האדם לספר לדור אחרון היא באמת יוצרת פנים חדשות לדורות הבאים. הדור האחרון נעשה משהו אחר, מתעצב בצלם ובדמות של הראשונים שהלכו לעולמם ונמצא אתה מחיה מתים ממש, שהרי המתים הראשונים חוזרים לתחיה אם לגמרי או באופן חלקי בדורות הבאים. באגדה שלנו יש טיפוסים כאלה שהם זוכים לחיים ארוכים מאד והם כאילו חורזים את הדורות; למשל סרח בת אשר. כיוצא בזה אתה מוצא אם גם בבחינה אחרת את פנחס הכהן, אליהו ודומיהם. המסירה והסיפור היא תפקיד עצום בהשקפת היהדות. וגם בתרבויות אחרות להבדיל יש מסורת סיפורית **מעין זו.**

אני שומע הד מסורת זו במלים ברורות בדברי משורר התהלים האומר: "אפתח במשל פי אביעה חידות מני קדם, אשר שמענו ונדעם ואבותינו ספרו לנו. לא נכחד מבניהם — — — **למען ידעו** דור אחרון בנים יולדו יקומו ויספרו לבניהם אחריהם" (תהלים ע"ח). גם בפרקי בני קדם של בני קורח אנו מוצאים המסורת החיה ע"י סיפור דברים: "אלקים באזנינו **שמענו** אבותינו **ספרו** לנו" (תהלים מ"ד). עד שלא מלך מלך לבית דוד היו מספרים על כך וכבר היו חולמים ומספרים על בניין בית לה', "אם אבא באהל ביתי — — — עד אמצא **מקום** לה' משכנות לאביר יעקב. הנה שמענוה באפרתה מצאנוה בשדה יער" (תהלים קל"ב). וזה נוגע עד הלב לראות את יעקב אבינו קם לתחיה בבניין הבית או בחזון ובחלום בנינו. בא וראה מה נאמר, "אשר נשבע לה' נדע לאביר יעקב" וכן "עד אמצא מקום לה' משכנות לאביר יעקב". אביר יעקב למה? משום שנאמר "עד אמצא מקום לה'", זהו אותו המקום שאנו פוגשים בו אצל יעקב בספר בראשית פרק כ"ח. ויעקב יוצא מן הארץ פוגש במקום, לוקח מאבני המקום, שוכב במקום ההוא. הוא רואה חלום על סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה — בחלומו זה ניתנת לו ההבטחה על הארץ. יעקב הקיץ משנתו ואמר "מה נורא **המקום** הזה, אין זה כי אם **בית** אלקים וזה שערה שמים" — הוא נודר כי האבן הזאת אשר שם מראשותיו ואשר שם אותה מצבה לשם תהיה לבית

אלקים. כלומר, הוא פותר את חלום הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה. הבית אשר יבנה הוא הוא הסולם באמת. אותו חלום ואותו פתרון חי בזכרון שבטי ישראל לדורות, דור לדור, מני אבות אל בנים יספרו על הבית אשר עתיד להיבנות ואשר יהיה לסולם ושער השמים עד אשר שמענוה באפרתה. דוד הרועה שמע את הסיפור בהיותו ילד בבית אביו ישי. והרי ישי גם הוא מן הטיפוסים שהאגדה מעניקה להם אורך ימים ושנות חיים, ת' שנים! דור שומר בלבו את החלום ואת פתרונו ובבוא העת הוא נודר לאביר יעקב, כשם שיעקב בעצמו נדר נדר לבנות מקום לה' ולעשותו בית — הוא הבית אשר אנו מייחלים לו. יש אגדה האומרת כי "יעקב אבינו לא מת" — בוודאי כי אדם זה שחלומו־חזונו נעשה לחלום דורות עולמים חי הוא, קיים הוא, גם אם חנטו החונטים וספדו לו הסופדים. בוא וראה, יש מצוה לזכור את יציאת מצרים ויש מצוה לספר ביציאת מצרים. אינו דומה סיפור לזכירה סתם, ולא עוד אלא שיש הבדל גדול בין לספר את או על יציאת מצרים ובין לספר **ביציאת** מצרים. סיפור זה יש בו חיים ממש והוא עובר לבתי גנזים של הנפש, חי בגנוז עד שהוא מתגלה לעין רואה.

ובסיום מכתבו כותב הוא דברים שטובים הם כאילו נאמרו לשעה זו ולספר זה:

אשרי המוסר מסורת אמונים ומחיה מתים על ידי שמתים שפתותיהם נעשות דובבות ומבין קברים וחרבות עולם צצים פרחים וזרים, דור לדור יתנו גדולת ה' וגדולתם של צדיקי עולם אשר במיתתם הם נקראים חיים. אשרי המספר.

ראיתי אני את דבריו אלה כמעין צוואה לעודד ולהמריץ את אמי תחי' לכתוב ספר זה, שהוא השני בסדרת זכרונותיה. כתיבתו היתה כמצוות דבריו. ובפרסמו נזכה להחיות במעט את דמותו ולמסרה דור לדור. אשרי המספר.

דניאל שפרבר (ד. ש.)

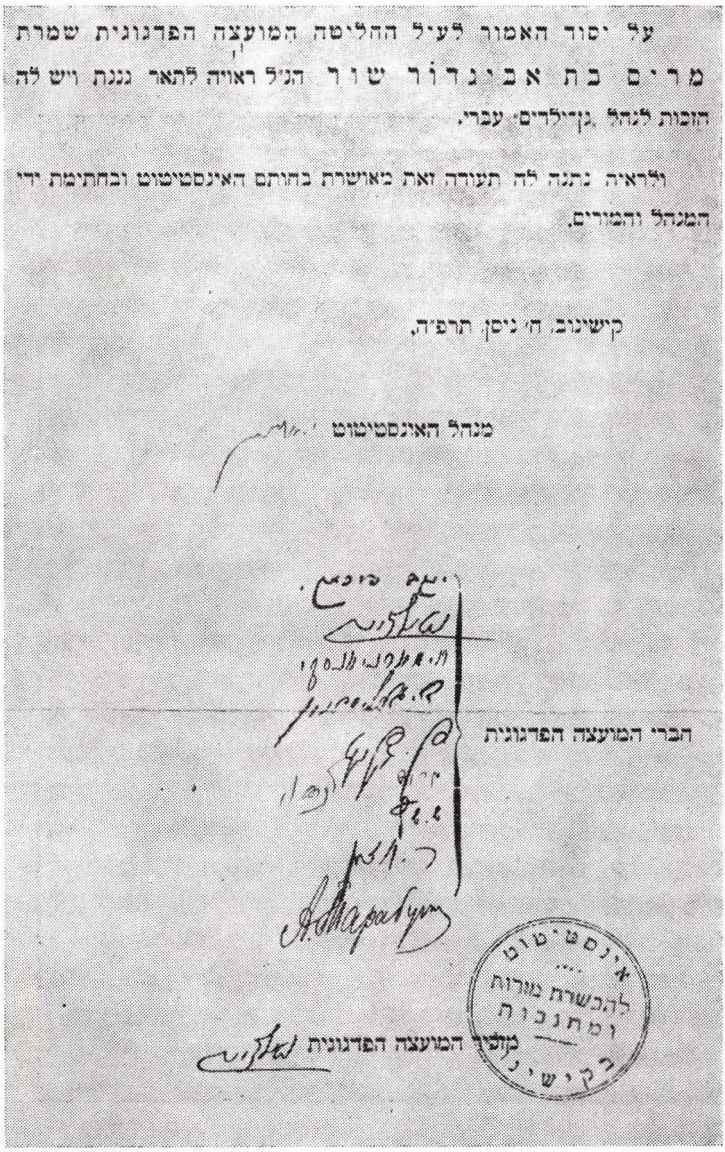

תעודה

תעודה זו תהא לראיה בידי מרים בת אבינדור שוה
כי לאחר שלמדה במשך שנתים במחלקה לגננות של האינסטיטוט
להכשרת מורות ומחנכות בקישינוב ומלאה כהלכה את העבודות
המוטלות עליה בגני־הילדים וביתר המסדות שעל יד האינסטיטוט—עמדה
בבחינות וגמרה את חק למודה באופן זה:

הלשון והספרות העברית	טוב מאד
הלשון הרומנית	טוב מאד
כתבי הקדש	טוב מאד
היסטוריה	טוב מאד
אגדה	טוב מאד
פסיכולוגיה	טוב מאד
פדגוגיקה	טוב מאד
מתודיקה של הנוך התינוקות	טוב מאד
ידיעות הטבע	טוב מאד
היגיינה	טוב מאד
מוסיקה (פסנתר)	מספיק
זמרה	מספיק
אורקסטרון שלילדים	מספיק
גימנסתיקה ריתמית	מספיק
כיור	טוב מאד
ציור	טוב מאד
מלאכת יד	טוב מאד
משחקים	מספיק
תורת ההקלאות	טוב
עבודה בגנה	טוב
טכנולוגיה של העץ	טוב
עבודה בגנריה	טוב
עבודה בבית התפירה	טוב מאד
עבודה בבית הכריכה	טוב מאד
עבודה במשק הבית ובבוכהלטריה	טוב
עבודת נסיון בגני־הילדים	טוב מאד

תעודה מן האינסטיטוט לגננות

על יסוד האמור לעיל ההליטה המועצה הפדגוגית שמרת
מרים בת אבינדור שור הנ"ל ראויה לתאר גננת ויש לה
הזכות לנהל גן־ילדים עברי.

ולראיה נתנה לה תעודה זאת באושרת בחותם האינסטיטוט ובחתימת ידי
המנהל והמורים.

קישינוב, ח' ניסן תרפ"ה.

מנהל האינסטיטוט

חברי המועצה הפדגוגית

מזכיר המועצה הפדגוגית

אינסטיטוט להכשרת מורות וגננות בקישינוב

תעודה מן האינסטיטוט לגננות

דף מפנקס האוניברסיטה באודסה, **1917**

Anexa 34 din Regulament.

REGATUL ROMÂNIEI

Primaria comunei Vaszmezeni, judeţul Tighina

Anul 1926 Luna Noiembrie ziua 28

CERTIFICAT DE NAŢIONALITATE.

Noi, primarul comunei Vaszmezeni judeţul Tighina, atestăm că D. [1] Spiridon Sor, de profesiune [2] Supraveghetor din [3] Vaszmezeni judeţul Tighina, fiul lui [4] Teodor, precum şi soţia sa [5] născută la [6] , în [7] şi copii lor:

1. [8] , născut la [9] în [10]
2. „ „ „ „ „
3. „ „ „ „ „
4. „ „ „ „ „
5. „ „ „ „ „

au naţionalitatea română fiind înscrişi la No. , în registrul de naţionalitate întocmit în conformitate cu dispoziţiunile art. 53 şi următoarele din regulamentul privitor la constatarea naţionalităţii române.

Primarul Comunei

[10] M. Ferea

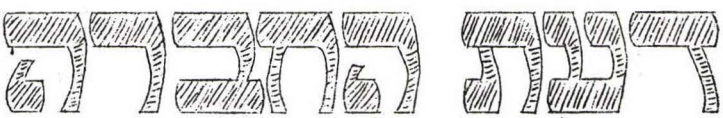
Notar

[11] I. Bacalu

NOTE.—[1] Numele şi pronumele. [2] Localitatea. [3] Numele şi pronumele părinţilor. [4] Numele şi pronumele soţiei titularului certificatului. [5] Data. [6] Localitatea. [7] Numele. [8] Data. [9] Localitatea. [10] Semnătura primarului. [11] Semnătura notarului.

Tip. B. Abelmas Tighina.

תעודת האזרחות שלי מרומניה

26 Mai GWRYCH-CASTLE יח אייר

Erich Roper	נחנו נעבור חלוצים	ישכר רופר
Karl Schäfler	לפני ה'	חיים שפלר
Eli Freier	ארץ כנען	בן חורין
Mary Auskerin		מרים אוזקרין

ל"ג בעומר

ימי הספירה הקודרים מספרים על פרק עצוב מאד בהיסטוריה שלנו – על מיתתם של תלמידי רבי עקיבא. יודעים אנו, כי הזמן היה זמנו של בר־כוכבא, ידוע לנו גם שרבו עקובא היה מתומכי בר־כוכבא, אני גם יודעים על מתתו הטרגית של רבי עקיבא ועשרה הרובי מלכות – וברור שהעם קבע את אבל ימי הספירה לזכר התקופה רבת סבל זו. והנה ימי הספירה נפסקים ע"י חגיגה מלאה אור ומרץ – חגיגת ל"ג בעומר. ילדי ישראל אצאים ביום זה אל השדות עם קשתות ותצים ועזה יש רמז לגבורה ומרץ העם שלא מת עם נפילת גבורין אלא חי וקים. ל"ג בעומר הוא גם יומא דהלולא של רבי שמעון בר־יוחאי, מי שהיה אחד מגבורי הרוח הכי גדולים שלנו. ספורי חייו של ר' שמעון בר יוחאי מלאים מסתורין נה מלא מסתורין גם ספר הזהר הקדוש המיוחס אליו:

מירים שפרבר.

בטאון גריך קסטל

M. S. TWERSKY
GROSSRABBINER
STR. C. A. ROSETTI No. 11
IAŞI (ROMÂNIA)
Tel. .....

הרב
מרדכי זיסיא טווערסקי
הרב ראזעטי 11
יאסי (רומניא)

יום ט' לחדש תשרי תרצ"ג

לכבוד מעלת ידידי הרב הגאון המופלג מוהר"ר דוד שפרבר שליט"א

מכתב מהסבא מייאסי האדמו"ר ר' מרדכי זיסי טברסקי
לרב מברושוב הגאון ר' דוד שפרבר על תאריך בואנו ללונדון

פרס שפירא

לזכר השר ח"מ שפירא

מיסודם של המרכז העולמי והסתדרות הפועל-המזרחי בישראל

לכבוד הרב שמואל שפרבר הי"ו,

אנו הח"מ, ועדת השופטים לפרס שפירא למחשבת הציונות הדתית, החלטנו להעניק לך את הפרס בחלוקה השש-עשרה, שנת תשל"ט, השנה השלושים ואחת לחידוש קומעות ישראל.

הפרס ניתן לך על ספרך "שאערות" הכולל פרקי הלכה, אגדה והגות, עיונים במשנת הראי"ה ורעיונות על ייחודה וייעודה של ירושלים. הינך מגדולי עורי-הוראה בבית-עדרשה של הציונות הדתית ומגלה כח יצירה רעיוני עקורי. ספרך בעיה הנושא בחובו ניצוצות רוח הקודש מעשנת ערן הרב זצ"ל, הערעזים על המתרחש בימינו בעם ישראל ובארץ-ישראל.

אנו תפילה, שכשם שזכינו לראות שלבי אתחלתא דגאולה, כן נזכה לראות בגאולה השלימה. עוד תנוב דשן ורענן ותוסיף להניב מפרי עטך המבורך מתוך בריות גופא ונהורא מעליא.

וע"ז באנו על החתום

שלמה זלמן שוהאי — הרב אברהם ישעיהו דולגין — שמעון פייזל

י"ג בתמוז תשל"ט, י"ב לאחוד ירושלים עיה"ק תובב"א

תמונה 111 — משמאל לימין: שושנה בן־ציון, מרים בן־אהרון, רחל ינאית, מרים בן־אהרון, יהושע בן־אהרון, אסתר בן־אהרון, חנה בן־אהרון, מרים בן־אהרון, רחל בן־אהרון, מרים בן־אהרון, רחל בן־אהרון, מרים בן־אהרון, רחל בן־אהרון, מרים בן־אהרון

הרב שפרבר ז״ל ואני בחורף ביאססי

הרב שפרבר ואני בלונדון

מגן הילדים שברומנובקה

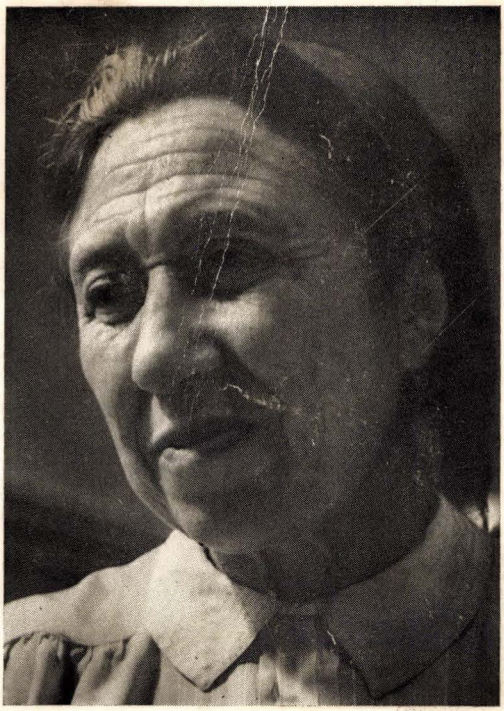
מגן הילדים שבקישינב

הרב שפרבר ז״ל, אני, אביגיל, אביגדור ולוטה ארונוביץ
ליד גריך קסטל

חיה'ני

בספרה הראשון, "מברדיצ'ב עד ירושלים" (תשמ"א), תארה הרבנית מרים שפרבר את תולדות בית הוריה ברוסיה הצארית של ראשית המאה ועד לרומניה של שנות השלושים. היא ציירה בפנינו את הבית האציל והעשיר למשפחת "רביים" מבית רוז'ין. אלא שעברה על המשפחה תלאות המהפכה ומלחמת העולם הראשונה, והסבל והעוני הפכו להיות מנת חלקה.

בספר זה ממשיכה היא לספר את הסיפור המשפחתי ומגוללת בפנינו את מעשי חייה היא. נישואיה היו לרב שמואל שפרבר ז"ל, בנו של ה"ברשובה רב" שברומניה. במהרה עברו הם לאנגליה שם חיו כארבעים שנה. השנים הראשונות היו קשות, שנות עוני ודחק, אולם גם בעלות עושר רוחני וסיפוק נפש. רואים אנו משהו מחייו הרוחניים של הרב שפרבר ז"ל, איש גדול הנפש ורב ההשפעה. כאילו נכנסים אנו לגריך קסטל, מוסד הכשרה לילדים פליטי גרמניה של ראשית שנות מלחמת העולם השניה. עוברת עלינו החויה של החיים בסניטוריום לחולי שחפת, שם שהתה הרבנית שפרבר קרוב לשנתיים. נעשים אנו שותפים לימי השמחה וימי הצער. קשה היתה מסכת חייהם עד שהגשימו את חלומם וזכו להתיישב בירושלים.

הספר מסתיים בתיאור מחלתו הקשה של הרב ז"ל, ופטירתו בתשמ"ד, וחלקו הגדול נכתב בשנת האבל. זהו ספר שיש בו אוירה של טוהר נפש ורוממות רוח. בסופו נספחו כמה מכתביו של הרב שפרבר ז"ל המתקשרים ישירות עם סיפורה של המחברת.

הרבנית מרים שור-שפרבר, אשתו של הרב שמואל שפרבר ז"ל, ילידת שנת 1900, אם לשלשה ילדים, סבתא לעשרים נכדים ולארבעה נינים. הרב שפרבר ז"ל כתב פעם: "יש פרקי זמנים בהם עולמות עוברים ויש יחידים שהם בחינת אוצרות בהם גנוזים זכרונות והם ממונים עליהם לשמרם, לא למען שישתכחו עמהם אלא בכדי למסור אותם לדורות". קיימה היא את דבריו הוא, ובלשונו ז"ל: "אשרי המוסר מסורת אמונים ומחיה מתים על ידי שמתים שפתותים נעשות דובבות . . . אשרי המספר".